

КЫРГ.
Ч(С)К
И-88

Исраилова Динара Аскаралиевна

**КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНДАГЫ
АНТОНИМДЕРДИН
СЕМАНТИКА-СТИЛИСТИКАЛЫК
ТАБИЯТЫ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

ИСРАИЛОВА ДИНАРА АСКАРАЛИЕВНА

**КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНДАГЫ
АНТОНИМДЕРДИН
СЕМАНТИКА-СТИЛИСТИКАЛЫК
ТАБИЯТЫ**

БИШКЕК-2018

УДК 80/81
ББК 81
И 88

АБЛРН
4 (с/к)
И-88

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар кеңеши тарабынан басмага сунуш кылынган

Жооптуу редактор: филология илимдеринин доктору,
профессор Б.Ш.Усубалиев

Пикир айткандар: филология илимдеринин доктору,
профессор И. Абдувалиев
филология илимдеринин доктору,
профессор Т.К.Сыдыкова

Исраилова Динара Аскаралиевна

И 88 Кыргыз макалдарындагы антонимдердин семантика-стилистикалык
табияты. – Бишкек, 2018. – 160 б.

ISBN 978-9967-12-753-1

Монографияда кыргыз макалдарындагы антонимдерди нагыз, толук
эмес жана контексттик деп бөлүштүрүүнүн себептери, алардын өз ара жал-
пылыгы, айырмачылыгы, антонимдердин семантика-стилистикалык бөтөн-
чөлүгү, ошондой эле антитеза кубулушу, антонимдердин фонетикалык сти-
ликасы изилдөөгө алынды.

Эмгек филолог-адистерге, магистранттарга, аспиранттарга, докторант-
тарга, мугалимдерге, жогорку окуу жайларынын студенттерине жана жалпы
эле антоним маселесине кызыккан окурмандарга арналат.

И 4602000000-18

ISBN 978-9967-12-753-1

© Исраилова Д. А.,
2018

СӨЗ БАШЫ

Бүгүнкү XXI кылымда, илимий-техникалык прогресстин гүл-
дөп турган учурунда адеп-ахлак, ыйман сапаттарынын, рухий дөө-
лөттөрдүн жетишсиздиги ачык байкалууда. Ушундан улам, рухий
билимдин, тарыхый илимдин, нарк-насилге тарбиялоонун булагы
болуп саналган элдик оозеки чыгармалар коомдук муктаждык ка-
тары каралууда. Бир айтым макал, ылакап, табышмак, жаңылмач-
тардан тартып, дүйнөдө теңдешсиз “Манас” эпосуна чейинки ар
түрдүү жанрдагы элдик оозеки чыгармалар – кыргыз элинин улуу
мурасы, асыл байлыгы, рухий дөөлөтү.

Элдик оозеки чыгармаларды учурдагы өнүгүүнүн максат-
талаптарына ылайык ар тараптан үйрөнүү, кеңири изилдеп чыгуу,
бир жагынан, келечек муундарды ыймандуулукка, адептүүлүккө,
мекенчилдикке, табиятты сүйүүгө, эмгекчилдикке тарбиялап чы-
гарса, экинчи жагынан, элибиздин басып өткөн жолунан, тарыхы-
нан социал-маданий турмушунан, экономикалык абалынан кабар-
дар кылат.

Өткөн тарыхсыз бүгүнкү күн, эртеңки келечек жайдак калат,
ошондуктан элдик ар бир чыгармага аяр мамиле жасап, аларды
изилдеп чыгуу бүгүнкү күндүн кечиктирилгис милдеттерине ки-
рет. Албетте, элдик оозеки чыгармалардын табиятын, аны ар та-
раптуу изилдөө маселелерин филологиялык илимдер менен гана
чектеп коюуга болбойт. Алар философиялык, логикалык, психоло-
гиялык, этнопсихологиялык, педагогикалык, этнопедагогикалык
ж.б. илим тармактарында да изилденүүгө тийиш.

Макал – улуттук өзгөчөлүккө жараша элдик аң-сезим, объек-
тивдүү чындык, турмуштук тажрыйбалар, дүйнө таануучулук көз
караш камтылган тарбия, насаат мүнөзүндөгү акыл-эстин жыйын-
дысы. Ушул жагдайдан алып караганда, элдин тарыхынан, этно-
графиясынан, маданиятынан маалымат берет. Адамдардын ой-
жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, басып өткөн жолунан сабак алууга,
турмуштук тажрыйбаларын пайдалана билүүгө, оош-кыйыштарын
ж.б. таразалай билүүгө өбөлгө болот. Турмуш чындыгынын көй-

гөйлүү маселелерин козгоп, андан бүтүм-жыйынтык чыгарып, олуттуу ойго айлантып, көркөмдөп, таасир күчкө ээ кылып, мисал-датып эскертет. Макалдарда кыска жана нуска формадагы күчтүү ой жүгүртүү бар.

Макалдар табияты эң кыска поэтикалык чыгарма катары образдуулукка, эмоционалдык-экспрессивдик таасир күчкө негизделип, маани-маңызы, структурасы, тексттик ойду камтышы, эксплициттик жана имплициттик мүнөздө чагылдырылышы боюнча өзүнчө объект болуп, илимий изилдөө зарылчылыгын талап кылып турат. Чындыгында, дал ушул тилдик каражаттардын колдонулуш мүнөзү макалдын жанрдык спецификасын аныктоодо зор роль ойнойт. Кыргыз макалдарынын көпчүлүгү карама-каршы маанилер аркылуу туюндурулгандыктан, андагы антоним сөздөрдүн семантикасы да, стилистикасы да өзгөчө мааниге ээ. Бул жерде төмөнкүдөй учурларды көңүлгө түйүү шарт: биринчиден, макалдарда жалпы тилде учурабаган, колдонулушу жана семантикасы боюнча айырмаланган айталы, макалдарда гана карама-каршы маанилерде колдонулуп, макалдык биротоло антонимдер катары эсептелинип калган сөздөр да кездешет, алардын антонимдештик касиетин ачып берүү жалпы эле антонимдер теориясын байытууга өз үлүшүн кошору шексиз; экинчиден, макалдар – бул көркөм чыгарманын өзгөчө бир оригиналдуу түрү болуп саналат, алардын көркөмдүк табиятын аныктап, касиетин ачып берүү – кыргыз тил илиминдеги да, адабият таануусундагы да эң олуттуу маселелеринин бирине кирет, ал эми бул проблема макалдардагы тилдик каражаттарды, кубулуштарды, анын ичинде антонимдерди да ар тараптуу иликте-мейинче, терең чечилиши мүмкүн эмес.

Макалдар – объективдүү чындыктагы нерселерден, көрүнүштөрдөн, кыймылдардан, адам жашоосундагы мамиле-айкаштардан тажрыйбаланып, таразаланып чыккан турмуштук жагдайларды чагылдыруучу акыл-насаат, тарбия таризиндеги белгилүү бир ой. Ал көп тармактуу мүнөзгө ээ. Философия, филология, логика, педагогика, психология ж.б. илим тармактарында изилдөөнүн объектиси

боло алат. Макалдар – структуралык-семантикалык бүтүндүгү бар эң кыска көркөм чыгарма. Анын уюшулушу тилдик каражаттардын семантика-стилистикалык табиятына да көз каранды. Макалдар коммуникативдик процессте өзгөчө стилдик функцияга ээ. Анын табияты эксплициттик жана имплициттик маанилер менен коштолуп, бир бүтүндүккө биригишип, карама-каршы маанилер аркылуу ишке ашырылат. Алардын басымдуу бөлүгү карама-каршы маанилер аркылуу туюндурулгандыктан, антонимдердин катышып турушу – мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Макалдардагы антонимдер өз ара да, тилдик башка каражаттар менен да синтаксистик байланыш-катышта туруп, семантикалык белгилүү бир өзгөчөлүктөрдү жаратат. Макалдарда антонимдер ар кыл формаларда уюшулат жана алардагы карама-каршы маанилердин берилиши ар түрдүү даражада ишке ашырылат.

1-БӨЛҮМ

ТИЛ ИЛИМИНДЕ ЖАНА КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНДАГЫ АНТОНИМДЕРДИН ИЗИЛДЕНИШИ

1.1. Антонимдерди изилдөө маселесинин коюлушу

Коомдун өсүп-өнүгүүсү тикеден-тике илимге байланыштуу. Кандай гана илим болбосун, ар дайым өсүп-өнүгүүдө, өзгөрүүдө болот. Мындай шартта коомдук зарылчылыктар илимий изилдөөлөрдүн жаралышына өбөлгө түзөт да, өз ара улантуучулук, таянычтуулук, байланыштуулуктун негизинде ишке ашырылат. Кийинки мезгилдер аралыгында лингвостилистика, лингвопоэтика, когнитивдик лингвистика, текст таануу, тексттик лингвистика, семантика структуралык ж.б. багыттардагы изилдөөлөрдүн жаралышы жана кулач жайышы тил илиминин өнүгүшүнөн кабар берет. Анын ичинде кыргыз тили илими да бул багыттагы изилдөөлөрдөн куру эмес. Т.Аширбаев [2000, 2001, 2004], С.Ж.Мусасев [2000], Б.Усубалиев [2007], К.Зулпукаров [1994], Т.Токоев. [2006], К.Токтоналиев [2004], С.Ибрагимов [2000], А.Дунканасев [2010], А.Абдулатов [2006], А.Абдыкеримова [2008], С.Эргешова [2012], Т.Маразыков [2005], С.Өмүралиева [2008], А.Өмүралиева [2009], М.Тагаев [2004], К.Саматов [2003] өндүү окумуштуулардын илимий эмгектеринен кыргыз тил илими кандай багыттарга жол алгандыгын байкоого болот. Кандай болгон шартта да, белгилүү бир багыттагы илимий эмгектер системасы, же кайсы бир илимий эмгектер жайдак жерден эле пайда боло калбайт. Алардагы көтөрүлгөн маселелерге, илимий жаңылыктарга, жалпылоолорго ага чейинки илимий-изилдөөлөр негиз болуп үрөн себери белгилүү. “Макалдарга лингвистикалык планда изилдөө иштерин жүргүзүү, анын жанрдык спецификалык бөтөнчөлүктөрүн дагы тереңдетип бөлүп көрсөтүү менен катар элибиздин тарыхынан, этнографиясынан, маданиятынан, дүйнө таанымынан жана ойду билдирүү мүмкүнчүлүктөрүнөн, элдин аң-сезимдик деңгээлинен маалымат берери анык. Ошол эле учурда адамдын логикалык ой жүгүртүүсүн өс-

түрүүгө, турмуштун оош-кыйыштарынан сабак берүүгө, жакшы менен жаманды ажырымдоого, жашоо чындыгын таанып-билүүгө, андан таасирленүүгө, жалпы эле тарбиялоого эң чоң өбөлгө болот” [Дунканасев. 2010,4.]. Демек, макал табиятын лингвистикалык аспектиде иликтөөгө алуу да өз жемишин бербей койбойт. Буга чейин кыргыз макалдары тилдик өңүттөн анча-мынча иликтөөнүн объектиси катары каралып келсе дагы, орчундуу маселе катары изилдөөнүн толук объектисине айлана элек. Ушул кемтикти толуктоо максатында кыргыз макалдарындагы антонимдер маселесине кайрылып отурабыз. Антонимдердин макалдарда абдан кеңири колдонулушу, карама-каршы маанилер аркылуу макал мазмунунун ийкемдүү берилиши, карама-каршы маанилердин ар түрдүү ыкмаларда, ар кыл формаларда чагылдырылышы аталган эмгектин жаралышына түрткү болду. Антонимдер макалдардагы туюндурулган ойдун образдуулугун арттырууда өзгөчө роль ойнору байкалат. Ушундан улам, макалдардагы антонимдердин семантикалык стилистика маселеси өзүнөн-өзү келип чыгат.

Эмгекте макалдардагы антонимдердин семантика-стилистикасы териштирүүгө алынгандыктан, бул бөлүмдү: **1. Тил илиминде антонимдердин изилдениши жана 2. Кыргыз тили илиминде макалдардагы антонимдердин изилдениши** деп шарттуу түрдө бөлүп кароого туура келет. Анткени буга чейин макалдардагы антонимдер маселесине арналган атайын (кыргыз тили илиминде А.Дунканасев [2010], С.Эргешовалардын [2012] макалдардагы антонимдерге кайрыла кеткендерин эске албаганда) изилдөөлөр жок, антонимдер өзүнчө, макалдардын жалпы лингвистикалык маселеси өзүнчө иликтенип келген.

1.2. Тил илиминде антонимдердин изилдениши

Антонимдер түшүнүгүнүн учугу байыркы мезгилдерге барып такалат. Байыркы Грецияда антонимдерди логикалык аспектиде классификациялоо аракети жүргүзүлгөндүгүн В.А.Звягинцев маалымдаган [Звягинцев. 1956, 9.]. Орто кылымдардагы атактуу түрк

окумуштуусу Махмуд Кашгаринин "Түрк сөздөрүнүн жыйнагы" эмгегинде түрк элдеринин сөздөрүн териштирүүдө антоним сөздөрү пайдаланылган [Исабеков. 1973, 1.].

Тил илиминде антонимия маселеси көптөгөн окумуштуулардын көңүлүн буруп келүүдө. Антонимдер көйгөйү теориялык планда синонимдерге салыштырмалуу азыраак изилденгендиги белгилүү, бирок муну антонимдерди изилдөөдөгү өксүк катары баалоого негиз жок. Антонимдер, алардын тилдик табияты, колдонулуш мүнөзү, түзүлүшү, түрлөрү, лексика-семантикалык, морфологиялык жаралышы, стилистикалык өзгөчөлүктөрү, тилдик башка кубулуштар менен карым-катышы тууралуу майда-чоңу аралаш кыйла эмгектер жаралды. Алар: Л.А.Введенская [1966], Я.Вежбиньски [2007], Я.И.Гельблу [1964], М.К.Давыдова [1970], В.А.Иванова [1962], Д.Исаев [1988], Л.А.Матиевская [1977, 1978], В.Н.Комиссаров [1957], Т.И.Лукина [1972], М.Р.Львов [1972, 1978], И.Б.Голуб [1976], Э.И.Родичева [1968], Л.А.Новиков [1978], Б.О.Исабеков [1973], Ж.Мусин [1970], Р.Шукуров [1973], Ш.Жапаров [1988], Б.Ш.Усубалиев [1987, 2007], Д.К.Осмоналиева [2007] ж.б. Ушундан улам, антонимдердин тилдик жалпы табияты толук изилденип калды дешке да али эрте. Биринчиден, ушул эле эмгектердеги антонимдер жөнүндөгү ар кыл көз караштар, пикирлер, бүтүмдөр антонимдердин толукталышына өбөлгө-себеп түзүп, улам жаңы илимий табылгалардын жаралышына жем таштаса, экинчиден, антонимдердин лексика-семантикалык, стилистикалык, коммуникативдик функция мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңдигинен кабар берет. Албетте, алардын татаал табияты, коммуникативдик мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңдиги башка тилдик кубулуштар менен аралашуу процессинде ачылат да, ар тараптуулук мүнөзүн көрсөтөт. Натыйжада, антонимдердин чылгый лингвистиканын чегинде гана эмес, философиялык, логикалык багыттарда да сыпаттоого болот.

XX кылымдын 50-жылдарында антонимдерге атайын көңүл бурулуп, лингвистикалык багыттагы териштирүүлөр жүргүзүлө

баштаган. Алсак: Л.А.Булаховский [1953. 44-45.]; А.А.Киреев [1954. 83-86.]; А.Н.Кононов [1954]; В.Н.Комиссаров [1957. 56-61.] ж.б. Бул учурларда антонимдер тилдеги сөздөрдүн өзүнчө бир тобу катары каралган. Тилде сөздөр карама-каршы маанилерде да колдонулат, алар антонимдер болуп саналат: **күн-түн, узун-кыска, чоң-кичине, бар-жок**. Мында антоним сөздөрдүн турмуштук объективдүү негизи эске алынбастан, кепте карама-каршы маанидеги сөздөр болгон үчүн, алар антонимдер катары каралат. Демек, объективдүү чындыктагы нерселердин, кубулуштардын, көрүнүштөрдүн, кыймылдын, абалдын карама-каршылыгын, кайсы бир каршы белгилерин туюндуруучу сөздөр антонимдер экени негизге алынган эмес, карама-каршылык сөздөрдүн маанисинен келип чыккандай, ошол сөздөрдүн маанисинде жашоочудай кабыл алынган. Антонимдердин табияты улам тактала, аныктала баштаган кийинки мезгилдерде да карама-каршылыктын негизи сөздөрдүн маанисинен келип чыккандай түшүнүктөрдүн калыптанып калышын таңууга болбойт. Ушуга байланыштуу, антонимдер чындыктагы карама-каршылыкты туюндуруучу сөздөр болоруна толук басым жасалбайт, карама-каршы маанидеги сөздөр деп түшүндүрүлүп келди, негизинен, карама-каршы маанидеги сөздөр антонимдер болорун да четке кага албайбыз. Мындай мүчүлүштүктү профессор Б.Усубалиев так баамдаган: "Бирок бул жерде дагы бир татаал жана негизги суроо жөнүндө айта кетүү керек. Антонимдер көбүнчө турмуштагы карама-каршылык менен эч кандай байланышы жоктой, карама-каршылык сөздөрдүн гана маанисинде жашоочудай кабыл алынат. Айталы, биз Асан менен Үсөндү, деги эле эки кубулушту салыштырбасак деле, **узун** менен **кыска** деген сөздөрдүн карама-каршы экендигин билебиз. Эмне үчүн? Мунун себеби узун менен кысканын (деги эле антонимдердин) кепте өтө жыш (карама-каршы мааниде) колдонулушунда жатат. Ар бир конкреттүү кырдаалдагы карама-каршылык тилде ар башкача берилбейт, айталы, биз узун-кыска деген сөз аркылуу Асан менен Үсөндүн, эки теректин ж.б. бойлору боюнча карама-каршылыгын бере беребиз.

Ошентип, сөздөрдүн жалпылоочулук касиети антонимдердин речте бирге жыш колдонулушуна, ал эми бул карама-каршылык сөздөрдүн маанисинде гана жашоочудай кабылдоого себепкер болот. Окуучуларга бул өзгөчөлүктү айтуу менен антонимдердин пайда болушу, баарыдан мурда, турмуштагы реалдуу карама-каршылык менен шарттарын жеткирүү керек. Болбосо, антонимдердин чындыктагы негизи, тил менен турмуштун байланышы жөнүндө туура эмес ой жаралышы мүмкүн" [Усубалиев. 2007, 88.]. Ошондой эле айрым окумуштуулар лексикалык антонимдер гана (түрдүү уңгулуу антонимдер) карама-каршы маанилерде колдонулат [Булаховский. 1952, 44-45.] деп эсептешкен. Биздин жеке пикирибизде, ал мезгилдеги мындай көз караштарга бүгүнкү күндөн туруп сын айтууга болбойт. Анткени, биринчиден, XX кылымдын 50-жылдарында гана антоним маселеси жаңыдан гана колго алына баштагандыгын эске алуу керек, экинчиден, ар бир изилдөөгө жаңы алынган объектти дароо бардык жагынан териштирип жиберүү мүмкүн эмес. Ошондуктан ал мезгилдерде антонимдердин чегин белгилөө, лексикалык башка кубулуштардан бөлүп кароо, алардын жалпы табиятын аныктоо маселелеринин колго алынышын кубаттоого гана болот.

50-60-жылдардын ичинде орус тили илиминде А.А.Булаховский [1954], А.А.Киреев [1954], В.Н.Комиссаров [1957], Е.М.Галкина-Федорук [1962], Р.А.Будагов [1965], Р.А.Реформатский [1967] ж.б. окумуштуулар өз эмгектеринде орус тилиндеги антонимия маселесин көтөрүп, жалпы теориялык маселелерин козгоп, антонимдердин табиятын түшүнүүгө жол алды. Андан ары улантып өркүндөтүүчүлөрдүн катарына, дегеле орус тили илиминдеги антонимдердин изилденишине олуттуу салымдарын кошкон Л.Ю.Максимов [1958], Л.А.Введенская [1963], Г.Н.Лукина [1963], Л.А.Вараксин [1970], Н.М.Шанский [1972], Л.А.Новиков [1973], В.М.Морозова [1974], Л.А.Матиевская [1978], Н.Г.Свистунов [1981], С.И.Никонова [1982], М.Р.Львов [1984], А.С.Пардаев [1988], А.Н.Тихонов [2000] ж.б. окумуштууларды

кошсок болот. Булардын ичинен биринчилерден болуп антонимдер боюнча Л.Ю.Максимов [1958] кандидаттык диссертациялык эмгегин жазган. Ошондон бүгүнкү күнгө дейре орус тили илиминде антонимдер, алардын табияты, түрлөрү, семантикасы, стилистикасы конкреттүү бир чыгармаларда колдонулушу ж.б. түрдүү багыттарда изилдөөлөргө алынган көптөгөн изилдөөлөр [Л.А.Новиков [1973], Л.А.Матиевская [1978], В.М.Морозова [1974], Т.С.Морозова [1980], Л.А.Вараксин [1970], М.Л.Кусова [1987], Н.Ф.Ермакова [1993], Л.В.Балаконская [1987], Е.А.Бурская [1990], В.Ю.Козлова [1992], А.С.Пардаев [1991], О.Н.Лыткина [2001], В.А.Сазанова [2011] ж.б.] жүргүзүлгөн.

Түрк тилдери боюнча да 50-жылдардын акырында 60-жылдарда антонимдерди иликтөө иштери колго алына баштайт да, 70-жылдардан тарта антонимдерге арналган бир катар илимий изилдөөлөр жарык көрөт. Алсак: Ж.Мусин [1970], Б.Исабеков [1973], Р.Шукуров [1977], А.Нуритдинов [1980], Б.Усубалиев [1982], Л.Г.Хабибов [1984], Р.М.Закирова [2001], Л.Б.Молонова [2008], Г.Р.Муташева [2008], З.А.Хасбулатова [2010] ж.б. Бул окумуштуулардын эмгектеринде антонимдер маселеси лексикалык кубулуш катары гана эмес, грамматикалык, логика-грамматикалык, коммуникативдик-функционалдык, кептик, семантика-стилистикалык аспектилерде да изилдөөнүн атайын объектиси катары сыпаттоого алынат.

Антонимиянын чегин ажыратууда түрдүү көз караштар өкүм сүрүүдө: окумуштуулардын бир тобу сөздөрдүн карама-каршы маанилерин антонимиянын критерийи катары карашат. Мында, биздин түшүнүгүбүздө, жогоруда белгиленген **узун-кыска**, **күнтүн**, **чоң-кичине**, **бар-жок** сыяктуу тилдик каражаттар гана антонимиянын негизги критерийи катары алынып, сөз маанилеринин карама-каршы коюлушу ушулар өндүү антонимдер менен аныкталгандай. Күн болгону үчүн түн, узун болгону үчүн кыска карама-каршы маанилери бар. Антонимдердеги карама-каршылык сөздөрдүн маанилеринен келип чыгат деп алардын карама-каршы маани-

лик табиятын лексикалык чектен аныкташат. Жеке пикирибизде, антонимия кубулушунун татаалдыгы чектелип калган. Окумуштуулардын экинчи тобу сөз маанилеринин карама-каршы коюлушуна түшүнүктөрдүн дал келбестигин билдирген сөздөрдү негизги критерий катары кошушат. Кантсе да, диалектиканын мыйзамына ылайык, объективдүү дүйнө өз ара ажырагыс биримдикти, байланыштуулукту шарттап турган карама-каршылыктарга негизделген, алар ар кыл каражаттар аркылуу туюндурулат, коммуникативдүүлүктүн шартында түрдүү ык-амалдарда, стилистикалык функцияларда ишке ашырылат. Антонимдерди бир сөз менен сөздөрдүн карама-каршы мааниси катары карап коюу оңой. Ушунун негизинде көпчүлүк учурларда антонимдерди карама-каршы маанидеги сөздөр деп гана кабыл алуу адатка айланган. Чынында, бул лексикалык кубулуштун карама-каршылыктуу табиятын алда-канча кеңири диапазондон кароого туура келет. Турмуштагы нерсе, көрүнүш, кубулуш, кыймыл ж.б. окшош да, жакын да, айырмалуу да, каршы да мүнөз-өзгөчөлүктөргө ээ. Ошолордун ичинен каршылыктын табияты, мүнөз-өзгөчөлүктөрү өз учурунда түрдүү белгилерди алып жүрөт. Антонимдер туюндурган мындай түрдүү белгилерди Н.Голуб турмуштагы чындыктын карама-каршы көрүнүшү (күн-түн), карама-каршы коюлушу (бай-кедей), сапаттык мүнөздөлүшү (жакшы-жаман), мейкиндик жана мезгилдик туюндурулушу (алыс-жакын, кечинде-эртең менен), сандык берилиши (көп-аз) деп туура көрсөтөт. Анын ою боюнча "Антонимдердин тилде жашашы объективдүү чындыкты кабыл алуу, чагылдыруу мүнөзү менен шартталган, каршы кептин (антонимдердин) татаалдыгы карама-каршылыктын күрөшү менен биримдигинде. Ошон үчүн түшүнүктөрдү чагылдырган контрасттык сөздөр бири-бири менен тыгыз байланышта болот. Ак көңүл сөзү биздин аң-сезимибизге кара мүртөз сөзүн чакырат, алыс сөзү жакын, тездетүү сөзү жайлатуу сөзүн эстетет" [Голуб. 1976, 34.]. Бул багыттагы ойду Б.Матвеевдин "Антонимдер жана алардын стилистикалык функциясы" аттуу эмгегинен да байкоого болот. Оозеки сүйлөшүү ке-

биндеги фразеологизмдерде, макал-ылакаптарда карама-каршы коюу стилистикалык ыкма катары кеңири пайдаланылат. Элдик кептеги образдуулуктун, таасирдүүлүктүн ишке ашырылышында антонимдер активдүү пайдаланылат: **өлүү эмес же тирүү эмес; ысык да эмес, суук да эмес; эмне менен келсе, ошо менен кетет** ж.б. Б.Матвеев мындай мисалдар менен антонимдердин стилистикалык-деталдык өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүүгө аракет жасаган. Антонимдердин стилистикалык функциясы ар кыл. Бир жагынан, алар конструктивдүү түрдө текстти уюштурса, экинчи жагынан, чыгармадагы каармандардын мүнөздөрүн контрасттык түрдө бөлүп турат, аныктоочу, тактоочу милдеттерди аркалатат.

Орус тили илиминде антонимдер боюнча көрүнүктүү эмгектердин бири Л.А.Новиковдун "Орус тилиндеги антонимия" [1973] аттуу монографиясы болуп саналат. Карама-каршы коюу түшүнүгүн кароо менен, аны синтагматикалык жана парадигматикалык аспектилерде талдоого алат, структуралык-семантикалык негизги типтерин аныктайт. Монографияда автор антонимдердин категориясын лингвистикалык багытта гана эмес, семиотикалык, логикалык жана жалпы философиялык аспектилерде изилдөөгө алат, карама-каршы коюу типтери боюнча антонимдердин негизги класстарын териштирет, антонимдерди структуралык-семантикалык багытта классификациялайт, бирдей уңгулуу антонимдерге өзгөчө көңүл бөлөт. Антонимия кубулушун терең жана кеңири изилдөөгө алган бул эмгектеги антонимдердин синтагматикалык жана парадигматикалык аспектиери, структуралык-семантикалык негиздери, карама-каршы маанилердин туюндурулуш жолдору, типтери сыяктуу маселелер, семантикалык, логикалык, философиялык багыттарда каралышы, сөз чынында, көп эмгекти жана ар тараптуулукту талап кылат. Ушундан улам, муну орус тили илиминде антонимия маселесине арналган эң негизги эмгектердин бири катары баалап коюуга болот. Л.Новиковдун аталган эмгегинде карама-каршы коюу маанилеринин өз ара айырмаланган типтери белгиленет да, ушунун негизинде антонимдер семантикалык жактан

үч топко бөлүштүрүлөт: 1. контрардык карама-каршылык; 2. комплементардык карама-каршылык; 3. вектордук карама каршылык. Мындай семантикалык классификация конкреттүү мисалдардын негизинде далилдөөгө алынат. Изилдөөчү объективдүү чындыктагы карама-каршылык менен сөз маанилериндеги (антонимдердин) карама - каршылыктын ортосундагы жалпылыкты, айырмачылыкты көрсөтүүгө аракет жасайт. Дал ушул маселе антонимия кубулушунун өзөгүн, маңызын түзөт. Бирок муну Л.А.Новиков ийине жеткире чечип бере алган эмес. Эмгектеги бир жактуулукту Е.Н.Миллер [1979], Б.Ш.Усубалиев [1987] да белгилеп кетишкен.

Сөз жасоо мааниси сөздүн лексикалык маанисинен да айырмаланып турары белгилүү. Сөздүн лексикалык мааниси ал сөздүн жеке керт башына гана таандык болсо, сөз жасоо мааниси эки, же андан көп туунду сөзгө таандык болот. Ошондой эле бирдей сөз жасоо каражаттары менен да мүнөздөлөт. Мисалы, агар, көгөр, ка-рар, жашар, кыскар сөздөрүн жасоодо бир гана каражат колдонулду. Ал атоочтон этиш жасоочу -ар курандысы [Абдувалиев, Садыков 1997, 22.]. Бирок сөз жасоонун негизин муну менен гана чектеп коюуга болбойт, ал ар түрдүү сөз каражаттары менен да ишке ашырыла берет. Биздин айтайын дегенибиз, сөз жасоо аркылуу жаңы-жаңы маанилердин жаралышы болуп саналат. Демек, карама-каршы маанилердин туюндурулушу сөз жасоо аспектиси аркылуу да ишке ашары белгилүү. Бул маселе В.М.Морозованын "Азыркы орус тилиндеги зат атоочтордун антонимиясы" [1974] деген эмгегинде колго алынган. Мында негизинен бирдей уңгулуу зат атоочтук антонимдер каралат. Антонимдердин түрдүү структуралык-семантикалык типтерин системалаштырат. Этиштерден жасалган зат атоочтук антонимдерди семантикалык (белгилердин антонимдик-семантикалык типтери боюнча) белгилери боюнча системалайт. Бирдей уңгулуу зат атоочтук антонимдер так мүнөздөлгөнүнө карабастан, эмгекте түрдүү уңгулуу антонимдердин функциясын чектеп койгондой.

Татар тилиндеги антонимия маселеси Г.Х.Ахатовдун эмгектеринде [1963,1979] чагылдырылган, бирок бул эмгектерде антонимия кубулушунун табияты аныкталган эмес. Анын «Татар тилиндеги антонимдер» аттуу макаласында биринчи жолу татар тилиндеги антонимдерди семантикалык планда классификациялоону сунуштайт. Мында тилдик башка кубулуштар катары каралган синонимдер, омонимдер, көп маанилүү сөздөр, фразеологизмдер менен антонимдердин байланыш маселелерин козгогон. О.Закиров болсо, татар тилиндеги антонимия кубулушунун теориялык маселелерин кароо менен бирге, карама-каршылык категориясынын философиялык аспектилерин жана алардын герман, славян, түрк тилдеринде чагылдырылышына токтолот. Герман, орус жана татар тилиндеги антонимдердин тарыхы менен азыркы лексикология, лексокографиянын байланышы антонимдердин классификацияланыш критерийлери жана принциптери лексикалык материалдардын негизинде татар тилиндеги антонимдердин лексика-грамматикалык табияты каралат. Мында антонимдик катышта турган зат атооч, сын атооч, тактооч, этиш сөздөр талдоого алынып, антонимдердин классификациясы берилет. Ошондой эле татар тилиндеги антонимдердин колдонулушунда стилистикалык, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөр териштирилет. Татар тилинде эң алгач семантикалык планда энантиосемия кубулушу, антонимдер менен синонимдер, антонимдер менен көп маанилүү сөздөр, нагыз антонимдер менен контексттик антонимдер талдоого алынат. Антонимдердин стилистикалык функциясына айрыкча көңүл бөлүнөт. Башка түрк тилдеринде да антонимдердин жалпы табиятын ар кыл багытта изилдеп, аныктап-тактоо иштери жүргүзүлүп жаткандыгы али да болсо антонимдердин чечиле элек маселелеринен кабар берет.

Тил илиминде антонимдерди изилдөөнүн баштапкы учурларында тек гана сөздөрдүн карама-каршы маанилерине басым жасалып, илимий изилдөөлөрдүн негизи сөз маанилеринин карама-каршылыгынан келип чыкса, кийинки мезгилдерде объективдүү

чындыктагы карама-каршылыктын табиятына көңүл бурулуп, алардын ар кыл деңгээлдери, карама-каршылыкты туюндуруунун ар түрдүү жолдору белгиленип, карама-каршы маанилердин бир жактуу болбостугу эске алына баштайт. Мында күн менен түн, ак менен кара, узун менен кыска өңдүү сөздөрдүн карама-каршы экендиги анык; кой менен карышкыр, мышык менен чычкан, чынар менен чырпык бир жагынан өз ара каршы, экинчи жагынан, алардын каршы турушуна негиз жок; талаа менен токой, аял менен эркек сөздөрү карама-каршы мааниде да, тескерисинче, каршы болбой да калышы толук ыктымал сыяктуу ж.б. көптөгөн маселелер козголот. Бул маселелер антонимдердин лингвистика багытындагы табиятынын татаалдыгынан кабар берет.

Кыргыз тили илиминде антонимия маселесин атайын иликтөөгө алган окумуштуулардын бири – профессор Б.Усубалиев. Анын «Кыргыз тилиндеги антонимдер» [1982] деген темадагы кандидаттык диссертациялык ишинде антонимдер жана карама-каршылык, алардын өз ара байланыш – катышы, антонимдердин структуралык классификациясы, стилистикалык функциясы маселелери каралган. Антонимдердин маңызы карама-каршы маанилерге негизделген, бирок карама-каршылыкты бир жактуу түшүнүүгө болбойт. Ушундан улам, объективдүү чындыктагы карама-каршылыктын табияты татаал келет, анын тилде чагылышы бир кылка болбойт, ар түрдүү деңгээлде, ар кыл даражада туюндурулат. Айрым шарттарда карама-каршы маанилер туюндурулат, ал эми кээ бир учурларда карама-каршылыктын бар экендиги гана сезилип турат. Мындан карама-каршылыктын бир типтүү болбой тургандыгын байкоого болот. Бул боюнча антонимдерди Б.Усубалиев эки түргө бөлүп карайт: 1. Тикеден-тике карама-каршылыкты билдирген антонимдер,

2. Прагматикалык карама-каршылыкты чагылдырган антонимдер. Биринчи типтегилер тике маанисинде деле антоним экендиги белгилүү болуп турат. М: узун-кыска, чоң-кичине, келдикетти ж.б экинчи типтегилер мындай касиетке ээ эмес. М.: уу-бал,

ата-бала, бейиш-тозок ж.б. Уу менен бал зат катары эч кандай карама-каршы эмес, анткени бул үчүн уу өлтүрүүчү зат болгон соң бал ага каршы тирилтүүчү зат болуш керек эле. Буларды каршы коюу алардын бир гана белгисине-даамына (бал - «таттуу», уу - «ачуу»), буга байланыштуу адамга калтырган карама-каршы таасирине (бал - «жагымдуу», уу - «жагымсыз») байланыштуу болуп саналат. Демек, бул жерде каршылык образдуу болуп эсептелет. Уу менен бал тике маанисинде эмес, ачуу-таттуу, жагымдуу-жагымсыз ж.б. деген өтмө маанилерде гана антоним катары калыптанып жетилген. Бирок мында карама-каршылык сөздөрдүн маанилеринен гана келип чыгат деген калпыс пикир жаралууга тийиш эмес. Бул жерде уу менен бал зат катары карама-каршы болбосо да, алардын бир белгисиндеги (даамындагы) карама-каршылык объективдүү (реалдуу) экендигин унутпоо керектигин белгилейт. Антонимдерге таандык дагы бир өзгөчөлүк салыштыруучулук, бирок бардык эле нерселер салыштырыла бербестигин, алардын ортосунда жалпылыктын болушун, ошол эле учурда алар бир текте каралышын жана карама-каршылык менен конфликттик карым-катнашы эске алынарын аргументтүү факт-материалдар аркылуу далилдөөгө алат да, төмөндөгүдөй жыйынтыкка келет:

а) Карама-каршылык - антонимдердин негизги белгиси, бирок сөздөрдүн маанисиндеги карама-каршылык турмуштагы реалдуу карама-каршылыктын тилде чагылдырылышы болуп саналат.

б) Антонимдер карама-каршы мааниде болуу менен бирге, жалпылыкка да ээ. Алар бир текке таандык болгон түшүнүктөрдү белгилешет, анын акыркы чектерин беришет.

в) Карама-каршылык менен конфликтти окшош кароо туура эмес, карама-каршы кубулуштардын баары эле кагылышта болбойт жана конфликт карама-каршы эмес кубулуштардын (мышык менен чычкан) ортосунда деле болот.

г) Антонимдердин чындыктагы негизин тикеден-тике карама-каршылык менен катар прагматикалык (образдуу) карама-каршылык түзөт, бирок бул экөө тең реалдуу (объективдүү) болуп саналат

[Усубалиев. 2008,89.]. Мындай жыйынтыктан улам, антонимдер турмуштагы карама-каршылык менен тыгыз байланышта болорун түшүнөбүз. Буга чейин тил илиминде антонимдер боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп келишкен айрым окумуштуулар [Родичева 1968, Мусин 1970, Исабеков 1973] объективдүү чындыктагы карама-каршылык менен антонимдердин ортосунда эч кандай байланыштын болбостугун айтып келишкен. Б.Усубалиевдин антонимдердин табиятын аныктоого карата айтылган оюн толук кубаттоого болот.

Б.Усубалиев өзүнүн эмгектеринде [1982, 1987, 2007] антонимдердин табиятын жекече көз карашта аныктоодон сырткары, алардын структуралык түрлөрүн, көркөмдүк кудуретин, стилистикалык ар кыл мүмкүнчүлүктөрүн да сыпаттоого алат. Ар бир тилдин өздөрүнө тиешелүү мыйзам-ченемдүүлүктөрү болот, ошон үчүн дүйнө тилдери бири-биринен айырмаланып турушат, ал гана эмес жакын тектеш тилдердин ортосунда да фонетикалык, лексика-семантикалык, грамматикалык айырмачылыктардын болушу – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Андыктан бир тилдин аныкталган теориялык маселелери экинчи бир тилдин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө дал келбей калышы толук мүмкүн. Ушуга байланыштуу антонимия кубулушуна арналган кайсы бир тилдеги териштирүүнү экинчи бир тилге ооштуруп колдонуу өз натыйжаларын бербей калышы ыктымал, т.а., туура эмес. Бул жагдайды Б.Усубалиев ар бир конкреттүү тилдеги өзгөчөлүктү эске алуу менен мисалдар аркылуу [1987, 51-52.] туура көрсөтөт.

Кыргыз тилинде карама-каршы маанинин берилиши түрдүү уңгудагы форма, мүчөлөрдүн жалганышы жана сөз айкашы аркылуу жүзөгө ашырылат. Муну Б.Усубалиев 1. Түрдүү уңгулуу же лексикалык антонимдер; 2. Бир уңгулуу антонимдер; 3. Энантиосемия деп структуралык жактан үч топко [1987, 46.] бөлүп карайт да, бирдей уңгулуу жана энантиосемияга кеңири токтолот. Ошондой эле антонимдердин көркөмдүк кудурети да конкреттүү чыгармалардын негизинде талдоого алынат. Бул маселе изилдөөчүнүн кийинки эмгегинде [2007, 161-203.] кошумчаланып, кеңири сыпат-

талат. Антонимдердин көркөм кептеги стилистикалык колдонулуш ыкмаларынын көп түрдүүлүгүн анын семантикалык табияты менен ажырагыс байланышта карайт. Антитеза менен катар, бөлүнүү, биригүү, кезмектешүү, өтүү, окшошуу, каршылык, оксюморон стилдик фигураларын көрсөтөт. Б.Усубалиевдин антонимдер боюнча изилдөөлөрү бир жагынан, кыргыз тилиндеги антонимдердин табиятынан кеңири маалымат берсе, ал гана эмес, антонимдерди мында ары изилдөөнүн кажети жок калгандай таасир калтырса, экинчи жагынан, анын учугун гана чубап койгондой сезилет. Бул окумуштуу, эң башкысы, кыргыз тилиндеги антонимдерди ар тараптуу изилдөө зарылчылыктарын белгилеп берди.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагылардан улам, тил илиминде анын ичинде кыргыз тили илиминде антонимия кубулушу орчундуу маселе катары, көптөгөн окумуштуулардын көңүлүн буруп келгендигин ачык байкоого болот. Азыркы мезгилге чейин ар тараптуу изилдөөгө алынып жатышы бул маселенин али териштирилип бүтө электигинен, т.а., өз актуалдуулугун жогото электигинен кабар берет. Чынында, антонимия кубулушу татаал маселелерден болуп саналат. Анын табияты, структурасы, түрлөрү лексика семантикасы, семантикалык стилистикасы ж.б. бир канчалаган атайын изилдөөлөргө объект болуп, белгилүү бир даражада, ар кыл көз карашта аныкталып калды. Аныкталуу менен катар, ошол эле учурда экинчи бир жагдайдагы иликтөөлөрдүн жаралышына түрткү болууда. Шарттуу түрдө атап айтсак, маселен, антонимдердин көркөм кептеги стилистикалык функциясы изилдөөгө алынса, ал өз кезегинде, көркөм кептен башка тексттердеги антонимдердин, же болбосо, конкреттүү бир чыгарманын алкагындагы антонимдердин стилистикалык, семантикалык ж.б. колдонулуш өзгөчөлүктөрү сыяктуу маселелерди изилдөө зарылчылыктарын жаратпай койбойт. Муну жалпы эле илимдеги өнүгүүнүн шарты катары кароого болот.

1.3. Кыргыз тили илиминде макалдардагы антонимдердин изилдениши.

Кайсы бир лексикалык кубулуштун (антоним, синоним, омоним ж.б.) лингвистикалык мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн терең жана кеңири ачып берүүдө алардын белгилүү бир жаирдык алкактагы функциясын сыпаттоо, теринштирүү алгылыктуу ыкмалардан болуп саналат. Анткени, ал тилдик кубулуштардын жеке эле лексикалык эмес фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик табияты, функционалдык аспектилери даана, так, жеткиликтүү аныкталаарын изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөтүүдө. Бир жагынан, изилдөөлөрдүн ушул жагын эске алып, кыргыз макалдарындагы антонимдердин семантикалык стилистикасы маселесин колго алуудабыз. Албетте, буга чейин деле, кыргыз тили илиминде, конкреттүү алганда, кыргыз макалдарындагы антонимдердин колдонулушунун жалпы маселелери көз жаздымында калган эмес. Бул багытта С.Гапаровдун [1979], А.Дунканаевдин [2010], А.Өмүралиеванын [2008], А. Абдулатовдун [2006], С.Эргешованын [2012] эмгектери бар. Бирок кыргыз макалдарындагы антонимдердин семантикалык стилистикасы атайын изилдөөгө алына электигин баса белгилеп коюшубуз кажет.

“Кыргыз макал, ылакаптарынын синтаксистик түзүлүшү” аттуу эмгек 1979-жылы жарык көргөн. С.Гапаров бул эмгегинде кыргыз макалдарын синтаксистик планда сыпаттоого алат. Эмгекте автор макалдардагы сүйлөм түрлөрүн классификациялоону, сүйлөм түзүлүштөрүн аныктоону, маанилик катыштарын белгилөөнү алдына максат кылган жана бул максаты азыркы көз караштан алганда, ийгилик-кемчиликтери менен жалпысынан ишке ашырылган. Макалдардагы сүйлөмдөр негизинен туура классификацияланган, жөнөкөй сүйлөм жана татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын грамматикалык мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, сүйлөм мүчөлөрүнүн колдонулушу да туура белгиленген. Таза лингвистикалык аспектиде макалдардагы сүйлөмдөр тиби, түрү, түзүлүшү жагынан жалпылаштырылып классификацияланып, алардын грамма-

тикалык мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө кеңири болбосо да, **ынанымдуу** туура талданышы кубаттоого арзыйт. Бул макалдардын жанрдык-спецификалык бөтөнчүлүгүн аныктоого негиз боло алат.

С.Гапаров макалдардагы сүйлөм түзүлүштөрүнүн басымдуу көпчүлүгү карама-каршы маанилер менен коштоолорун туура баамдап, **карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөмдөр жана карама-каршы багыныңкы татаал сүйлөмдөр** деп бөлүштүрүп, айрыкча, карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөмдөрдү ар кыл маанилик туюндурулушуна карата бир канча топторго ажыратып берет. Карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөмдөр макал, ылакаптарда өтө көп кезиккен сүйлөмдүн тиби болуп саналарын, мындай көрүнүш алардын ички табиятынан, көркөмдүк өзгөчөлүгүнөн, дидактикалык мүнөзүнөн келип чыгаарын, бул түзүлүштөгү сүйлөмдөрдө ар кандай көрүнүштөр, окуялар өз ара салыштырылып берилерин, алардын ортосундагы окшоштук же айырмачылык ачык, так жана элестүү көрсөтүлөөрүн [1979.41.] белгилейт. Макал, ылакаптардагы карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөмдөр биринчи иретте лексикалык составы боюнча айырмаланат. Алардын составында лексикалык, грамматикалык, контексттик антонимдер өтө арбын кезигет. Алар сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүнүн функциясында келип, татаал сүйлөмдүн компоненттеринин ортосундагы карама-каршы маанини берүүсү негизги каражат катары кызмат кылат [1979. 41-42.].

С.Гапаров татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдардын жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн маанилик байланыштарында антонимдин функциясы негизги орунда турарын да ачып берүүгө аракет жасайт: “Компоненттердин ортосундагы карама-каршы маани антонимдер аркылуу берилет. Ар бир компонентке экиден антоним катышып, башкалары бүт кайталанып айтылган сөздөр болот. Антонимдердин бири багыныңкы сүйлөмдө, экинчиси баш сүйлөмдө айтылат. Багыныңкы сүйлөмдөрдөгү антонимдер андагы ойлорду салыштырып берет да, баш сүйлөмдөгү антонимдер аркылуу багыныңкы сүйлөмдөрдөгү салыштырылган ойлордун айырмачылыгы ачылат. Жак-

шысы өлсө, баары өлөт, жаманы өлсө бирөө өлөт” [1979. 127.], - деп бул оюна карата бир катар мисалдарды келтирет. Арийне, автор кыска мүнөздөмө берүү менен чектелип калган. Мындай шартта антонимдердин функциясына кеңири токтолуусу керек эле. Сүйлөмдөр тутумундагы антонимдердин функциясы макалдагы ойду туюндурууда, татаал сүйлөм структурасында жана жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн ортосундагы байланыш катышында кандай милдеттерди аткаарын терең талдоого алса дурус болмок. Эмгекте көтөрүлгөн маселелердин дээрлик баардыгы ушул нукта жүзөгө ашырылган. С. Гапаровдун бул эмгегине карата А. Дунканаевдин: ”Макал поэтикалык чыгарма болгондуктан, анын ритм, рифма, лексикалык параллелизмдер менен тыгыз байланышта каралгандыгы кубаттоого арзыйт. Бирок бул эмгек формалдуу грамматиканын негизинде иликтенгендиктен, макал тексттик түзүлүштө эмес, сүйлөмдүн чегинде каралган. Чынында, сүйлөм катары кароо менен, анын көп катмарлуу табиятын ачып берүү эч мүмкүн эмес. Ушуга байланыштуу макалдар кадыресе сүйлөмдөрдүн катарында кала берген, экинчи жагынан, эмгек ”Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү” деп аталганы менен, негизинен макалдарга гана изилдөө жүргүзүлгөн. Ошондой болсо да, С.Гапаровдун айтылган эмгеги элдик оозеки чыгармаларды лингвистикалык багытта изилдөө иштеринин башаты катары кыргыз тили илиминде өз актуалдуулугун жоготпой кала бермекчи” [Дунканаев. 2010, 14.]. Бул пикирге кошулууга болот. Ошондой эле макалдардагы сүйлөм түрлөрү терең талдоого алынган эмес. Натыйжада коюлган маселе кыска анализге алынгандыгын илимий-теориялык негиздердин жетишсиздигин белгилеп коюуга тийишпиз.

Кыргыз макалдарына этнолингвистикалык багытта иликтөө жүргүзүлгөн А.Өмүралиеванын ”Кыргыз макалдарынын тексттик табияты” [2008] аттуу диссертациялык эмгегине токтолбой кетүүгө болбойт. Кыргыз макалдарынын текст катары этнолингвистикалык аспектиде каралышы кыргыз тили илиминде биринчилерден болуп колго алынып отурат. Дидактикалык жанрдагы чыгармалардын

ичинен макалдар өзгөчө түзүлүштөгү, маани-маңыздагы текст болуп саналат. Анткени ал улуттун акыл-эсинен жаралып, өтө кыска түзүлүштө омоктуу ойду батырган бөтөнчө текстти пайда кылат. Макалдар элдик чыгармачылыкты, жашоо-турмушту, маданий байлыкты чагылдыргандыктан, тилдик-тексттик аспектиде изилдөөнү да талап кылат. Ушундан улам, алардын тексттик табиятын иликтөө үчүн, тексттик-семантикалык талдоо жүргүзүү этнолингвистикалык багытка дал келет. Эмгекте макалдардын текст экендигин далилдөө, этнолингвистикалык негизде этномаданий, философиялык, психологиялык маселелерди белгилөө, анын прагматикалык жагдай-шартын, семантикасын аныктоо, глобалдык жана фрагменттик чегин ажыратуу, макалдардын пайда болушундагы өбөлгөлөрдү сыпаттоо маселелерин териштирүү максат кылынган. А.Өмүралиева макалдардагы карама-каршылыктын туюндурулушуна токтолгон эмес, тек гана, карама-каршылык маанилерин жаратуучу антонимдердин бар экендигин [2008.73.] белгилеп өткөн. Чындыгында, изилдөөнүн максаты башкада болгондуктан, антонимдер маселесинин коюлушун талап кылуу жөнсүз.

Бул багытта А.Дунканаевдин кыргыз макалдарынын семантикалык структурасы, логикалык-грамматикалык түзүлүшү маселесин изилдеген докторлук диссертациясынын негизинде ”Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү” [2010] аттуу монографиясы жарык көргөн. Монографияда кыргыз эл макалдарынын көпчүлүгүнүн диалектикалык ички табияты, т.а., коомдук турмуштун, жаратылыштын өнүгүп-өсүү процессинен келип чыккан жыйынтык-бүтүмдөрдүн аң-сезимде чагылышы ачык да, кайсы бир даражада жаап-жашырылган, бизге байкалып-байкалбаган карама-каршылыктуу да мүнөзгө ээ болору так белгиленген. Алар макалдарда түздөн-түз нагыз жана контексттик антонимдер аркылуу жүзөгө ашары ынанымдуу факты-материалдардын негизинде ырас-талат [157-171]. Чындыгында, макал текстинде колдонулган антонимдер андагы ойду каршы маанилерде туюндуруу функциясын аткаруу менен гана чектелбейт. Алар макалда коюлган маселени

өзүнчө бир ыкмада чагылдырууну жана макал табиятына ылайык логикалык ойду туюндуруу милдетин да аркалайт, түз жана кыйыр маанилердин жуурулушун, бир бүтүндүккө биригишинен улам келип чыккан жобо-ойду карама-каршы маанилер менен туюндуруу ынанымдуу да, ишенимдүү да болорун көпчүлүк макалдардын мазмуну ырастан турат. Мындай шартта, теңештирүү, салыштыруу, каршы коюу ыкмалары ийкемдүү колдонулуп, так жана кыска формаларда айтылат, каршы маанилер ачык туюндурууларын [162] бир катар мисалдар менен далилдоого алат. Ошондой эле, макал мазмунунда алардан сырткары, бизге билинип-билинбеген, сезилип-сезилбеген башкача ыкмада туюндурулган каршы маанилер жашырылып жатат. Подтексттик ойду шарттоодо, кыска кептик форманы жаратууда, ой салмагын арттырууда, сөз таасирдүүлүгүн күчөтүүдө, кабыл алыныш уккулуктуулугун камсыздоодо ал каршы маанилерди өзгөчө өңүттөгү стилдик ыкмалар катары баалоо керек [163.] деп контексттик антонимдердин макал тутумундагы колдонулуш функциясын туура белгилейт.

А.Дунканасвдин аталган монографиясында кыргыз макалдарындагы ойду берилиш, туюндурулуш ыкмасы көпчүлүк учурларда карама-каршылыктуу мүнөздө ишке ашырылары адилет баяндалат: “Кыргыз эл макалдарынын дээрлик көпчүлүгүнүн диалектикалык ички табияты, т.а., коомдук турмуштун, жаратылыштын өнүгүп-өсүү процессинен келип чыккан жыйынтык-бүтүмдөрдүн аң-сезимде чагылышы ачык да, кайсы бир даражада бизге билинип-билинбеген, байкалып-байкалбаган карама-каршылыктуу да мүнөзгө ээ. Муну алардын логика-грамматикалык түзүлүшүнөн байкоого болот. Макалдагы ойду тилдик каражаттар аркылуу туюндурулушу нерселерди, абстрактуу түшүнүктөрдү, белгилерди, кыймылдык процесстерди бири-бирине каршы коюу, теңештирүү, салыштыруу менен жүзөгө ашырылат. Мындай шартта карама-каршылыктуу мүнөздүн аныкталышы закон ченемдүү көрүнүш болуп саналат” [157]. Муну контексттик антонимдердин материалдарында ишенимдүү көрсөтө алган.

Адатта, контексттик антонимдердин текст тутумундагы каршы маанилери ачык туюндурулат. Маселен, **Билем деген бир сөз, билбейм деген миң сөз** макалындагы *бир, миң* сөздөрү контексттик антонимдер катары белгилүү.

А. Дунканасев макал тутумундагы контексттик антонимдердин өзгөчө бир тибин белгилеп өткөн. Түшүнүктүү болуш үчүн, анын пикирине бир аз кененирээк токтолууга туура келет. “Жогоруда эскертилгендей, макалдагы контексттик антонимдердин жаап-жашырылган түрдө колдонулушун да белгилебей коюуга болбойт. Маселен, **“Жаман жайын айтсам деп, баарын айтат”** - деген макал бар. Мында биринчиден, жаман адамдын кылык жоругу, начар сапаты, бир сүйлөм менен жерине жигире айтылып, андан сырткары, анда томондогүдөй кыйыр маанилер да камтылып жатат: 1) сөзгө баа берип, этият мамиледе кеп айтуу; 2) ашыкча кеп айтуу - өз айыбын ачуу, айтылбай турган сырды ачыкка чыгаруу. Ушундай маанилердин баардыгы биригип келип, бир сүйлөмдүк макалга сыйдырылган. Экинчиден, бул маанилер контексттик антонимдер экендиги билинбеген өтө жаап-жашырылган түрдө берилген **жайын** жана **баарын** сөздөрүнө топтоштурулган. Адатта, текеттен сырткары, өз алдынча жеке турганда деле кээ бир контексттик антонимдердин каршы коюуга негиздери бар экендиги кайсы бир деңгээлде сезилип турат. Мисалы, *айл-эркек* сөздөрдүн жыныстык, *дарак-чырнык* сөздөрдүн көлөмдүк жактан бир тек ичинде карап, контексттик маанилерде колдонууга боло тургандыгы билинип турат. Албетте, булардын каршы маанилери сүйлөм тутумунда ого бетер ачыкка чыга келери белгилүү. Ал эми макалдагы **жайын, баарын** лексемаларынын (*айл-эркек, дарак-чырнык* сөздөрүндөгүдөй) кайсы бир грамматикалык табияттары да башка болуп, бири зат атооч (*жайын*), экинчиси ат атооч (*баарын*) сөз түркүмүндө каралгандыктан, бир текке кирүүчү сөздөрдүн катарына да кошулбайт. Натыйжада, каршы коюлууга негиз боло турган белгилүү өлчөмдөгү белгилери да жок. Ошондой болсо да, ички каршы маанинин катылып жаткандыгы да чындык. Макал мазмунунда: **жамандын жайын айтканы - жакшы, баарын**

айтканы - жаман деген маанилер кыйытылып жатат. Ушундан улам, **жакшы** жана **жаман** деген карама-каршылык келип чыкты. **Жакшы** мааниси – жайын сөзү менен, **жаман** мааниси - баарын сөзү аркылуу билдирилди. Макал тутумунда булар (*жайын, баарын*) ички каршылыкка туш болду. Жайын айтыш керек деген ой бар, бирок баарын айтпаш керек деген да ой бар. Демек, макалдагы карама-каршылык өзүнөн-өзү белгилүү болуп калды. Макалдын логика-грамматикалык түзүлүшүндөгү **жайын** жана **баарын** сөздөрүн контексттик антонимдерге айландырып салган дагы бир тилдик каражат бар. Ал кыймыл-аракеттик маанидеги **айтам** деп сөзү болуп саналат. **Жайын, баарын** сөздөрүнүн каршы маанидеги логикалык катышын **айтам** деп сөзү шарттап турат. **Жаман жайын айтам** деп, дегенден кийин кандайдыр бир кайчы маанинин келишине түрткү болуп өзүнөн өзү шарт түзүлүп турат, т.а., “**Жаман жайын айтам деп атып**”...аякталбай айтылган сүйлөмдүн синтаксистик-семантикалык жалпы мазмуну жана грамматикалык түзүлүшү өзүнө каршы мазмундагы сүйлөмдүн келишин талап кылды. Эске алуучу дагы бир жагдай бар. Сүйлөмдүн логика-грамматикалык түзүлүшүнө тереңирээк абай салып карасак, **жайын, баарын** контексттик антонимдери атайын тандалып алынгандай көрүнөт. Ал тилдик каражаттардын текст тутумунда билгичтик менен өтө ыктуу колдонулгандыгы байкалып турат. Булардын контексттеги каршы маанилер билинип-билинбей калган. Сүйлөм тутумунда аларга тең катар логикалык басым түшүрүлүп, өз ара ыргакташа айтылып, кайсы бир даражада уйкаштыкта да уюшулду” [165-166].

А.Дунканаев макалдардагы антонимдердин каршы маанилерде колдонулушун, келип чыгыш өбөлгө-себептерин, түзүлүш өзгөчөлүктөрүн талдап отуруп, алардын макал тутумунда эмне үчүн байма-бай көп колдоноруна карата төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарат:

1. Кыска, таамай айтылган салыштыруулар, касиет белгилерди теңештирүүлөр мисал катары бири-бирине кескин каршы коюлат. Мындай шартта, каршы маанидеги сөздөрдүн колдонулушу - турулуу иш.

2. Макал мазмуну түз мааниде да, каймана ойдо да катарлаштуундурулат. Мындай учурда, көбүнчө, каршы маанидеги сөздөрдүн колдонуларын фактылар көрсөтүп турат.

3. Макал мазмунунда кандайдыр бир зат, кубулуш, көрүнүш, же кыймыл процесси мисалга тартылат. Алардын кайсы бир касиети белгиленсе, анын өзгөчөлүгүнө басым жасалат. Аны так, даана ачып бериш үчүн, ага каршы маанидеги сөздү колдонуу зарылчылыгы туулат.

4. Бу объективдүү дүйнөнүн өзү – карама-каршылык. Күн болгон жерде түн, жакшы болгон жерде жаман, катуу болгон жерде жумшак, өмүр болгон жерде өлүм болору анык. Диалектиканын мыйзамы ушундай. Турмуштун ушул мыйзамынын аксиома катары айтылышы макалдардын энчисине да буйрулуптур.

Биздин жеке пикирибизде, А.Дунканаевдин “Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү” [2010] деген эмгегинде антонимдердин макал тутумундагы колдонулуш себептерин, өзгөчөлүктөрүн, лексикалык, синтаксистик семантикасын, логикалык туюндурулушун бай материалдардын негизинде ынанымдуу далилдеп бере алган. Бирок макалдардагы антонимдердин стилистикалык табиятына көңүл бурулган эмес. Муну монографиянын мүчүлүштүгү катары эсептөөгө да болбойт. Анткени монографияда коюлган маселенин изилдениш максат-өңүтү башкада болуп саналат.

Макалдар полифункциялуу когнитивдик-тилдик каражат болгондуктан, аны полипарадигмалык-лингвистикалык изилдөөнүн объектиси катары да кароого болот. Кыргыз тили илиминде бул жаатта, т.а, макалдардагы антонимдерди когнитивдик мүнөздө сыпаттоого алган С.Эргешованын [2012] эмгеги жарык көргөн. Мында бир уңгулуу антонимия, антитеза, энантиосемия кубулуштарынын жалпылыктары жана айырмачылыктары териштирүүгө алынат. “Тил дүйнө таануунун куралы катары карама-каршылыктарды ар тараптан чагылдырат, категоризациялайт, интерпритациялайт, атайт, каттайт, сактайт жана муундан-муунга өткөзүп, элден-элге таркатып турат.

Демек, тил илиминде карама-каршы сапаттардын жана түшүнүктөрдүн аталыштарын изилдөө лингвистикалык зарыл милдет катары бааланууга тийиш” [30], - деп белгиленет эмгекте. Коюлган маселе “Паремиялардагы антонимдик концепттердин менталдык мазмуну” деп аталат да, негизинен макалдардагы антонимдерге басым жасалып, ал төмөндөгүдөй планда ишке ашырылган: Паремиялардын менталдык-семантикалык курамындагы антонимдерди изилдөөнүн принциптери, мында антонимдерди талдоонун когнитивдик-лингвистикалык, этнолингвистикалык жана логикалык-семантикалык негиздери, антитеза, антиномия жана антонимия түшүнүктөрүнүн өз ара катышы каралат. “Антонимдик концепттердин когнитивдик-тилдик алкактарда берилиши” бөлүмүндө антонимдик концептосфералардын макалдардагы тематикалык топтордо берилиши, сөз айкашынын жана татаал сөз ичиндеги антонимдик концепттер, сөз ичиндеги антонимдик концепттин уюшулушу; ал эми “Айрым антонимдик концепттердин жана концептосфералардын тилдик дүйнө сүрөтүн жаратуудагы кызматы” деп аталган бөлүмүндөгү “Мейкиндик концептосферасын түзүүчү антонимдердин макал-ылакаптарда берилиши”, “Убакыт концептосферасын туюнтуучу антонимдердин мазмунун изилдөө”, “Паремияларда антонимдик “Сап” концептосферасынын берилиши” деген темаларда антонимдер когнитивдик лингвистиканын объектиси катары сыпаттоого алынат. Макал-ылакаптарда когнитивдик маани-маңыздын антонимдик катыштагы тилдик каражаттарда туюндурулуш өзгөчөлүктөрүн изилдөө аркылуу С.Эргешова бир уңгулуу антонимия, антитеза, антиномия, энантио-семия кубулуштарын; паремия түшүнүгүнүн толук мүнөздөмөгө ээ болгондугун жана анын көп парадигмалдуулугун, көп түрдүүлүгүн; макал-ылакаптардын материалында когнитивдик лингвистиканын айрым категориялары менен түшүнүктөрүнүн семантикалык контрастты түзүү мүмкүнчүлүктөрүн, антонимдүү катыштагы концепттердин, концептосфералардын жана когнитивдердин бөтөнчүлүктөрүн аныктоого аракеттерди жасаган. Кыргыз тили илиминде С.Эргешованын бул эмгегин макал, ылакаптардагы антонимдерди,

антонимдик катыштарды когнитивдик лингвистикасынын алкагында кеңири сыпаттоого алган эң алгачкы илимий изилдөө катары баалоого болот.

Кыргыз тилиндеги антонимдер маселесине арналган жогорудагы эмгектерден улам, биринчиден, макалдардын жанрдык спецификасынын аныкталышында антонимдердин олуттуу орду бар экендигин белгилейбиз, экинчиден, макалдардагы антонимдер лингвистикалык кубулуш катары, философиялык, гносеологиялык, логикалык семантикалык аспектилерде ар тараптуу изилдөөгө алынууга тийиш; үчүнчүдөн, макалдардагы антонимдердин семантикалык стилистикасы өз алдынча изилдөө зарылдыгына ээ экендигин көрсөттү.

Илимий изилдөөлөрдөгү өнүгүүнү же жаңылыкты коомдук зарылчылык жаратары белгилүү жана ушундай зарылчылыктан улам кийинки мезгилдерде лингвопоэтика, лингвостилистика, когнитивдик лингвистика, текст таануу, тексттик лингвистика ж.б. багыттардагы изилдөөлөр пайда болуп, тил илиминде бир кыйла жаңылыктар жаралган. Ал эми бул жаңы багыттар, өз кезегинде, антонимдерди териштирүүнү улам жаңы нукка салып, аны иликтөөнүн ык-амалдарын, жолдорун өркүндөткөн. Айталы, кийинки окумуштуулардын эмгектеринде антонимдер маселеси лексикалык кубулуш катары гана эмес, грамматикалык, логика-грамматикалык, коммуникативдик-функционалдык, кептик, семантика-стилистикалык нукта да атайын иликтөөгө алына баштагандыгы оюбуздун тууралыгын ырастап турат.

Антонимдерди изилдөө түрдүү тепкичтерди басып өткөн, ар бир тепкичте кеп болуп жаткан кубулуштун улам жаңы кыры ачылгандыгын көрөбүз, бул болсо антонимдер өтө көп кырдуу, татаал кубулуш экендигин, ага ар тараптуу мамиле жасоо керектигин тастыктап турат. Бул жаатта алганда, антонимдер теориясында антонимдер тилдик кубулушпу же логикалыкпы; антонимдер сөз маанисинде гана жашайбы же турмушта реалдуу негизи барбы деген өндүү суроолордун тегерегинде талаш-тартыштар жүрүп келсе,

кийинки мезгилдерде мындай суроолорго антонимдер, баарынан мурда, тилдик кубулуш, бирок ушул эле маалда алардын логикалык жана турмуштук негизин да жокко чыгарууга болбойт. Демек, кеп антонимдердеги дал ушул үч касиетти кантип өз ара байланыштырып изилдөөдө жатат деген сыяктуу жооптор кайтарылып, мындан ары изилдөөнү ушундай нукта жүргүзүү керектиги айтыла баштагандыгы байкалат. Албетте, бул – көңүлгө түйчү сунуш.

Үстүртөн караганда, уңгуга мүчө уланып же бир канча сөз биригип бир бүтүндүктү түзүп жаңы сөз жасалып калгандай жеңил-желпи көрүнгөнү менен, сөз жасоо – бул өзүнчө бир татаал жана сырдуу кубулуштардын бирине кирет, муну биз антонимдерден да ачык байкайбыз. Карама-каршы маанинин пайда болушу, т.а., тилибизде жаңы антонимдердин пайда болушу сөз жасоо аркылуу да ишке ашат жана алар уңгу түрүндө турган карама-каршы маанидеги сөздөрдөн (ар түрдүү уңгулуу антонимдердин, м., күнтүн ж.б.) өзгөчөлөнүп турат. Мындай өзгөчөлүктү даана ачып берүү үчүн конкреттүүлүк, дааналап айтканда, бирдей уңгулуу антонимдер деп жалпылап иликтебестен, ар бир сөз түркүм бирдей уңгулуу антонимдерди өзүнчө териштирип, мунун ичинен бир уңгуга мүчө уланып жасалган антонимдерге өз-өзүнчө талдоо жүргүзүү талап кылынат.

Кебибиздеги образдуулукту ишке ашырып, анын таасирдүүлүгүн арттырууда антонимдер зор мааниге ээ, ушундан улам антонимдердин стилистикалык-деталдык өзгөчөлүктөрүн ачып берүү, бул маселени өз алдынча иликтөө талабы коюлат. Бул жагынан алганда, антонимдердин стилистикалык функциясы ар кыл экендигин, алар биринчиден, конструктивдүү түрдө текстти уюштурса, экинчи жагынан, чыгармадагы каармандардын мүнөздөрүн контрасттык түрдө бөлүп турарын, аныктоочу, тактоочу милдеттерди аркалатарын изилдөөчүлөр белгилеп келишет.

Антонимдер ар бир тилге таандык улуттук конкреттүү кубулуш болгон соң, ар бир конкреттүү тилдик система чегинде изилдениши зарыл, муну менен катар тигил же бул сүрөткердин чы-

гармаларындагы антонимдерди өз алдынча изилдөө жалпы эле антонимдер маселесинин терең жана так чечилишине өз үлүшүн кошпой койбойт. Бул – бир. Экинчиден, кайсы бир лексикалык кубулуштун (антоним, синоним, омоним ж.б.) лингвистикалык мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн терең жана кеңири ачып берүүдө алардын белгилүү бир жанрдык алкактагы функциясын сыпаттоо, териштирүү алгылыктуу ыкмалардан болуп саналат. Ушундан улам антонимдер өтө көп жана ар кыл функцияда колдонулган макалдарга айрыкча назар буруу, алардагы антонимдердин лексика-семантикалык жана стилистикалык табиятын ачып берүү өзгөчө орунда турары айтпаса да белгилүү.

Кыргыз макалдары лексика-семантикалык жана лингвопоэтикалык нукта алигиче атайын иликтөөнүн объектиси боло элек, ал эми макалдардагы антонимдер когнитивдик жаатта гана изилдене баштаганын көрөбүз. Чындыгында, бүтүндөй антонимдерден түзүлгөн, ошондой эле образдуулук касиетин антонимдер түзүп турган макалдар тилибизде арбын эле учурайт. Муну менен катар макалдардагы антонимдер, өзгөчө контексттик антонимдер өзгөчө бир оригиналдуулукка ээ: алар чүмбөттөлгөн, жашырынган түрдө болот да, тилибизде, кебибизде контексттик антонимдер катары каралган карама-каршы маанидеги сөздөрдөн кескин айырмаланып турат. Айтор, макалдардагы антонимдер лексика-семантикалык жана лингвопоэтикалык жактан өз алдынча изилдөөгө муктаж тилдик кубулуштардын бирине кирет.

Жалпылап айтканда, антонимдерге арналган изилдөөлөр, биринчиден, макалдардын жанрдык спецификасынын аныкталышында антонимдердин олуттуу орду бар экендигин, экинчиден, макалдардагы антонимдер лингвистикалык кубулуш катары филологиялык, гносеологиялык, логикалык, семантикалык аспектилерде ар тараптуу изилдөөгө алынууга тийиштигин, үчүнчүдөн, макалдардагы антонимдердин семантикалык стилистикасы да өз алдынча иликтөөгө муктаждыгын ырастап турат.

2-БӨЛҮМ

МАКАЛДАРДАГЫ АНТОНИМДЕР, АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА КОЛДОНУЛУШ ЫКТАРЫ

2.1. Макалдардагы антонимдердин семантика-стилистикалык табиятын изилдөөнүн максат милдеттери

Буга чейин кыргыз тили илиминде антонимдердин жалпы табияты, алардын чындыктагы негизи, реалдуу жана образдуу карама-каршылыкты билдириши, жасалышына жана табиятына карай лексика-семантикалык, грамматикалык антонимдер болуп бөлүнүшү, көркөм каражат катары колдонулушу, стилистикасы сыяктуу маселелер ар кыл деңгээлде териштирилип келди. Муну менен кыргыз тилиндеги антонимдер табияты изилденип бүтүү дешке негиз жок. Анткени, антонимдер, биринчиден, тилдик башка кубулуштардан лексикалык семантикасы боюнча кескин айырмаланып турат. Ушуга байланыштуу бул багытта алардын табияты лингвистикада изилденип келди жана изилденүүдө. Экинчиден, антонимдер табиятын лексикалык жаатта гана карап коюу чектелгендик болуп саналат. Себеби антонимдерди карама-каршы маанини билдирген сөздөрдүн тобу катары гана кароо жалпылыкты жаратат. Обьективдүү чындыктагы ар кыл карама-каршы көрүнүштөрдүн тилде ар түрдүү ыкмаларды чагылдырылышы антонимдер аркылуу ишке ашырылат. Натыйжада, сөздөрдүн карама-каршылыгы турмуштук карама-каршылыктан келип чыгат, үчүнчүдөн, антонимдердин карама-каршы табияты алардын түгөйлөрүнүн тыгыз байланыштуулугуна негизделген. Аларды өз ара карама-каршы коюп салыштырганда гана антонимдик маанилик катышы жаралат. Эгерде түгөйлөрүн жеке-жеке карасак, антонимдик касиетке ээ болбой, тек гана аталыш болуп калат. Төртүнчүдөн, ойду билдирүүнүн ар түрдүү формаларында антонимдердин стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү таасын байкалат. Көркөм кептеги туюндурулуп жаткан ойду таасирдүү, эмоционалдуу, экспрессивдүү, контрасттуу берүүдө зор милдет аткаrsa, айрым шарттарда аргумент, факты катары да ийкемдүү колдонулат. Бул жагынан антонимдердин

семантика-стилистикалык, логика-семантикалык, грамматикалык мүмкүнчүлүктөрү абдан кеңири. Ушундан улам, алар дайыма изилдөөнүн объектиси катары кала бермекчи.

Коомдук турмушта макалдар кылымдардан бери колдонулуп келет. Анткени адам баласы аң-сезимге ээ болгондон тарта, оң менен терсти, жаман менен жакшыны ажырата билүүгө, сулуулукка, тарбиялуулукка умтулуп келет. Дал ушул умтулууларды элдик макалдардан кездештиребиз жана аларды өз жашообузда үлгү тутуп пайдалануудабыз. Булардын колдонулушу мейкиндик жана мезгилдик жактан чексиз экендигин тана албайбыз.

Макалдардагы мазмун анын көркөмдүүлүгү, баалуулугу менен аныкталат. Анда турмуштун чындыгы бөтөнчө бир ыкмада, өзгөчө бир нукта ташка тамга баскандай чагылдырылат. Тастыкталган чындыкты туура чагылдыруу, гуманисттик идеалдарды туюнтуу, адеп-ахлакка багыттоо, оош-кыйыштарды таразалай билүү мүмкүнчүлүктөрү бар. Макалдар мазмунга гармониялык дал келген форманы түзүү чеберчилиги менен бекем шартташкан абалда ишке ашат. Алардын стилистикалык мазмунун түзгөн ушул өзгөчөлүк ар кандай көркөм стилдеги чыгармалардан, дидактикалык жанрдагы башка чыгармалардан айырмаланып турат. Макалдар адабий тилдин бирдиктерин, тилдик каражаттарын пайдалануу өзгөчөлүгү боюнча да айырмачылыктарга ээ. Аларда кептик кубулуштардын дээрлик бардыгын жолуктурууга болот, ар кыл синтаксистик кубулуштар кездешет. Бул кубулуштардын макалдарда аткарылышы атайын стилистикалык максат менен жүзөгө ашырылат.

Кептик кубулуштун эң өнүккөн түрү антонимия кубулушу болуп саналат. Байкоого алынган нерсе, көпчүлүк кыргыз макалдарынын стилдик жактан жиктелиши, биринчи кезекте, антонимия кубулушу менен тыгыз байланышкан:

1. Акылдууга айткан сөз — колго конгон кушка тең,
акылсызга айткан сөз — учуп кеткен эселге тең.
2. Жамандын жакшысы болгончо,
жакшынын жаманы бол.

3. Жыгачты кессең узун кес,
кыскарышы оңой иш.

Темирди кессең кыска кес,
узарышы оңой иш.

4. Билем деген миң сөз.
билбейм деген бир сөз.

5. Жакшы болуу аста-аста,
жаман болуу бир наста ж.б.

Көрүнүп тургандай, ар бир макалда антонимдер катышып турат. Алар – макал текстиндеги ойду чагылдыруу максатында колдонулган тилдик кубулуштардын бири. Келтирилген мисалдарда антонимдер ар түрдүү стилдик функцияларды аткарып турат, ушуга байланыштуу лексикалык категориялардын ичинде өзгөчө орунда да турат. Макалдарда туюндурулуп жаткан ойдун негизин таянып, тең катар коюлуп салыштыруучулук, жалпылоочулук милдеттерди аткарат да, ошол эле учурда таанытуучулук, тарбиялоочулук, өстүрүп-өнүктүрүүчүлүк, эстетикалык ырахат берүүчүлүк маанайды тартуулоодо негизги милдетте турат.

Турмуштагы бардык нерселер, кубулуштар, көрүнүштөр кайсы бир белгилери: сыпаты, сапаты, саны, көлөмү, жыты, даамы, кыймыл-аракети ж.б. боюнча окшош да, айырмалуу да, ал тургай карама-каршы болору да белгилүү. Алар аң-сезимде өз ара ажыраңданып тил аркылуу билдирилет. Карама-каршылыктын тилде чагылдырылышы антоним түшүнүгү менен шартталган. Бирок тилдеги антонимдерди бир кылка кабыл алууга, түшүнүүгө болбойт. Ант-кени карама-каршы маанилердин берилиши ар түрдүү деңгээлде жүзөгө ашырылат. Биринде карама-каршы маани ачык, так, даана туюндурулат: күн-түн, бар-жок, узун-кыска, жакшы-жаман, ың-төмөн, ысык-суук ж.б. Мындай антонимдер кыргыз тили илиминде толук маанилүү же нагыз антонимдер деп эки аталышта аталып жүрөт. Толук маанилүү антонимдер семантикалык мааниси жакынкы бири экинчисине толук карама-каршы келет. Буларды өз ара салыштырууда же карама-каршы экендигин аныктоодо эч кан-

дай контекст талап кылынбайт, б.а., турмуштук карама-каршылыктар сыяктуу эле алардын антонимдик мааниси өзүнөн-өзү эле билинип турат [Азыркы кыргыз адабий тили. 2009, 146.]. Экинчилери толук маанилүү эмес же мааниси жакын антонимдер болуп саналат. Белгилүү бир контекстте же контексттен сырткары турганда деле карама-каршы мааниде колдонулган сөздөр мааниси жакын антонимдерге кирет. Эгерде толук маанилүү антонимдердин түгөйлөрү бири-бирин толук танса, мааниси жакын антонимдердин түгөйлөрү бири экинчисин толук тана албайт. Тануу философиялык категория катары тилдик факторлорго таасир этүү менен анын аттары антонимдик катышты алып келет. Танууну-тануу философиялык кубулуш катары заттын же кубулуштун өз абалын таанып, бир формадан экинчи бир формага, бир мазмундан экинчи бир мазмунга өтүүсү менен белгилүү. Мындай антонимдерди баамдаш үчүн логика-философиялык көз менен кароого туура келет [Азыркы кыргыз адабий тили, 2009. 147.]. Булар нагыз антонимдер менен контексттик антонимдердин ортосундагы өзүнчө бир топту түзүп турат: **чырпык-чынар, кой-карышкыр, мышык-чычкан, бир-миң, ый-ыр ж.б.** (Эскерте кетчү нерсе, өз алдынча колдонулганда, карама-каршы маанилерди ачык, так туюндурбаган мындай типтеги антонимдер кыргыз тили илиминде көбүнчө контексттик антонимдер катары каралып жүрөт). Үчүнчү типтеги антонимдер – **контексттик антонимдер**. Өз алдынча турганда карама-каршы мааниге ээ эмес, белгилүү бир сүйлөмдүн, сөз айкашынын, контексттин чегинде гана антоним боло алган сөздөрдү **контексттик антонимдер** дейбиз. Алар толук жана жакын маанилүү антонимдерге караганда көркөм стилде, коомдук-публицистикалык чыгармаларда кеңири колдонулат да, окуянын, кубулуштун, көрүнүштүн жана башка ар кыл кырдаалын эффективдүү салыштырып, контрастташтырып берүүдө маанилүү роль ойнойт. Антонимдердин мындай маанисин, карама-каршылыгынын чегин ошол антоним катышкан чөйрөдө гана аныктоого болот [Азыркы кыргыз адабий тили. 2009. 148.]. Белги-

лүү болгондой, карама-каршы маанилери ачык билдирилген нагыз антонимдер менен, карама-каршы маанилери жакын (толук эмес антонимдер) антонимдердин грамматикалык формалары бирдей болуп бир сөз түркүмүнүн ичинде каралат. Ал эми контексттик антонимдер болсо, бир сөз түркүмүнөн да, ар башка сөз түркүмүнөн да, грамматикалык ар кыл формаларда да колдонула берет:

1. Көз – коркок, кол – баатыр. 2. *Ээ Жарбаң, сени жсалындаган өрт десем, арсыз көөдөн, чалчык экенсиң (Т.С.).* 3. *Бөкөй тикжесинин көңүлү чак болгону менен, көбүнесе жылдызы эсерге түшүп тэмжөрүн жүргөнү жүргөн (Ч.А.).* Мисалдардагы көз – коркок, өрт – көөдөн, чалчык; көңүлү чак – жылдызы жерге түшүп талдик каражаттары контексттик антонимдер болуп саналат. Көз – кол, өрт – көөдөн, чалчык контексттик антонимдери бир сөз түркүмүндө каралып, бирдей грамматикалык формаларда турса, көңүлү чак – жылдызы жерге түшүп контексттик антонимдери ар башка сөз түркүмүндө жана ар башка грамматикалык формаларда уюшулду. Ушулардан улам, биринчиден, карама-каршы маанилердин ар түрдүү сөз түркүмдөрдө берилишин, ар кыл грамматикалык формаларда жаралыш себептерин, өтө жаапжашырылган түрдөгү синтаксистик-семантикалык өзгөчөлүктөрүн ачып берүү зарылчылыктары туулууда. Экинчиден, кыргыз тили илиминде нагыз антонимдерден сырткары толук эмес антонимдер менен контексттик антонимдердин чеги даана ажырымдала элек. Ушуга байланыштуу толук эмес антонимдер контексттик антонимдердин тобунда эле каралып жүрөт. Үчүнчүдөн, кыргыз тилинин материалдарынын негизинде антонимдердин аталган үч түрү тең семантика-стилистикалык багытта изилдөөнүн толук объектисине айлана элек. Алардын текст ичинде колдонулуш функциясына кеңири жана ар тараптуу талдоо жүргүзүү өз натыйжаларын бербей койбойт. Ошондуктан биз иликтөөбүздө нагыз, толук эмес, контексттик антонимдердин семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрүн макал материалдарынын мисалында аныктоо аркылуу кыр-

гыз тилиндеги антонимдердин жалпы табиятын тереңдеп ачып берүүнү да көздөп отурабыз.

Объективдүү чындыктын өзү карама-каршылыктарга негизделген. Мындай шартта, антонимдер бир жагынан, карама-каршылыктын тилдик аталыш функциясын аткарса, экинчи жагынан, ойду билдирүүнүн кадыресе жана көркөм каражаты катары абдан кеңири пайдаланылат. Кыргыз тилинин бардык жанрларындагы тексттерде антонимдер колдонулбай койбойт. Өз ара стилдик өзгөчөлүктөрдү шарттап турган мындай жанрдын тексттердеги антонимдердин семантикалык табиятында да, колдонулуш мүнөзүндө да айырмачылыктардын болушу – мыйзам ченемдүү көрүнүш, буга ынануу үчүн мисалдарга кайрылалы:

1. *Куюп алгандай калың жалбырак токой үстүнөн көтөрүлүп, ары удургуп, бери удургуп, тоо этектей кетти (Ч.Айтматов).*

2. Көз – коркок, кол – баатыр (макал).

Көркөм чыгарма жанрынан алынган 1-мисалдагы ары, бери антонимдери – нагыз антонимдер. Карама-каршы маанини жайынча жана түз мааниде билдирип, көркөм сөз каражаты катары колдонулду. 2-мисал макалдан келтирилди. Андагы нагыз антонимдер – коркок, баатыр сөздөрү. 1-мисалдагыдай эле көркөм сөз каражаты болуу менен, карама-каршы маанини жайынча эмес образдуу, түз эмес өтмө мааниде туюндурду. Макал жанрына мүнөздүү болгон кыйытма ой дал ушул коркок, баатыр антонимдери аркылуу ишке ашырылды. Ушул эле жөнөкөй, элес албай турган бир нерсени белгилей кетели. Эки мисал тең татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган. 2-мисалга караганда 1-мисалда тилдик бирдиктер сан жагынан көптүк кылат. 2-мисалда төрт гана сөз катышып турат: көз, коркок, кол, баатыр. Дал ушул төрт сөздөн турган сүйлөм тексттик ойду жаратып турат. Ошон үчүн ал – макал, макал болгону үчүн кыйытма ойго ээ. Чынында, кыйытма түшүнүк кадыресе сүйлөмдөрдө деле орун алат, бирок аларда көбүнчө жеке сөздөгү кыйытма маани болсо, макалдарда жеке сөздүн кыйытма мааниси макалдагы кыйытма ойду жаратат. Кыйытма мааниден кыйыт-

ма ойдун жаралыш механизмдери аныкталууга тийиш. Демек кыйытма маани менен кыйытма ойду эки башка түшүнүк катары карашыбыз керек. Ушул жагдайдан алып караганда, антонимдерди жанрдык багыттарда изилдөөнүн зарылчылыктары келип чыгат. Макалдардагы жанрдык спецификасын аныктоодо антонимдердин семантика-стилистикалык функциясы териштирүүгө алынышы шарт. Анткени антонимдер, алардын маанилик жана структуралык түрлөрү макалдарда абдан кеңири жолугат. Бул эмгекти жазууда: макалдардагы антонимдердин нагыз, толук эмес жана контексттик мүнөздө туюндуруларын белгилөө; макал мазмунундагы антонимдердин лексика-семантикалык, синтаксистик-семантикалык, стилистикалык функцияларында өзгөчөлүктөрүн аныктап, аларды өзүнчө бөлүп кароо; макал тутумундагы карама-каршы маанилердин аткарган кызматтарын белгилөө; макалдардагы антонимдердин башка тилдик кубулуштар менен болгон синтаксистик карым-катыштарын аныктоо аркылуу логика-семантикалык туюндурулуш мазмунун көрсөтүү; макалдардагы антонимдердин семантика-стилистикалык факторлору болуп саналган фонетикалык, лексика-семантикалык, грамматикалык маселелерин сыпаттоо сыяктуу конкреттүү милдеттерди коюуга туура келди:

2.2. Макалдардагы антонимдердин синтаксистик-семантикалык мүнөзү

Сөздүн стилистикалык мааниси ар бир адамга жекече таандык болгон тилдик сезимталдык менен гана аныкталуучу маани болуп саналат. Анын үстүнө бул маани – табиятында өтө татаал маани. Бир жагынан текстти (бери эле дегенде сүйлөмдү) функционалдык-стилистикалык жактан жиктөө маанисин өзүнө камтыса, экинчи жагынан, бул маани текстке көркөмдүк боёк берет. Стиликада көркөмдүк боёк түшүнүгү стилдик чек түшүнүгү менен аныкталат. Башкача айтканда, адабий тилдин ар бир стили өзүнүн “көркөмдүүлүгүнө” ээ. “Стилистикалык маани лексикалык мааниден кескин айырмаланат. Лексикалык маани сөздүн предметтик-

маанилик мазмуну болсо, стилистикалык маани кептик жагдайга ылайык өзгөрүп турат. Бирок бул көрүнүш тилдеги бардык сөздөрдүн стилистикалык маанилерине бирдей таркаган эмес. Мисалы, өтмө маанидеги сөздөрдүн стилистикалык мааниси ушундай сапатка ээ” [Аширбаев . 2000, 91.].

Сөздүн табияты – татаал. Анын татаалдыгы сүйлөмдүк, контексттик, тексттик түзүмгө негизделген. Аларды жаратат, калыптандырат, өнүктүрөт. Колдонулуш шартына, ыгына ылайык, таасирдүүлүк, көркөмдүк, эстетикалык баалуулуктарды тартуулайт. Ошондуктан ойду түзүүчү, ишке ашыруучу, билдирүүчү каражат катары лингвистикалык, психоллингвистикалык, коммуникативдик, когнитивдик, логикалык, гносеологиялык жана башка багыттардагы изилдөөлөрдүн объектисине айланууда.

Сөз жеке турганда, кайсы бир заттын, кубулуштун, көрүнүштүн, сын-сыпаттын, сан-өлчөмдүн, кыймылдын, абалдын аттарын алып жүргөнү, туюндургандыгы менен, сүйлөм тутумунда, контекстте аткарган функциясы алда-канча кеңири. Себеби, сөз өзүнүн негизги атоо маанисинен сырткары, синтаксистик-семантикалык аспектиде аткарган кызматы менен баалуу да, өзгөчөлүү да. Тил илиминде сөздүн мындай көркөм кудурети, эстетикасы, семантикалык маселеси: тике, өтмө, кыйытма маанилери, маанилик жылышуулары, маанилик катмарлануулары тууралуу ар кыл өңүттөгү аныктоолор, байкоолор аздыр-көптүр айтылып келет. «Көркөм текстте соо сөз болбойт, кайсы бир сөздөгү семантикалык жылышка өбөлгө түзүштүн өзү эле, ошол өбөлгө түзгөн сөздүн өзүнө да доо кетирет, тактап айтканда, аны дүрмөттөп, жаңы түскө, семантикалык жылышка жетишине түрткү берип кетет. Кыскасы сөз (тил) көркөм текстте сапаттык жаңы бирдик катары кыймылга келип, өзүнүн эстетикалык мүмкүнчүлүгүн реализациялап, жазуучу же акын тарабынан кайрадан жаралат, жаңы боёк, түскө ээ болот, жаңы маанилери ачылат, байланышы жана өз ара карым-катышы кеңеет» [Усубалиев. 2007, 240.]. «Адабияттын баштапкы элементи жана формасы болгон тилдин өзү эмес, сөз аркылуу

туюндурулган поэтикалык элестер» эстетикалык системанын негизин түзөт. Поэтикалык элести объективдештирүү аркылуу сөз өнөрүнүн көркөм мазмуну жүзөгө ашырылат» [Гей. 1975, 90.]. «Ар бир сөздү жалаң гана алгачкы жана тике маанисинде эле колдонбостон, алардын бир кыйласын семантикалык (маанилик) жакындыгы бир нече түшүнүктү билдирүү үчүн колдоно берүү ар бир тилде кадыресе жана көнүмүш болуп эзелтен бери колдонулуп келе жаткан ыкмалардан. Натыйжада сөздөрдө өтмө мааниге ээ болуу касиети да пайда болот». [Орузбаева. 1994, 23.]. «Сөз семасиологиялык планда да өзгөчөлөнөт. Анткени ар кандай жандуу тилдеги сөз кепте түрдүү ыкмада колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө да ээ» [Аширбаев. II китеп., 2000, 90.].

Сөздүн синтаксистик-семантикалык табиятына карата айтылган бу жүйөөлүү пикирлер, негизинен, көркөм чыгармаларда иликтөөнүн натыйжаларынан келип чыккан көз караштар болуп саналат. Кандай болгон шартта да, оозеки же жазуу кебинде болобу, көркөм же башка стилдик тексттерде болобу, эң башкысы, сөздү колдоно билүү ыкмасы ошол текстти жаратуучу адамдын аңсезимине, ой жүгүртүүсүнө, акылына көз каранды.

Дидактикалык жанрдагы чыгармалардын бир түрү болуп саналган макалдар да көркөм тексттин алкагына кирет. Түзүлүштүрпаты, айтымы аны поэтикалык чыгармалардын катарына кошот, тактап айтканда, макалдардагы ырга мүнөздүү ыргак, строфа, уйкаштык аны поэтикалык текст катары кароого негиз берет. Ошол эле учурда ал омоктуу ойго ээ болуп, анын натыйжасы кырдаалга, шартка жараша кепте үлгү, насаат болчу даяр материал катары пайдаланылат. Мисалы:

1. *Жакшыдан жаман туулса – чыгаша,
жамандан жакшы туулса – киреше.*
2. *Бирди аяган миңдин убалына калат.*
3. *Жаштардын басканы – жыргал,
карылардын жатканы – жыргал.*

4. *Миң кишинин атын билгенче,*

бир кишинин сырын бил.

5. *Кайраттуу карыса да жаштай,*

Кайратсыз жаш болсо да карыдай.

6. *Алманын агынан көгү,*

Жамандын барынан жогоу ж.б.

Келтирилген мисалдар аркылуу бардык макалдарга тиешелүү төмөндөгүдөй белгилерин көрсөтөбүз:

- макал – турмуштук тажрыйбалардан иргелип чыккан жыйынтык-бүтүм;

- макал – тарбиялык мүнөзгө ээ болгон нуска кеп, акылнасаат;

- макал – тексттик ойду туюндуруучу кептик даяр материал;

- макал – сүйлөмдүк көлөмдө уюшулган эң кыска поэтикалык текст;

- макал – кадыресе сүйлөмдөрдөн айырмалануучу семантикалык-структуралык бүтүндүк.

Албетте, макал табиятын аныктоочу белгилер булар менен гана чектелбестиги белгилүү. Кыргыз тили илиминдеги айрым эмгектерде макалдардын жалпы тилдик табиятын, андагы таанып-билүүчүлүк, коомдук жана башка факторлор менен бирге ажырагыс байланышта каралып, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү аныкталат. Макалдардын тилдик табияты анык ойду, тексттик мазмунду берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал – адам турмушундагы мамиле катыштардан, жаратылыштык көрүнүштөрдөн иргелип, эленип чыккан белгилүү бир ойдун көрүнүшү. Дал ошол ой түз, кыйытма, саласал, каймана маанилердин жуурулушунда пайда болуп, подтексттик ойду жаратып, поэтикалык мүнөздө уюшулуп, бир сүйлөмдүк көлөмдө туруп тексттик ойду чагылдырат. Анда жекелик да, жалпылык да, конкреттүүлүк да, абстракттуулук да камтылат. Булар бир катар эмгектерде белгиленген. Мындай эмгектердин катарына С.Гапаровдун [1979], А.Дунканасевдин [2010], А.Өмүралиеванын [1999], С. Эргешованын [2012] изилдөөлөрүн кошсок болот.

Макалдардын поэтикалуу айтылышы макал тутумундагы тилдик бирдиктердин ыргактуулугуна, уйкаштыгына, муун өлчөмдөрүнүн сакталышына, интонациялык айтылыш бөтөнчөлүгүнө байланыштуу аныкталат. Жалпылыгы андагы ой тыянак – бүтүм чыгаруу менен жыйынтыкталса, жекелиги өзүнчө айрым тургандыгын, сапаттык аныктыгын көрсөтөт. Абстракттуулугу аңсезимде адегенде чагылуучу жалпы мааниси, ойдун кеңдиги, ар тараптуулугу менен мүнөздөлсө, конкреттүүлүгү ошол эле учурда бир багыттагы таамай айтылган жеке туюнтмаларды туюндурат. Тексттик түшүнүктө жаралышы анын мазмунун бирин-экин сүйлөм менен чечмелеп коюу мүмкүн эместигин түшүндүрсө, бир сүйлөмдүк түзүлүштө келиши макалдардын структуралык көлөмүнө тиешелүү болуп саналат. “Макал мазмунунун дагы бир объективдүү себептеринин бири андагы сөздөрдүн семантикасына, алардын синтаксистик катыш өзгөчөлүктөрүнө, макал табиятына ылайык туюндурулган жалпы мазмундук биримдигине байланыштуу болот. Булар макал текстинин бүтүндүгүн шарттоочу, структуралык семантикасын аныктоочу негизги факторлор болгондуктан, ар бири тууралуу өзүнчө сөз болот” [Дунканаев. 2010, 19-20.]. Ырас, макал табиятын лингвистикалык багытта аныктоочу бул факторлордун бардыгы изилдөөнүн өз-өзүнчө объектиси боло алат.

Макалдардын сүйлөмдүк көлөмдөгү тексттик түзүлүшүн шарттап турган тилдик бирдиктердин синтаксистик-семантикалык катыштагы өзгөчөлүү функциясына токтолууга туура келет. Анткени, биринчиден, макалдардагы тилдик каражаттардын синтаксистик катыш-биримдигин териштирүү, андагы сөздөрдүн семантикасын так жана конкреттүү ачып берсе, экинчиден, антонимдердин макал тутумундагы функциясын, анын негизинде семантика-стилистикалык факторлорун аныктоого өбөлгө түзөт.

Эмесе, антонимдер катышкан бир катар макалдарды мисалга тарталы:

1. *Балалуу үй – базар,
баласыз үй – мазар.*
2. *Жашында берсин мээнетти,
карыганда берсин дөөлөттү.*
3. *Байга күндө майрам, күндө той,
кедейге күндө кайгы, күндө ой.*
4. *Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши,
Жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши.*
5. *Миң уккандан бир көргөн артык.*

Макалдардагы белгиленген сөздөр – антонимдер. Алардын балалуу, баласыз; жашында, карыганда; байга, кедейге; жакшылыкка, жамандыкка компоненттери нагыз антонимдер болуп саналса, базар, мазар; мээнетти, дөөлөттү; майрам, кайгы; той, ой; миң, бир тилдик бирдиктери – контексттик антонимдер.

Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар макалында өз ара каршылаш маанилерде колдонулган 4 сөз бар: балалуу-баласыз, базар-мазар. Антонимдик катыштагы бул сөздөр түзүлүшү, маанилик катышы, колдонулуш мүнөзү, аткарган функциялары боюнча да бири-биринен айырмалуу. 1-катыштагы балалуу жана баласыз антонимдери – түзүлүшү жагынан бир уңгулуу антонимдер. Балалуу – антониминин бар болуу мааниси, баласыз антониминде аны тануу, төгүндөө, жокко чыгаруу мааниси туюндурулат да, тиешелүү сапаттык көрсөткүчтөргө ээ болуп турат. Дал ушул сапаттык көрсөткүчкө карата Ж.Мусин [1970], Б.Исабеков [1973] өздорүнүн диссертациялык эмгектеринде бактылуу, адептүү, туура биринчи түгөйлөрүнө каршы коюлган бактысыз, адепсиз, на-туура өңдүү тануу маанилерин жараткан сөздөр биринчи түгөйлөрүнө каршы келген жаңы сапатка, тактап айтканда, өз алдынча сапаттарга ээ боло алышпайт, болгону аларды танат деп белгилешет. Профессор Б.Усубалиев болсо, бул жагдайга бөлөкчө көз карашта карайт. Ал ушул негиздеги бир кыйла факты-материалдарды талдап келип, жыйынтыгында: «Демек, тануу сапат боло албайт деген пикир туура эмес болуп саналат. Андыктан мындан «бактылуу-

бактысыз», «адептүү-адепсиз», «тааныш-бейтааныш» ушул сыяктуу оппозициялардын ар бир түгөйү өз алдынча сапаттарга, белгилерге ээ, ошон үчүн алар түшүнүк катары каралат деген жыйынтыкка келүүгө болот. Кыскасы, тануу – бул сапат, жаңы түшүнүк» [Усубалиев. 2007, 93-94.], - деп билдирет өз оюн. Ошондой болсо да, Б.Усубалиев тануу түшүнүктүн мазмунун түзө албаса, жаңы түшүнүк тануудан пайда болбосо, анда сапат да болбостугун баса көрсөтөт. Маселен, **адам-адам эмес** дегенде, адамдын кайсы белгиси танылганы анык эмес жана конкреттүү бир нерсени («адам эмес» – суубу, ташпы, тообу) түшүнүү өтө кыйын. Башкача айтканда, мазмуну да, көлөмү да белгисиз болгондуктан, түшүнүктүн жаралышына эмес, тескерисинче, анын бузулушуна, кыйрашына алып келет. Ошентип, тануу ар кандай болот: биринде жаңы түшүнүк (сапат) пайда болсо, биринде жаңы түшүнүк жаралбастан, эски түшүнүктүн бузулушу, кыйрашы менен чектелет. Бул экөөнү бири-биринен ажырата билүүгө жана бирин экинчиси менен чаташтырбоого тийишпиз [94], - деп белгилейт. Биздин жеке пикирибизде, окумуштуунун экинчи тануусунан келип чыккан түшүнүктүн, сапаттын болбостугу тууралуу ою анчалык ишенимди жарата бербейт. Анткени белгилүү бир нерселер, түшүнүктөр, көрүнүштөр танылат, жок нерсени тануу мүмкүн эмес, андай болгон соң, танылып жаткан түшүнүктө сапат да болбой койбойт. Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар макалындагы балалуу үй менен баласыз үй түшүнүктөрү – эки башка түшүнүктөр. Мында үй, үй сөздөрү кайталанып колдонулган сыяктанып көрүнгөнү менен, таптакыр эки башка “үйлөр”, алардын ар башкалыгын балалуу-баласыз антонимдик катыштары шарттап турат. Биринчиден, бул антонимдер бар экендик жана жок экендик тууралуу аныктоо түшүнүктөрүн жаратты. Экинчиден, алар бир контекст ичинде колдонулуп, макалдык мазмун дал ошол антонимдер аркылуу ишке ашты. Эгерде бул антонимдер сапаттык көрсөткүчтөрдү жарата алышпаса, макалдык мазмундун да негизин түзө алышмак эмес. Алар макалдагы негизги жүктү аркалап турушат. Ошондуктан ар башка түшүнүк-

төрдү, б.а., бири-биринен айырмаланган түшүнүктөрдү жараткан балалуу жана баласыз антонимдери өз алдыларынча сапаттык көрсөткүчтөр катары каралууга тийиш.

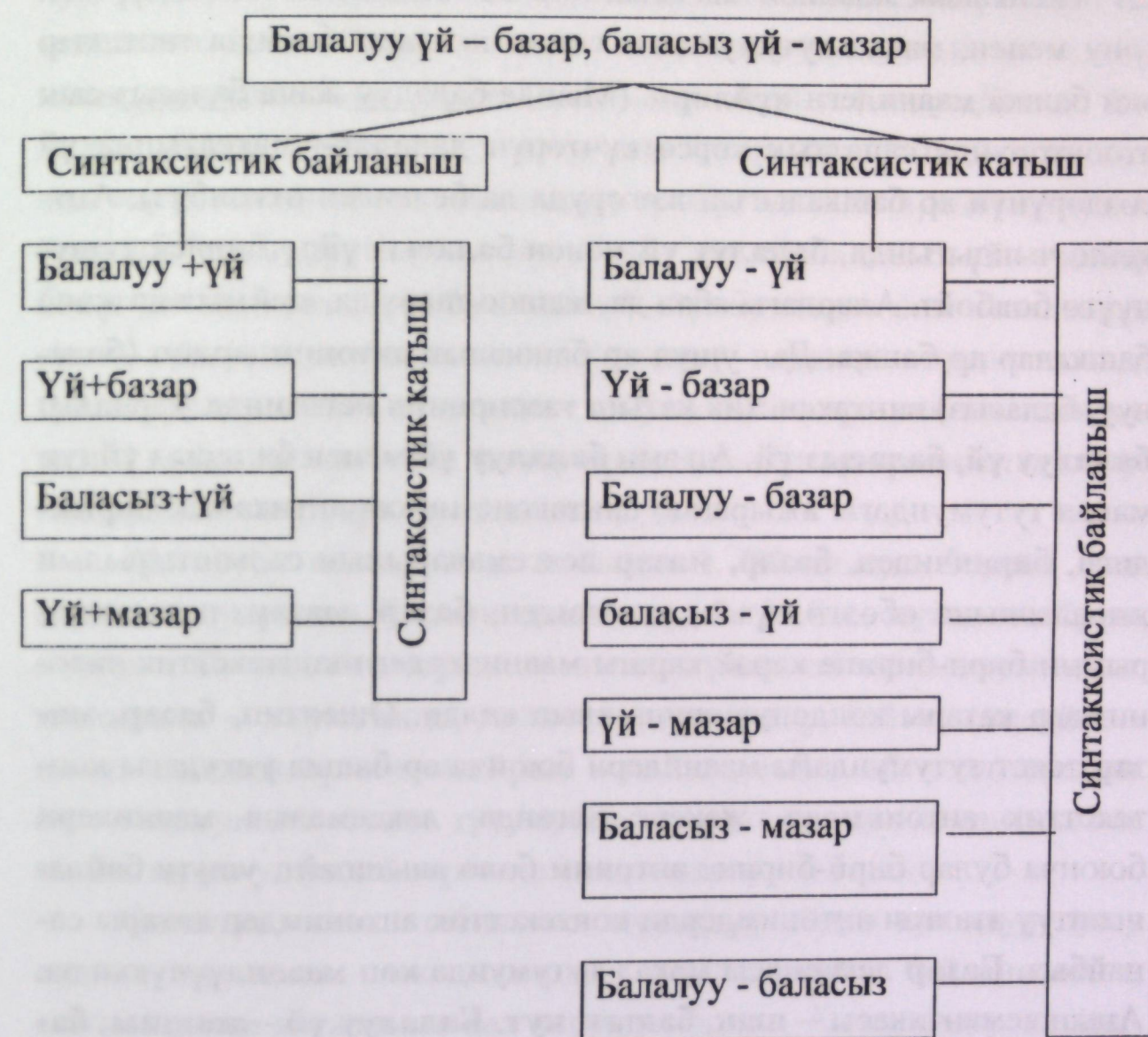
Макалдагы **балалуу, баласыз** катышындагы тануу, жокко чыгаруу маанилерин туюндурган антонимдердин бардыгы сапаттык көрсөткүчтөргө ээ. Ал, баарынан мурда, конкреттүү нерсени көрсөтүү аркылуу танылат. Ушул жерден коюлган максатка ылайык бир аз чегинүү жасоого туура келет.

Кадыресе сүйлөмдөрдөгүдөй эле, макалдардагы тилдик каражаттар да бири-бири менен синтаксистик байланышта, синтаксистик катышта турары мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мындай болгон соң, кадимки сүйлөмдөрдөй эле, тактап айтканда, сүйлөмдүк көлөмдөн ашпай, сүйлөмдүк чектен чыкпай уюшулган макалдардын мазмуну эмне үчүн опол тоодой ойду өзүнө батырып турат деген ой да жаралбай койбойт. Анын сыры эмнеде? Жогоруда мисалга алынган макалдагы тилдик каражаттардын синтаксистик-семантикалык катышын талдоого алуудан мурда, оюбузду так, түшүнүктүү жана далилдүү бериш үчүн, **синтаксистик байланыш** менен **синтаксистик катыш** терминдеринин маани-маңызына кыскача токтоло кетели.

Тил илиминде **синтаксистик байланыш** жана **синтаксистик катыш** түшүнүктөрү бар. Мектептерде синтаксистин материалдарын окутууда бул түшүнүк-терминдер, негизинен, бири-биринен эч айырмасыз, биринин ордуна экинчиси колдонулуп үйрөтүлүп жүрөт. Буларды өз ара синоним катары колдонуу туура эмес. «Карым-катыш байланышка караганда кеңири түшүнүк: эки нерсенин ортосунда карым-катыш болгону менен, алардын ортосунда байланыш болбошу толук мүмкүн. «Арийне, ар нерсенин экинчи бир нерсе менен болгон «карым-катышын» аныктоо үчүн, алардагы жалпы окшоштуктар менен өзгөчөлөнгөн айырмачылыктарды көрсөтүү жетиштүү. Жогору жакта белгиленгендей, аларды бири-бирине салыштыруу аркылуу ишке ашат да, «карым-катыш» нерселердин сырткы касиети катары аныкталат. Ал эми байланыш

болсо өзгөчө бир көрүнүш катары нерселердин ички касиетине мүнөздүү түшүнүк. Бул карым-катышта турган нерселердин ортосунда байланыштын болушу да, болбой калышы аркылуу да мүнөздөлөт. Анткени кандай гана байланыш болбосун, ал сөзсүз түрдө «карым-катыштын» болушун шарттай бербейт» [Мусаев. 2000, 34-35.]. Мындан синтаксистик байланышка караганда, синтаксистик катыштын диапозону кеңири экендигин түшүнүүгө болот. А.Дунканаев да синтаксистик катыш термин түшүнүгүнүн автономдуулугун сүйлөмдүн татаал кубулуштук табиятын шарттап турган факторлордун бири болуп эсептелерин, сүйлөмдүн белгилек касиетин, тилдик татаал кубулуш экендигин камсыздоочу жана көрсөтүүчү объектилердин бири – синтаксистик катыш принциби болорун, анын маани-маңызын, сүйлөм тутумундагы кызматын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн ачпай туруп, сүйлөмдүн семантикалык структурасын толук сыпаттоого, териштирүүгө мүмкүн эместигин, ошону менен катар, сүйлөм анын түзүлүшү, синтаксистик-семантикалык мазмуну, типологиялык мүнөзү боюнча аныкталып, шексиз түрдө, сүйлөмдүн сүйлөмдүк семантикалык структурасында караларын, синтаксистик катыштагы элемент-бирдиктер сүйлөмдөрдүн семантикалык структурасында өз орду бар факторлордун бири болуп саналарын [2010, 72-73.] көрсөтөт. Пикирлерди кубаттоого болот. Бул макал тутумундагы сөздөрдүн синтаксистик байланышына да, синтаксистик катышына да тикелей тиешеси бар. Демек, макал тутумундагы сөздөр өз ара синтаксистик байланышта турса, анда аларда синтаксистик катыш да болот. Бирок бардык эле учурда сөздөр синтаксистик байланышта келе бербейт, мындай шартта алар синтаксистик катышта кала бериши толук мүмкүн. **Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар** макалындагы синтаксистик байланыштагы сөз айкаштары: **балалуу үй, үй базар; баласыз үй, үй мазар**, синтаксистик катыштагы сөз айкаштары: **балалуу үй, үй базар, балалуу базар; баласыз үй, үй мазар, баласыз мазар; балалуу-баласыз**. Синтаксистик байланышты кошуу (+), синтаксистик катышты (-) менен белгилеп, синтаксистик байланыш-

тын жана синтаксистик катыштын ортосундагы айрым татаалдыктарды айкын аныктоо, ачып берүү үчүн, шарттуу түрдө төмөнкүдөй схемада көрсөтөлү:

Схемада көрүнүп тургандай, синтаксистик катыш блогундагы **балалуу базар, баласыз мазар, балалуу-баласыз** айкаштары ушул макал тутумунда бири экинчисине карай синтаксистик байланышты түзө алышкан жок, себеби, контекст ичинен аларды өз ара байланыштырсак, грамматикалык байланыштык бузулууга учурап, коошпой турат: **балалуу базар, баласыз мазар, балалуу-баласыз**.

Макал тутумундагы **балалуу** антоними **үй**, **баласыз** антоними **үй** лексемалары менен түздөн-түз синтаксистик катышта да, синтаксистик байланышта да турушат. Мындагы **үй**, **үй** лексемалары лексикалык мааниси жагынан бир эле аталыштагы сөздөр болгону менен, макал тутумундагы семантикалары боюнча таптакыр эки башка маанидеги «**үйлөр**». (Мында **балалуу** жана **баласыз** сын атоочторунда сапаттык көрсөткүчтөрүн далилдөө максатында **үй** сөздөрүнүн ар башкалыгын жогоруда да белгилеп өткөнбүз). Анткени, чындыгында, **балалуу үй** менен **баласыз үйдү** бирдей түшүнүүгө болбойт. Алардагы абал да, жашоо-шарт да, кыймыл да жана башкалар ар башка. Дал ушул ар башкалык антонимдердин (**балалуу**, **баласыз**) синтаксистик катыш таасиринин негизинде жаралды: **балалуу үй**, **баласыз үй**. Ал эми **балалуу үй** менен **баласыз үйдүн** макал тутумундагы ажырагыс синтаксистик-семантикалык биримдиги, биринчиден, **базар**, **мазар** лексемаларынын салыштырылып жаралышына өбөлгө түзсө, экинчиден, **базар**, **мазар**, лексемаларынын бири-бирине карай каршы маанилердеги контексттик антонимдер катары колдонулушуна алып келди. Ошентип, **базар**, **мазар** текст тутумундагы маанилери боюнча ар башка уңгудагы контексттик антонимдер, жекече алганда, лексемалык маанилери боюнча булар бири-бирине антоним боло алышпайт, ушуга байланыштуу аталган антонимдерди контексттик антонимдер катары санайбыз. **Базар** лексемасы макал тутумунда көп маанилүүлүккө ээ. Анын семантикасы – **шаң**, **бакыт**, **кут**. **Балалуу үй** – **жакшы**, **балалуу үй** – **кут**, **балалуу үй шаң** болот деген ойду билдирет. **Шаң**, **бакыт**, **кут** маанилеринин синтези **базар** лексемасы аркылуу берилди. Ал эми **мазар** лексемасы **баласыз** жана **үй** сөздөрү менен синтаксистик-семантикалык катышта туруп, алардын таасиринин натыйжасында **тынч**, **шаңсыз**, **кутсуз** маанилерин өз боюна сиңирип **базар** сөзүнө каршы мааниде колдонулду. Макалдагы **балалуу үй базар** өз ара синтаксистик эки түрдүү катышта турат: **балалуу үй** – атрибутивдик катыш, **үй базар** – предикаттык катыш. Атрибутивдик катыштагы **балалуу үй** сөз айкашынын макал тутумун-

дагы туруктуу биримдигин **базар** сөзү ишке ашырды, башкача айтканда, **балалуу үйдүн базар** экендигин: бактылуулукту, шаттыкты ушул сөздүн өзү шарттады, реализациялады. Натыйжада, **балалуу үй** атрибутивдик катышындагы сөз айкашынын биримдик семантикасы менен **базар** предикатынын семантикасынын ортосунда маанилик окшоштук синонимдик катыш пайда болду. Демек, **балалуу үйдүн** синтезделген маанисин **базар** предикатынын маанилик жылыштагы семантикасынан көрөбүз жана ал предикатта жыйынтык-бүтүм функциясы бар. Ушул эле ой **баласыз үй** – **мазар** бөлүгүнө да тиешелүү: **баласыз үй** атрибутивдик сөз айкашынын синтаксистик-семантикалык бүтүндүгү **мазар** предикатында туюндурулушу менен алар макал тутумунда өз ара синонимдик катарды пайда кылды жана **мазар** предикаты **базар** предикаты аткарган жыйынтык-бүтүм функциясына да ээ.

Жогоруда келтирилген кийинки 1. **Жашында берсин мээнетти**, **карыганда берсин дөөлөттү**; 2. **Байга күндө майрам**, **күндө той**, **кедейге күндө мээнет**, **күндө ой** макалдарындагы: **жашында** – **карыганда**, **мээнетти**, **дөөлөттү**, **байга** – **кедейге** – нагыз антонимдеринин **майрам** – **кайгы**, **той** – **ой** – контексттик антонимдеринин макал тутумундагы синтаксистик-семантикалык катыштарын ушундай мүнөздө талдоого алууга болот.

Ошентип, макал табиятына мүнөздүү ойдун туюндурулушундагы катышкан лексемалардын синтаксистик байланышына, синтаксистик катышына көз каранды болот. Антонимдер катышкан макалдарда болсо антонимдердин аткарган функциясы олуттуу мааниге ээ. Дал ушул шартта төмөндөгүдөй жагдайларга көңүл бурууга тийишпиз:

а) макал тутумундагы антонимдердин башка тилдик каражаттар менен синтаксистик байланыш-катыштарына;

б) нагыз антонимдер катышкан макалдарда контексттик антонимдердин, же толук эмес антонимдердин да катар колдонулуш шарттарына жана ал антонимдердин өз ара синтаксистик байланыш-катыштарына;

в) макал мазмунун чагылдырууда карама-каршы маанилердин ачык, толук эмес жана контексттик мүнөздө берилишине.

Карама-каршы маанилер макал тутумунда ар түрдүү стилистикага байланыштуу каралууга тийиш. Ушундан улам, аларды аныктап, сыпаттоо негизги милдеттерден болуп саналат. Ошондуктан, макалдардагы **нагыз, толук эмес жана контексттик антонимдердин** жана алардын колдонулуш ыкмаларын жеке-жеке териштирүүгө туура келет.

2.3. Макалдардагы нагыз антонимдер, алардын стилистикасы

Диалектиканын мыйзамына ылайык, коомдук турмуш карама-каршылыктарга негизделген. Карама-каршылык жалпылыктардан келип чыккан биримдик болгондуктан, аны бири-бирине дал келбеген түшүнүктөр катары кароого болбойт. Күн түн менен, бар жок менен, узун кыска менен бир бүтүндүктө турат. Тилде карама-каршылык түшүнүгү антонимдер аркылуу берилет да, ал карама-каршы маанилер коммуникативдик процессте ар кандай даражада ишке ашырылат. Натыйжада, карама-каршы маанилердин ачык, кыйыр (толук эмес) же контексттик мүнөздөгү түрлөрү келип чыгат. Кыргыз тили илиминде карама-каршы маанилердин ачык туюндурулуш түрү **нагыз антонимдер** деген ат менен белгилүү.

Кыргыз эл макалдарында нагыз антонимдер абдан кеңири жана активдүү колдонулат:

1. Досуң миң болсо да, аздык кылат.
касың бир болсо да, көптүк кылат.
2. Башыңа ши түшкөндө; жасакшы
кейин отот, жасаман күлүн отот.
3. Ардуу арына караса,
арсыз эсеңдим дейт.
4. Билимдүү башка бир арман,
билимсиз башка миң арман.
5. Удууга урмат, кичүүгө ызаат ж.б.

Нагыз антонимдердин функциясы макалдардагы туюндурулуп жаткан ойдун негизги максатын көрсөтүү, б.а., макалдык мазмун нагыз антонимдердин лексика-семантикасынан келип чыгат да, аларга түздөн-түз көз каранды абалда болот. Макалдардын структуралык базасын түзүүдө, синтаксистик-семантикалык маанисин түзүүдө мазмунунун уюшулушунда алар негизги ролду аткаруу менен, синтаксистик шартта эркин колдонулуп, ар башка сөз түркүмүндөрүндө, грамматикалык түрдүү формаларда келе берет:

1. Адал эмгек нурдантат, арам эмгек кырдантат.
2. Досуң миң болсо да, аздык кылат,
душманың бирөө болсо да, көптүк кылат.
3. Кел демек бар, кет демек жок.
4. Карылык коркунуч эмес, өлүм – коркунуч.
5. Туулганына сүйүнбө, тураарына сүйүн.
6. Акчалуу адам мөөр үстүндө,
акчасыз адам көр үстүндө.
7. Кулактуга кеп айтса, кулагынын кашында,
кулаксызга кеп айтса, куу бакырдын башында.
8. Азуулууга бар заман,
Азуусузга тар заман ж.б.

Нагыз антонимдер катышкан макалдардан мындай мисалдарды ого эле көп келтирүүгө болот. Мисалдардагы нагыз антонимдик катышты түзүп турган адал-арам, акчалуу-акчасыз, кулактугу-кулаксыз, азуулууга-азуусузга – сын атооч; досуң-душманың, коркунуч эмес-коркунуч – зат атооч; бар-жок – модал; сүйүнбө-сүйүн – этиш сөздөрдөн уюшулуп, грамматикалык ар түрдүү формаларда келди.

1. Адал эмгек нурдантат, арам эмгек кырдантат – биринчи макалда жалпысынан эмгек жөнүндө сөз болгону менен, ага (эмгек сөзүнө) логикалык басым жасалган жок, т.а., эмгектин табияты, маани-маңызы, эмгек кылуу зарылдыгы, анын жемиши, натыйжалары, баалуулугу тууралуу кеп болбоду.

Адамды адам кылган – эмгек, Эл эмгегин жер жебейт, Адам эмгеги менен даңктуу, Эмгеги аздын өнмөгү аз, Иштесен тиштейсиң, Эмгегин катуу болсо жегениң таттуу болот сыяктуу маселелер козголгон жок. Мында эмгектин түрү жөнүндө сөз болуп жатат: адал эмгек, арам эмгек. Макалдык мазмунда кандай эмгектин түрү пайдалуу болорун турмуштук тажрыйбалардан улам көрсөтүү маселеси коюлуп жатат. Макалда эмгектин түрүн бөлүп көрсөтүү аркылуу, анын турмуштук маанилүүгүн белгилөө максаты бар. Максатты ишке ашырууда адал - арам антонимдик катышындагы эки сөз колдонулду. Булардын бири-бирине карата карама-каршы маанилери макалдан сырткары жекече колдонулганда деле ачык билинип турат, ошон үчүн нагыз антонимдер болуп саналат. Макал тутумунда экөө тең эмгек сөздөрү менен синтаксистик катышта келди: адал эмгек, арам эмгек. Эмгек сөздөрү, сыртынан караганда, бир сөздүн эки жолу кайталанып колдонулушу болуп калат, бирок алар кайталанып колдонулганы менен, макал тутумундагы ички семантикалык маанилери боюнча айырмаланып турушат. Бири адал антонимдик түгөйү менен синтаксистик катышта туруп “жакшы эмгек”, экинчиси арам антонимдик түгөйү менен синтаксистик катышта келип “жаман эмгек” маанилик аталыштарын билдирди. Ал эми эмгектин бул эки түрүнүн функциясы нурдантат, кырдантат контексттик антонимдери аркылуу аныкталып, эмгек түрлөрүнүн пайдалуу, пайдасыздыгы боюнча жыйынтык – бүтүм чыгарылды (Контексттик антонимдер тууралуу өзүнчө сөз болот). Бул макалда, биринчиден, эмгек түрлөрүнүн көрсөтүлүшү негизги максат катары алынган жана ал максат адал - арам нагыз антонимдер аркылуу ишке ашырылды. Ошондуктан аталган антонимдик катыштар макал мазмунунун туюндурулушунда башкы орунда турат. Антонимдер катышкан макалдардын синтаксистик – семантикалык мазмуну дал ошол антонимдерге көз каранды деп өйдөдө белгилеп кеткенибиздин себеби ушунда. Адал эмгек нурдантат, арам эмгек кырдантат макалындагы адал - арам нагыз антонимдик катыштарынын лексикалык семантикасы

макал табиятын шарттоодо негизги милдетти аткарып турат. Анткени макалда эң башкысы, жөн гана эмгек тууралуу эмес, ошол эмгектин түрлөрү жөнүндө сөз болуп жатат. Экинчиден, “Эмгек – акыл-эстин, күч-кубаттын жумшалышы аркылуу белгилүү максатка ылайык жүргүзүлгөн иш-аракет, жумуш, адамдын ишмердүүлүк сапатынын белгиси” [Кыргыз тилинин сөздүгү. 2010,1425.]. Демек, эмгек белгилүү бир максаттагы иш-аракеттин аталышы. Муну бир жагынан алып караганда жеке жана конкреттүү, экинчи жагынан абстрактуу жана жалпы түшүнүк катары кабылдоого болот. Макал тутумундагы жалпы аталышы менен бирге, нагыз антонимдер (адал – арам) менен болгон синтаксистик катышынын негизинде конкреттүү эмгектин түрлөрү билдирилди. Макал мазмунунда эмгектин мындай түрлөргө бөлүнүшү нагыз антонимдер аркылуу ишке ашырылды. Тарбиялык максатты көздөө менен, эмгек түрлөрүнүн пайдалуулугунун артыкчылыгы жана пайдасыздыгынын кесепети көрсөтүлдү. Тексттик багытта талдоо жүргүзгөндө, макалдагы эмгекке, анын түрлөрүнө байланыштуу коюлган бир катар максаттар ачыкка чыгат. Үчүнчүдөн, бул макалда эмгек түрлөрү тек гана бөлүштүрүлүп аталбастан, алар бири-бирине карата келишкис түрдөгү, өз ара туруктуу мүнөздөгү карама-каршылык аркылуу берилди. Карама-каршылык салыштыруу мүнөзүндө (адал – арам) тең катар коюлду, адал – арам нагыз антонимдери эмгекти эки башка түргө ажыратып атады, натыйжада оң жана терс сапаттагы эмгек болуп классификацияланды. Негизинен, карама-каршы маанилердин бир учурда бир максатка багытталып пайдаланылышы макал табиятындагы кыскалыкты жаратарын көрсөтөт:

1. Көз – коркок, кол – баатыр;
2. Кел демек бар, кет демек жок;
3. Эрден чыксаң да, элден чыкпа;
4. Жакшы болуу аста-аста, жаман болуу бир паста;
5. Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети;
6. Жакшыдан жаман туулса – чыгаша,

жамандан жакшы туулса — киреше ж.б. Ушундан улам, бардык нагыз антонимдердин макалдарда тең катар коюлуп салыштырылышы макалдардагы ойду кыска жана так берүүдө, таасын чагылдырууда, ынанымдуу жана таасирдүү жеткирүүдө өзгөчө бир стилистикалык ыкмалардан болуп саналат.

2. **Досуң миң болсо да, аздык кылат, душманың бирөө болсо да, көптүк кылат** деген макал төрт жөнөкөй сүйлөмдөн уюшулду: 1) **Досуң миң болсо да** — багыныңкы жөнөкөй сүйлөм; 2) **Аздык кылат** — баяндоочтон турган баш сүйлөм; 3) **Душманың бирөө болсо да** — багыныңкы жөнөкөй сүйлөм; 4) **Көптүк кылат** — баяндоочтон турган баш сүйлөм. Макалда төрт нагыз антонимдик катыштагы сөздөр бар: **досуң - душманың; аздык кылат - көптүк кылат. Досуң - душманың** нагыз антонимдери II жактын таандык мүчөлөрүн кабыл алуу менен, атооч жөндөмө формаларында турат. Алар макал тутумунда өз ара тең байланышта келди да, макал мазмундагы ойдун негизин ээлеп турган сөздөр катары милдет аткарды, карама-каршы маанилер теңештирүү ыкмасында ишке ашырылды. Макалдагы туюндурулган ой **досуң - душманың** нагыз антонимдеринен өнүп чыгат. Аналитикалык формада уюшулган аздык кылат - көптүк кылат нагыз антонимдери **досуң - душманың** нагыз антонимдери менен синтаксистик катышта (**досуң аздык кылат, душманың көптүк кылат**) турат да, макалдагы ойду жыйынтыктоочу милдетти аткарды. Макалдын структуралык-семантикалык түзүлүшү нагыз антонимдер менен башталып, нагыз антонимдер менен жыйынтыкталды. **Адал эмгек нурдантат, арам эмгек кырдантат** — биринчи макал **нурдантат, кырдантат** контексттик антонимдери менен аякталып, жайынча түз маанидеги стилистикалык ыкма колдонулду. Байкалып тургандай, 1-макалда заттын сапаттык көрсөткүчтөрү **адал, арам** нагыз антонимдери аркылуу, 2-макалда заттын өзү **досуң - душманың** нагыз антонимдери менен берилди да, конкреттүү карама-каршы маанилер өз ара бетме-бет коюлуп, алардын турмушта бар экендиги, чындык катары жашашы, тектик мүнөздөрү көрсөтүлдү. Нагыз антонимдер макалдын

биринчисинде белгинин (адал - арам) сапаттык карама-каршылыгы, макалдын экинчисинде заттын (досуң - душманың) карама-каршы маанилери негизги максат катары алынып, алар макалдын макалдык табиятын шарттоого негиз болду.

3. **Кел демек бар, кет демек жок** деген макал да тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндөгү уюшулган. Бул макалдын структурасы бир кылка нагыз антонимдик катыштардан турат, бир дагы башка тилдик каражаттар, а тургай, контексттик антонимдер да катышкан жок. Нагыз антонимдер гана колдонулган мындай түзүлүштөгү макалдарды өзүнчө бир семантикалык-стилистикалык ыкмада уюшулган макалдар катары белгилеп кетүүгө туура келет. Макалдагы туюндурулуп жаткан ойду карама-каршы мүнөздө так жана таамай, кыска жана кескин бүтүм чыгара берүүдө нагыз антонимдердин лексикалык семантикасы өзгөчө роль ойнору байкалат:

1. *Кел демек бар, кет демек жок*
2. *Жакшы болуу аста-аста, жаман болуу бир паста.*
3. *Өмүр — бирге, өлүм — башка.*
4. *Адептүүгө - алкыш, адепсизге — каргыш.*
5. *Баары бирөө үчүн, бирөө баары үчүн ж.б.*

Карама-каршы маанидеги **кел демек - кет демек** нагыз антонимдери кыймыл-аракеттердин аталыштары катары келип, макалдын структуралык негизин түзүп турат, макалдагы билдирилген ой аталган нагыз антонимдерден келип чыгат да, **бар - жок** нагыз антонимдери аркылуу жыйынтыкталат. Антонимдик катыштагы ар бир сөзү бири-бирине карай грамматикалык бирдей формаларда турушат: **кел демек - кет демек, бар - жок**. Мындай шарт макалдык айтымды, ыргакты жаратуучу өзгөчөлүктөрдөн болуп саналат. Бул макалда коноктун конокто болуу мөөнөтү, ал эреженин сакталышы эскертилет: **келүү — болуу — кетүү. Кел демек бар — үй ээсинин аткара турган парзы жана шарты, кет демек жок үй ээсинин эскертилбей турган эскертүүсү жана буга коноктун баш ийүүсү, түшүнүп мамиле кылуусу. Экөөнүн биримдиги — эреже.** Макалда ушул

жагдайлар нагыз антонимдер аркылуу карама-каршылыкта берилди. Карама-каршы маанилер конкреттүү жана кескин коюлган: Кел демек - кет демек; бар - жок. Антонимдик катыштын биринчи түгөйлөрүнөн уюшулган биринчи сүйлөмү экинчи түгөйлөрүнөн уюшулган 2-сүйлөмүнө толук синонимдик катышта турбаса да, алардын ортосунда маанилик жакындыктын бар экендиги байкалат: 1. Кел демек бар, 2. Кет демек жок. Бул сүйлөмдөрдө ички маанилик үндөшүү бар. Синонимдик катарлардын жаралышында нагыз жана контексттик антонимдер өбөлгө болорун айрым макал материалдары ырастап турат:

1. *Карылыктын алды – жаштыктын арты.*

2. *Алыш-бериш – туугандыктын белгиси, уруш-кериш – душмандыктын белгиси.*

Мында карылыктын алды, жаштыктын арты өз ара нагыз антонимдер болсо да, ички маанилик окшоштук бар. Ал эми алыш-бериш сөзүнүн мааниси туугандыктын белгисине, уруш-кериш сөзүнүн мааниси душмандыктын белгиси сөз айкашынын маанисине жакын турат.

4. *Карылык коркунуч эмес, олүм – коркунуч;*

5. *Туулганына сүйүнбөй, тураарына сүйүн* макалдары да жогорку макалдар сыяктуу грамматикалык түзүлүштөрү боюнча тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөн уюшулду. Нагыз антонимдер катары **коркунуч эмес - коркунуч, сүйүнбө - сүйүн** антонимдик катыштары колдонулду. Өйдөдөгү **адал - арам; досуң - душманың, аздык кылат - көптүк кылат; кел демек - кет демек, бар - жок** нагыз антонимдеринен **коркунуч эмес - коркунуч; сүйүнбө - сүйүн** нагыз антонимдеринин төмөндөгүдөй айырмачылыктарын бөлүп көрсөтүүгө болот.

а) 1 – 2 – 3 - макалдардагы: **адал - арам, досуң - душманың, аздык кылат - көптүк кылат; кел демек - кет демек, бар - жок** нагыз антонимдери бири - бирине карата грамматикалык бирдей формаларда турса, 4 – 5 - макалдардагы: **коркунуч эмес - коркунуч; сүйүнбө - сүйүн** нагыз антонимдик катыштары өз ара ар баш-

ка грамматикалык формаларда келди. **Коркунуч эмес** түгөйү эки сөздөн туруп аналитикалык формада турса, анын каршы мааниси **коркунуч** жеке сөздөн уюшулду. **Сүйүнбө** компоненти - **ба** мүчөсү этиштин терс формасында келсе, ага каршы маанини билдирген **сүйүн** компоненти уңгу түрүндө колдонулду.

б) 1-3-макалдарындагы: **адал - арам; досуң - душманың, аздык кылат - көптүк кылат; кел демек - кет демек, бар - жок** нагыз антонимдери жетесинен карама-каршы маанилерди туюндурат. Мындай шартта алардын лексикалык табиятында сапаттык маанилер болот. Сапаттык маанилери эки башка түшүнүктөргө ээ болушу менен мүнөздөлөт, мурдатан калыптанганы менен өзгөчөлүү. 4-5-макалдардагы: **коркунуч эмес - коркунуч; сүйүнбө - сүйүн** нагыз антонимдери сапаттык мүнөзгө ээ эмес, алардын түбү бир эле түшүнүктөн келип чыгат. Кырдаалга, шартка жараша **коркунуч - коркунуч эмес** болуп таанылат, **сүйүн - сүйүнбө** болуп жокко чыгарылат. Демек, макалдардагы нагыз антонимдер ар түрдүү формаларда колдонулуу менен, сапаттык да, сапаттык эмес да маанилерге ээ болот. Натыйжада, макалдардагы карама-каршы маанилер ар кыл стилистикалык ыкмаларда жаралып, карама-каршы маанилердин ар түрдүүлүгүн көрсөтөт.

Макалдарда белгилүү бир гана сөздөр катышып, тексттик даражадагы ойду жаратат, алардын диалектикалык биримдүүлүгү жөнөкөй жана өзгөчө семантикалык-структуралык түзүлүштү шарттайт. Макалдардын макалдык структуралык-семантикалык табияты андагы лексикалардын синтаксистик байланыш-катышына негизделет. Макал тутумунда турган ошол лексикалык бирдиктердин аткарган милдеттери, ролу бирдей болбойт. Ошондуктан макал тутумундагы кайсы бир сөз негизги семантикалык жүктү көтөрүп турат. Нагыз антонимдер катышкан макалдарда мындай милдетти антонимдер аркалайт:

1. *Жаман жанын сатат, малын катат, жакшы малын сатат, элин катат.*

2. *Өмүр – бирге, өлүм башка,*

3. Элге эл кошулган дөөлөт,
элден эл бөлүнгөн мээнет.
4. Акылдууга айтсаң жарашат,
акылсызга айтсаң талашат.
5. Берип жаман көрүнгөнчө,
бербей жаман көрүн ж.б.

Келтирилген мисалдардагы: **жаман - жакшы, өмүр - өлүм, кошулган - бөлүнгөн, акылдуу - акылсызга** нагыз антонимдери макалдарда өзөк сөз катары кызмат аткарып турушат. **Жаман - жакшы, акылдуу - акылсызга** сын - сыпаттык белгинин, **өмүр - өлүм** заттык аталыштын, **кошулган - бөлүнгөн, берип - бербей** кыймылдык көрүнүштүн карама-каршылыктары болуп, макалдардын тутумунда тилдик зарыл каражаттар катары пайдаланылды. Нагыз антонимдер бул макалдардын семантикалык-структуралык түзүлүшүнө жана макалдык ойдун жаралышынын негизи болуп саналат. 1-макалдагы **жаман - жакшы** антонимдери субстантивдешкен сын атооч сөздөр, аныкталгычтары түшүрүлүп, алардын маанилерин өздөрүнө сиңирип алышкан. Макалдын синтаксистик-семантикалык мазмунунда **жаман** адам менен **жакшы** адамдын коомдук функциялары биринчи орунга коюлгандыктан, алардын иш аракеттери карама-каршы маанилерде көрсөтүлдү. Мындай учурларда карама-каршы маанилердин ачык, так коюлушу талап кылынат да, шексиз түрдө нагыз антонимдер колдонулат. Алар макалдардын семантикалык структурасында тилдик негизги фигура болуп, семантикалык жүктү көтөрүп турат. Карама-каршы маанилер нагыз антонимдер аркылуу көпчүлүк учурларда теңештирүү, салыштыруу, катар коюу ыкмаларында ишке ашырылары байкалат. Муну антонимдер катышкан макалдардын стилистикалык мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири катары эсептөөгө болот.

Кыргыз макалдарында карама-каршы маанилердин берилиш жолдору ар түрдүү. Карама-каршы маанилердин мындай ар түрдүү жолдор менен ишке ашырылышы бири-биринен айырмаланган стилистикалык өзгөчөлүктөрдү жаратпай койбойт. Алардын бири

катары макалдардын грамматикалык түзүлүшүнүн акыркы чектеринде жайгашкан нагыз антонимдерди көрсөтүүгө болот. Бул учурларда нагыз антонимдер макалдардагы ойду жыйынтыктоо, корутундулоо функциясын аткарат:

1. Көз — коркок, кол — баатыр.
2. Жакшы болуу — аста - аста,
жаман болуу бир паста.
3. Аларга алтоо — аз, берээрге бешөө көп.
4. Казына — казына эмес, эл — казына.
5. Кандан ажырасаң да, калктан ажыраба.
6. Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт.

Мисалдардыгы: **коркок — баатыр, аста-аста — бир паста, аз — көп, казына эмес - казына, ажырасаң да — ажыраба, өлбөйт — өлөт** нагыз антонимдери грамматикалык ар кыл формаларда колдонулду. Нагыз антонимдер аркылуу берилген карама-каршы маанилер макалдарга жыйынтыктоо, бүтүм чыгаруу мүнөздөрүн киргизип турат. Мындай өзгөчөлүк макалдардын мазмундук табияты менен шартталган. Негизинен макал табияты турмуштук тажрыйбалардан алынган жыйынтыктарды көрсөтүү болуп саналгандыктан, дал ушул жыйынтыктарды эрежелөө, жалпылоо мүмкүнчүлүктөрү нагыз антонимдердин үлүшүнө да туура келип, алар мындай шартта ийкемдүү да, ыктуу да колдонулары байкалат. Эң башкысы, макалдардагы карама-каршы маанилер аркылуу туюндурулган ой тике, өтмө, же образдуу формаларда чагылдырылып, кандайдыр бир фактылык көрсөткүчтөргө ээ болуп турат.

1) Макалдагы иштин кабыл алынышы, аткарылыш мүнөзү образдуу туюндурулуп, карама-каршы маанидеги нагыз антонимдер мисалга тартылат, факты катары көрсөтүлөт, алар салыштырылат: **Көз — коркок, кол — баатыр.**

2) Макалдагы көрсөтүлүп жаткан процесс далилденген чындык катары берилет да, ал чындык карама-каршы маанилер аркылуу ырасталат: **Жакшы болуу - аста-аста, жаман болуу бир паста.**

3) Объективдүү чындыктагы процесс негизге алынат да, ал карама-каршы маанилер менен так салыштырылат, турмуш чындыгы катары көрсөтүлөт: Алаарга алтоо аз, берээрге бешөө көп.

4) Нерселер, кыймылдар, көрүнүштөр негизге алынат да, алардын турмуштук көрсөткүчтөрү карама-каршы маанилер аркылуу ырасталат, танылат, төгүндөлөт, же жокко чыгарылат:

1. *Казына казына эмес, эл — казына;*
2. *Кандан ажырасаң да, калктан ажыраба.*
3. *Сагызган сактыгынан олбөйт, суктугунан өлөт.*

5) Макалдардагы ойдун карама-каршы маанилер аркылуу жыйынтыкталышы салыштыруучулук, теңештирүүчүлүк мүнөздү киргизүү менен образдуу аргументтүүлүктү камсыздайт:

1. *Көз — коркок, кол — баатыр.*

Нагыз антонимдер колдонулган макалдар карама-каршы маанилерсиз макал болуп уюшулушу, жаралышы мүмкүн эмес, б.а, ошол макалда ошол туюндурулган ойду башка тилдик каражаттар аркылуу берүүгө болбойт. Ошон үчүн макалдарда колдонулган нагыз антонимдер туруктуу жана зарыл тилдик каражаттар болуп саналат. Муну нагыз антонимдер катышкан макалдардан ачык байкоого болот:

1. *Жакшыдан жаман туулса — чыгаша, жамандан жакшы туулса — киреше.*
2. *Адептүү алкыш алат, адепсиз каргыш алат.*
3. *Көп сөз — көмүр, аз сөз алтын.*
4. *Адам аласы — ичинде, мал аласы — сыртында.*
5. *Жардылык жаман эмес, жалкоолук жаман.*

Маселен, жакшыдан жаман туулса — чыгаша, жамандан жакшы туулса — киреше деген 1- макалды шарттуу түрдө, адамдан жаман туулса — чыгаша, адамдан жакшы туулса — киреше деп, жакшыдан, жамандан нагыз антонимдеринин ордуна адамдан, адамдан лексемаларын колдонсок, чынында, өзгөртүлгөн варианттарынын грамматикалык түзүлүшү өз ыраттуулугунан бузулган жок, тиешелүү макалдык мазмун да сакталды. Бирок жакшы-

дан жаман туулса — чыгаша, жамандан жакшы туулса — киреше макалындагы туюндурулган ой жоголду, анткени бул макалда жакшы адамдан жана жаман адамдан туулган бала жөнүндөгү уникалдуу ой камтылбай калды. Ошон үчүн жакшыдан - жамандан антонимдик катыштары зарыл каражат катары пайдаланылды.

Макалдарда сөз болуп жаткан нерсенин, кубулуштун, көрүнүштүн ж. б. өзү жөнүндө, же кайсы бир белгиси, же болбосо, бир канча белгилери жөнүндө сөз болот. Алардын артыкчылык - кемчиликтери таразаланып мисалга алынат да, макал табиятына ылайык, кыска жана так, таасирдүү жана угумдуу уюшулушу, кабыл алынышы шарт болуп эсептелинет. Макалдардын мындай структуралык түзүлүшүнүн жана ошол түзүлүшкө сыйдырылып берилген чулу ойдун ишке ашырылышында нагыз антонимдер ийкемдүү жана ыктуу колдонулат. Нагыз антонимдердин ийкемдүү жана ыктуу колдонулушу демекчи, биринчиден, макалдардагы сөз болуп жаткан нерселердин, көрүнүштөрдүн, кубулуштардын бир кылка эместигин так ажырымдап берүүдө нагыз антонимдердин ролу чоң болуп саналат, экинчиден, макалдардагы ошол эле нерселердин, көрүнүштөрдүн, кубулуштардын артыкчылык - кемчиликтери тууралуу ойдун берилиши өзүнөн-өзү карама-каршы маанилерди талап кылып турат. Мындай шартта нагыз антонимдер макалдардагы тилдик зарыл каражаттар болуп саналат.

Нагыз антонимдердин негизги өзгөчөлүгү алар туюндурган карама-каршы маанилер контексттен сырткары деле ачык-айкын билинип турат. Ал эми текст тутумунда алардын лексикалык карама-каршы маанилери кошумча функцияларды аткаруу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болору байкалат. Нагыз антонимдердин мындай мүмкүнчүлүктөрү макал тутумунда айрыкча өзгөчөлөнүп турат:

- а. Макалдык мазмунду камсыздоодо;
- б. Кыскалыкты жаратууда;
- в. Аргументтүү, фактылык мүнөздү киргизүүдө;
- г. Образдуулукту, элестүүлүктү берүүдө;
- д. Таасирдүүлүктү, угумдуулукту арттырууда;

е. Айтымды, ыргакты күчөтүүдө. Ушундан улам нагыз антонимдердин макалдарда аткарган функциясы көп кырдуу болот. Алар карама-каршы маанилерди салыштыруу, теңдештирүү, тике көрсөтүү аркылуу коюлган маселени мүнөздөйт, сыпаттайт. Натыйжада нагыз антонимдер менен туюндурулган карама-каршы маанилер төмөндөгүдөй жагдайларга байланыштуу келип чыгат да, ошол макалдын тулкусунан тарайт, б.а., ошол макалдын бүтүндүгүн шарттайт, бир бүтүндүккө биригишип камсыздайт:

1. Макалда бир эле нерсенин, көрүнүштүн, кубулуштун же кыймылдын эки башка белгилери билдирилсе, алар нагыз антонимдер аркылуу карама - каршы маанилерде берилет: 1) *Аарынын балы – таттуу, чакканы ачуу;*

2) *Кыйнаган да тил, сыйлаган да тил.*

2. Макалдагы негизге алынган бир эле нерсе каршы көрүнүштөгү нерселик, сыпаттык, сапаттык, орундук, кыймылдык, мезгилдик, абалдык ж.б белгилерде аныкталат, сыпатталат, бул учурда нагыз антонимдер колдонулат: 1) *Акмак иттен илгери, кишиден кийин;*

2) *Тилден бал да тамат, уу да тамат.*

3. Макалда өз ара каршы көрүнүштөр, нерселер, кыймылдар ж.б. карама-каршы маанилерде берилет, мындай учурларда макалдар өңчөй нагыз антонимдерден уюшулат: 1) *Кел демек бар, кет демек жок;* 2) *Өмүр – бирге, өлүм – башка.*

4. Карама-каршы нерселер, көрүнүштөр, белгилер ж.б. өз ара каршы маанилерде салыштырылат, мүнөздөлөт, тең катар коюлат, мындай милдетте нагыз антонимдер турат:

1) *Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар;*

2) *Өсөр элдин балдары бир-бирине дос болот, өспөс элдин балдары бир-бирине кас болот.*

5. Карама-каршы нерсенин, көрүнүштүн, кубулуштун, процесстин, кыймылдын артыкчылыгы жана өксүгү, жакшысы жана жаманы, өйдөсү жана ылдыйы, чоңу жана кичинеси конкреттүү,

так көрсөтүлөт, мындай шартта нагыз антонимдер активдүү милдет аткарат:

1) *Дос көбөйсө – ырыс, кас көбөйсө – уруш;*

2) *Дос – эгиз, душман – сегиз.*

6. Макалдарда нерселерди, көрүнүштөрдү, кубулуштарды, кыймылды тануу, жокко чыгаруу аркылуу карама-каршы маанилер пайда болот, мындай учурларда да сөзсүз түрдө нагыз антонимдер колдонулат:

1) *Жардылык жаман эмес, жалкоолук жаман;*

2) *Эрден чыксаң да, элден чыкпа;*

3) *Жалгыз жүргөн жарыбайт, жарыса да марыбайт.*

7. Макалдардагы карама-каршы маанилер бир сөз (татаал сөздүн), же сөз айкашы аркылуу туюндурулат, алар нагыз антонимдерден уюшулат. Тил илиминде булар оксюморон деген ат менен белгилүү. Мында карама-каршы маанилер камтылган сөз көркөмдүгү бар:

1) *Киши эмес киши сөз эмес сөздү сүйлөйт;*

2) *Жумуру башка бир өлүм, эрте-кечи баары бир;*

3) *Жамандын барынан жогоу.*

8. Адатта, макалдардагы нагыз антонимдер зат менен заттын, кыймыл менен кыймылдын, белги менен белгинин ортосундагы карама-каршылыктарды көрсөтсө, айрым учурларда макалдардагы нагыз антонимдердин биринчи түгөйү зат менен, экинчиси кыймыл-аракет менен синтаксистик катышта туруп, өз ара кескин карама-каршы маанилерди жаратат. Мындай шартта макалдардын көркөмдүүлүгү артып, туюндурулган ой күчтүү чыгат:

1) *Алган эри жарашса, кара катын ак болот;*

2) *Ач кадырын ток билбейт.*

Ошентип, коомдук турмуштун, жаратылыштын көп кырдуу жактарындагы көрүнүштөрдү, кубулуштарды, нерселерди, кыймыл - аракетти каршы коюп, салыштырып, теңдештирип берүүдө нагыз антонимдер чындыктын чагылышы катары да, көркөм сөз каражаты катары да кеңири жана активдүү колдонулуучу тилдик каражат

болуп саналат. Макалдарда алардын карама-каршы маанилери нуска кеп, акыл-насаат, тарбия таризиндеги функцияны аткарат да, карама-каршы маанилердин нагыз антонимдер аркылуу ачык, так берилиши ар түрдүү ыкмадагы жолдор менен ишке ашырылат. Бул жолдор нагыз антонимдер катышкан макалдардын мазмунун туюндуруудагы семантикалык-стилистикалык мүмкүнчүлүктөр болуп саналат.

2.4. Макалдардагы толук эмес антонимдер, алардын стилистикасы

Карама-каршы маанини өз алдынча жеке жана контекстте туруп ачык билдирген тилдик кубулуштар нагыз антонимдер болуп саналары белгилүү. Карама-каршы маанидеги сөздөрдүн бул түрү нагыз антонимдер кепте бирге жыш колдонулушу, түгөйлөрүнүн өз ара жетесинен карама-каршы турушу, жалпылыгы бар бир текке таандык болушу менен өзгөчөлөнүп турат. Кепте бирге жыш колдонулбаган карама-каршы маанидеги сөздөр нагыз антоним боло албайт, болушу да мүмкүн эмес. Анткени кепте бирге жыш колдонуу гана антонимдерде өзүнчө бир туруктуулукту жаратат. Башкача айтканда, алардын синтаксистик модели калыпка салынып, дал ушундай карама-каршы мааниде колдонуу биротоло нормага айланып. Ошондуктан белгилүү бир контексттен сырткары алып караганда деле, алардын карама-каршы (антонимдик) касиети сакталып кала берет. “Ошондой эле кандай белгиси боюнча карама-каршы экендиги жалпы элге бирдей түшүнүктүү болуу менен бирин айтуу аркылуу экинчисин эске түшүрүүгө шарт түзүлөт. Мындан тилде карама-каршы мааниде өтө жыш колдонуунун натыйжасында белгилүү бир нормага салынып, жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон карама-каршы маанидеги сөздөрдү гана нагыз антоним катары кароо керек деген бүтүмгө келебиз” [Усубалиев. 1987, 8-9.]. Бул жагынан алып караганда, нагыз антонимдердин табияты тил илиминде негизинен аныкталып калган маселелерден. Бирок нагыз антонимдердин карама-каршы маанилерди чагылдыруу багыттары, сүйлөм туту-

мундагы, текст ичиндеги ар кыл функциялары, ар түрдүү жанрдагы колдонулуш өзгөчөлүктөрү, семантикалык-стилистикалык милдеттери али да болсо изилдөөнүн толук объектисине айлана элек. Нагыз антонимдерге тиешелүү бул маселелердин илимий-теориялык мүнөздө дагы тереңдетилип териштирилиши жана такталышы учурдагы зарылдык болуп саналат. Ошондой эле карама-каршы маанилер дайыма эле ачык жана так бериле бербеш мүнөзү. Антонимдердин бул түрү толук эмес антонимдер болуп саналат. Булар өз алдынча турганда, кайсы бир даражада бири-бирине карама-каршы маанилердин бар экендиги сезилип турат, б.а, нагыз антонимдер сыяктуу өз ара бири-бирине карата жетесинен карама-каршы мааниде турбаса да, кайсы бир белгилери боюнча карама-каршылыкты түзүп турат: **мышык – чычкан, карышкыр – кой, эркек – аял, бала – кыз, миң – бир, кейүү – күлүү, ырыс – уруш, калат – алат, кысыр – саан, кечээ – бүгүн ж.б.**

Кыргыз тили илиминде мындай антонимдер контексттик антонимдер катары каралып жүрөт. Арийне, кийинки жарык көргөн «Азыркы кыргыз адабий тили» [2009] аттуу эмгекте карама-каршы маанидеги сөздөр семантикалык маанисине карай **толук маанилүү, толук маанилүү эмес жана контексттик антонимдер** [146] деп үч топко бөлүштүрүлгөн. Кандай болгон шартта да, антонимдердин табиятынын татаалдыгынан улам, карама-каршы маанилердин берилиш жолдору ар кыл экендигин көрүүгө болот. Айрыкча, толук маанилүү эмес жана контексттик антонимдердин карама-каршы маанилерди туюндуруудагы чекти ажыратууда кыйынчылык пайда болбой койбойт. Карама-каршы маанилерди билдирүүнүн бул эки түрүнүн ортосунда айырмачылыктардын болушу – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошондуктан буларды жалпысынан эле контексттик антонимдер деп атап коюу илимий негиздерге туура келбей калат. Чынында, антонимдер маселеси каралган көпчүлүк эмгектерде нагыз жана контексттик антонимдер деп эки топко ажыратылат. Мында толук маанилүү эмес антонимдер менен контексттик антонимдер бириктирилип, контексттик антонимдер

ден гаана аталып жүрөт. Мунун өзү кыргыз тили илиминде антонимдердин маанилик жактан классификацияланышы илимий-теориялык негизде толук аныктала электигинен кабар берет. Биздин жеке пикирибизде, бул маселеге атайын илимий изилдөө жүргүзүү зарыл. Ал эми өзүбүздүн иликтөөбүздө контексттик антонимдерди макалдардын материалдарында шарттуу түрдө эки топко – толук эмес жана контексттик антонимдер деп бөлүп караганыбыздын жүйөөлүү себептери бар:

а) өз алдынча турганда карама-каршы маанилери ачык билдирилбеген, бирок аларда каршы маанилер байкалып турган сөз катарлары бар экендиги; б) макал тутумунда мындай сөз катарларынан карама-каршы маанилери даана, так сезилиши, айрымдарынын нагыз антонимдерден айырмасы жоктой берилиши; в) өз алдынча турганда карама-каршы маанилерге таптакыр ээ болбогон сөздөр, бирок макал тутумунда каршы маанилерде колдонулгандыгы; г) макал тутумунда толук эмес антонимдер менен контексттик антонимдердин жаралыш өбөлгө-себептериндеги жана стилистикалык колдонулушундагы айрым өзгөчөлүктөрдүн болушу. Мындай айырмачылыктарды, себептерди макал материалдарынын негизинде далилдеп көрсөтүү менен, кыргыз тилиндеги толук эмес жана контексттик антонимдер деп бөлүштүрүүгө, б. а., ал антонимдердин чегин так ажыратып классификациялоого негиз болот деген ойдобуз.

Кыргыз макалдарында нагыз антонимдер сыяктуу эле, толук эмес антонимдер да кеңири кездешет. Алар макалдык мазмундун жаралышында активдүү кызмат өтөйт:

1. *Саан уйду кысыр уйга алмашпайт.*
2. *Эки баатыр эрегилсе, бироо калат, бироо өлөт.*
3. *Дос көбөйсө – ырыс, кас көбөйсө – уруш.*
4. *Аш койгонго аш кой, таш койгонго таш кой.*
5. *Башыңа иш түшкөндө, жакшы кейип өтөт, жаман күлүп өтөт.*

6. *Досуң миң болсо да, аздык кылат, душманың бир болсо да көптүк кылат. ж. б.*

Мисалдардагы толук эмес антонимдер катары эсептелинген сөздөрдү: **саан – кысыр, калат – өлөт, ырыс – уруш, аш – таш, кейип – күлүп, миң – бир** деп, өз-өзүнчө бөлүп карасак, булардын ортосунда **жакшы-жаман, күн-түн, дос-кас, келди-кетти** сыяктуу нагыз антонимдер билдирген жетесинен карама-каршы маанилер байкалбайт, ошондой болсо да, аларда белгилүү даражадагы карама-каршы маанилердин бар экендиги анык. Ал гана эмес, биз “белгилүү даражадагы карама-каршылык” деп атаган толук эмес антонимдер бир караганда нагыз антонимдердей кабыл алынышы мүмкүн, нагыз антонимдерден эч айырмасы жоктой сезилиши толук ыктымал. Маселен, саан менен кысыр, калат менен өлөт, ырыс менен уруш, кейип менен күлүп сыяктуу антонимдери өз алдыларында турганда деле бири-бирине карата карама-каршы маанилерде колдонулат. Бирок алар нагыз антонимдердин табиятынан айырмаланып турган өзгөчөлүктөргө ээ. Биринчиден, **саан уй** сүт бергенине байланыштуу аталса, **кысыр уй** сүт бергендигине эмес, туубай калган уйга карата колдонулат. Бул жагынан **саан – кысыр** сөздөрү бири-бирине карама-каршы мааниде турбайт. Экинчиден, **саан уй** – бул тууган уй, демек, сүт берген уй, **кысыр уй** – туубаган уй, демек сүт бербеген уй. Бул жагынан алар өз ара карама – каршы маанилерде колдонулду. Макал тутумунда толук эмес антонимдердин семантикалык-стилистикалык максатта каршы колдонулушу – **кысыр уйдан саан уйдун** артыкчылыгын көрсөтүү. Бул максатты ишке ашыруу үчүн, макалда **саан** жана **кысыр** деген сөздөрү сүт бергендигине, жана сүт бербегендигине байланыштуу бири-бирине карама-каршы маанилерде колдонулду жана дал ушул карама-каршы маанилерине логикалык басым жасалып отурат. Кысыр уйдан саан уйдун артыкчылыгын алмашпайт лексикасынын семантикасы аныктап турат. Анткени алмашпайт этиш сөзүнүн семантикасында баалоо, таразалоо, салыштыруу бар, алардын биримдик бүтүндүгү, синтези макал мазмунундагы алмаш-

пайт этиш сөзүнүн функциясын жаратты. Албетте, макал тутумундагы сөздөрдүн семантикалары жайдак жерден эле пайда боло калбастан, алардын өз ара синтаксистик байланыштарынын, синтаксистик катыштарынын негизинде жаралат. Аталган макалда беш сөз катышып турат: **саан, уйга, кысыр, уйду, алмашпайт**. **Саан уйга, кысыр уйду, уйду алмашпайт, уйга алмашпайт** айкаштары синтаксистик байланышта да, синтаксистик катышта да турушат. Ал эми **саан – кысыр** сөздөрү синтаксистик байланышта эмес, синтаксистик катышта турат да, өз кезегинде, экөөнүн ортосунда логикалык байланыш түзүлдү. Синтаксистик катыштан келип чыккан логикалык байланыш болгону үчүн, алар бири-бирине толук эмес антонимдик катышты түзүп, макал тутумундагы зарыл каражаттар катары колдонулду. Макалдык мазмундук негизин түзүп турган дал ушул **саан – кысыр** толук эмес антонимдери болуп саналат. Эгерде бул антонимдер катышпаса, анда макалдагы туюндурулуучу ой жаралмак эмес. **Саан – кысыр** антонимдерин көпчүлүк макалдарга тиешелүү болгон эксплициттүү жана имплициттүү маанилердин жуурулушун шарттап турган тилдик каражаттар катары кароого тийишпиз.

Макалдык мазмунду берүүдө толук эмес антонимдер да нагыз антонимдердей салыштыруу, теңештирүү ыкмасында бири экинчисин талап кылып турат. Бул макалдык мазмунду жаратыш үчүн колдонулган семантикалык-стилистикалык зарыл каражаттар болуп саналат. Макал тутумунда мындай ыкмадагы (салыштыруу, теңдештирүү, катар коюу) милдетти атооч сөздөр гана аткарбастан, кыймылды билдирген этиш сөздөр да өз ара бири-бирине каршы маанилерде катар коюлуу ыкмасында активдүү колдонулат. **Эки баатыр эрегишсе, бирөө калат, бирөө өлөт** макалдарындагы **өлөт, калат** толук эмес антонимдери кыймыл-аракет абалын туюндурат жана кыймылды билдиргенине байланыштуу алардын табиятын башкача өңүттөн кароо керек. **Калат, өлөт** антонимдеринин макал тутумундагы карама-каршы маанилери даана билинип турат. Бирок алар бири-бирине катар коюлуп жекече колдо-

нулганда, толук эмес антонимдердин катарын түзбөй калгандай сезилет да, контексттик антонимдер катары каралышы мүмкүн. Бирок бир нерсени эске алуу керек. Көпчүлүк сөздөр көп маанилүүлүккө ээ болуп турат, андай сөздөрдүн лексикалык конкреттүү мааниси бул деп, бир маани менен чектей албайбыз. Маселен: «Кыргыз тилинин сөздүгүндө» **калат** этиш сөзүнүн 12 мааниси көрсөтүлгөн. [610]. Мындан сырткары, контекст ичинде бир гана учурда бир канча маанилерди кошо камтыган сөздөгү маанилик жылышууларды, семантикалык катмарларды да эстен чыгарбоо зарыл. Мындай маанилик катмарлар, айрыкча кыймыл-аракетти билдирген этиш сөздөргө мүнөздүү. Көп маанилүүлүк жана маанилик жылышуулардан, катмарлардан улам, толук эмес антонимдик катыштын 1- түгөйү **калат** сөзүнүн семантикасы **жашайт, тирүү калат** маанисинде колдонулуп жатат. Аларды **калат – өлөт** деп контексттен сырткары алган учурда деле **өлөт** сөзүнө салыштырылган, тең катар коюлган абалда, ал сөздүн таасир – мааниси аркылуу карама-каршы мааниге ээ болду. Макал тутумунда **калат – өлөт** сөздөрүнүн өз ара карама-каршы маанилеринин, ачык, даана, так туюндурулушуна **бирөө, бирөө** сөздөрү өбөлгө түзүп турат: **Бирөө калат, бирөө өлөт**. Демек, контекст ичиндеги сөздөрдүн синтаксистик байланыш-катышы сөз маанилеринин өтмө, тике, кыйытма, саласал сыяктуу ар кыл багыттагы кеңейишине алып келет. Мунун өзү, тактап айтканда, макал тутумундагы бир сөздүн, же сөз айкашынын семантикалык мааниси бүтүндөй макалдын мазмунуна өз таасирин тийгизбей койбойт жана макалдын семантика-стилистикалык табиятын шарттоодо ошол сөздүн колдонулуш ыкмасы да чоң роль ойнойт. Оюбуз далилдүү болуш үчүн:

1. *Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт;*

2. *Эки баатыр эрегишсе, бирөө калат, бирөө өлөт* макалдарын алалы. **Өлбөйт** - **өлөт** нагыз антонимдери катышкан макал менен, **калат** - **өлөт** толук эмес антонимдери колдонулган макалдардын грамматикалык түзүлүштөрү окшош: экөө тең тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөн уюшулду, экөөндө тең антонимдер

кыймыл-аракеттик абалды, кыймыл процессин чагылдырып турат, экөөнүн тең антонимдик катыштары **жашабайт - жашайт** маанилерин билдирди. Ошол эле учурда ал макалдардын семантика-стистикалык уюшулушунда айырмачылыктар бар: 1). *Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт* макалында бир эле сөз эки башка формада кайталанып колдонулуп, өз ара нагыз антонимдик катышта келди: **өлбөйт – өлөт**. Мында карама – каршы маани кайталануу стилистикалык ыкмасы менен берилди. *Эки баатыр эрегишсе, бирөө калат, бирөө өлөт* макалында бир сөздүн эмес, эки башка сөздүн катышуусу аркылуу карама-каршы маанилер туюндурулду: **калат – өлөт**. Мында болсо, карама-каршы маани эки башка сөздүн уйкаштык – ыргактык окшош айтылуу ыкмасы менен ишке ашырылды. 2) **Өлбөйт – өлөт** нагыз антонимдери карама-каршы маанини бир белгиде жокко чыгаруу, бир белгиде жашатуу ыкмасында берүү менен, макалдык мазмунду жаратты. **Калат – өлөт** толук эмес антонимдери карама-каршы маанидеги кыймыл-аракеттик абалдын **бар экендигин** көрсөтүү ыкмасы аркылуу макалдык ойду туюндурду.

3) 1 - макалдагы карама-каршы маанилер **өлбөйт – өлөт** болуп так кесе көрсөтүлсө, 2 - макалда карама-каршы маанилер бири-бирине карата так кесе колдонулган жок, **калат** сөзүндөгү **тирүү калат** мааниси өтмө мааниде образдуу берилди.

Дос көбөйсө – ырыс, кас көбөйсө – уруш макалы тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө турат. Тутумунда эки жөнөкөй сүйлөм бар: **Дос көбөйсө – ырыс, кас көбөйсө – уруш**. Корүнүп тургандай, жөнөкөй сүйлөмдөрү бири-бирине карай атайын ойлонуп жасалгандай симметриялуу: сөз сандарынын, муун өлчөмдөрүнүн бирдейлиги да, уйкаштыкта уюшулушу да, айтым ыргагы да окшош. Кыргыз эл макалдарында поэтикалык мындай түзүлүштөгү макалдар абдан кеңири учурайт жана стилистикалык максатта уюшулушу да өзгөчөлүү. Макалдагы **ырыс – уруш** антонимдик катыштары толук эмес антонимдер болуп саналат. **Ырыс** компоненти негизинен “бакты – таалай, насип” маанисинде, **уруш**

компоненти “мушташ, чатак, чыр, жаңжал” маанисинде колдонулат. Бул жагынан алар бири-бирине карата тике каршы маанилерди билдире алат. Бирок, кандай болгон шартта да, **ырыс** менен **уруш** сөздөрүнүн ортосунда карама-каршы маанилердин бар экендиги ырас. Макал тутумунда **ырыс** сөзүнүн «насип» мааниси менен **калат** «тынч» мааниси кошо камтылган, ошон үчүн **уруш** сөзүнө каршы турат. **Ырыс – уруш** толук эмес антонимдеринин стилистикалык максатта колдонулушу – макалдардагы туюндурулган ойду уккулуктуу дабыш кооздугунда берүү, кабыл алууда таасирдүүлүгүн арттыруу. Макалдагы сүйлөмдөрдүн бүткөн чектеринде **ырыс** жана **уруш** өз ара уйкаштыкта уюшулуп, чыгарылган бүтүм - жыйынтык образдуу туюндурулду. **Ырыс** сөзү **достун, уруш** сөзү **кастын** табиятына дал тандалып алынган, аларда маанилик ырааттуулук жана шайкештик бар. Баса көрсөткөндө, макалдагы **Дос көбөйсө – ырыс** 1-сүйлөмү менен **Кас көбөйсө – уруш** 2-сүйлөмүнүн ырааттуу уюшулушу, **ырыс** сөзү менен **уруш** сөзүнүн маанилик шайкештиги байкалып турат. Бул макалдын семантикалык-стилистикалык өзгөчөлүгү мына ушунда болуп саналат. Антонимдер катышкан кыргыз макалдарынын көпчүлүгү ыр түзүлүшүндө келип, семантика-стилистикалык ар кыл максатта колдонулат:

1. *Ач бала ток бала менен ойнобойт, ток бала ач болом деп ойлобойт.*
2. *Байлык колдун кириндей, бирде келет, бирде кетет, жукса турат, жууса кетет.*
3. *Аза арыбайт, доо карыбайт.*
4. *Байлык мурас эмес, жоктук уят эмес.*
5. *Жаманы болбой жаскшы жок, чымыны болбой бакшы жок.*
6. *Жашында берсин мээнетти, карыганда берсин доолоттү.*
7. *Базар барга таттуу, жокко ачуу.*

8. *Байга күндө майрам күндө той,
кедейге күндө кайгы, күндө ой.*
9. *Байдын катыны өлсө тошөгү жаңырат,
кедейдин аялы өлсө башы каңгырайт.*
10. *Бир жакишы бар, журттун камын жейт,
бир жаман бар, журттун малын жейт ж.б.*

Карама-каршы маанилер ар кыл формаларда уюшулган жана алардын түрдүүлүгүн билдирген мындай макалдардын мындан да узун тизмесин келтирүүгө болот. Кыргыз макалдарынын дээрлик көпчүлүгү карама-каршы маанидеги сөздөрдөн уюшулгандай сезилет. Мунун чындыгы бар, анткени макалдар турмушту чагылдырат, турмуш болсо, диалектиканын мыйзамына ылайык, карама-каршылыктан турат. Антонимдер макал тутумунда карама-каршы маанилерди билдирүү максатын гана көздөбөстөн, ошол карама-каршы маанилер аркылуу макалдардын структуралык-семантикалык табиятын, мазмунун кошо шарттап турат. Макалдардагы толук эмес антонимдердин да негизги функциясы ушунда.

Аш койгонго аш кой, таш койгонго таш кой макалы да эки жөнөкөй сүйлөмдөн турган тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган. Макалдын уюшулуш формасы өңчөй кайталоолорго жана уйкаштыкка негизделген: *аш койгонго, аш кой; таш койгонго, таш кой* сөз айкаштарында кайталоолор бар болсо, *аш, таш* сөздөрү өз ара уйкаштыкта турат. 1- жөнөкөй сүйлөмдөгү **аш, аш** сөздөрү, 2-жөнөкөй сүйлөмдөгү **таш, таш** сөздөрүнө кара-та толук эмес антонимдик катышты түзүп турат. Негизинен, **аш - таш** антонимдик катышы толук эмес антонимдер болбой, контексттик антонимдер катары кабылданышы ыктымал. Анткени **аш, таш** сөздөрү өз ара жарым-жартылай да каршы маанилерди жаратпай, контекст ичинде гана бири-бирине карама-каршы маанилерде тургандай сезилет. Чынында, **аш** лексемасы **тамак, оокат** маанисинде колдонулса, **таш** лексемасы тоо тектеринин тобуна кирүүчү ар түрдүү көлөмдөгү катуу зат түшүнүгүн билгизет. Өз алдыларында экөө эч убакта каршы маанилерде колдонулбайт. Экөөнү

толук эмес жана контексттик антонимдер катары чегин ажыратуу кыйынга турат. Ошондой болсо да, кыргыз тилинде көбүнчө **таш** **ич; аш** жебей, **таш же; таш чайна** сыяктуу туруктуу айкаштар көп колдонулат да, түздөн-түз **аштын** кайчы маанисинде туюндурулат. Бул жагынан **аш - таш** сөздөрүнүн өз ара жарым-жартылай карама-каршы маанилерди билдирген түшүнүктөр катары кабыл алабыз. **Таш** лексемасынын ушул маанисине карап, аны **аш** сөзүнүн катарында толук эмес антоним деп кароого болот. Макалда **аш, аш** лексемаларынын кайталанып колдонулуш ыкмасы экинчи бир сөздүн ага каршы мааниде келишин талап кылып турат. Натыйжада бир сүйлөм ичинде бир сөздүн удаама-удаа кайталанышы менен кийинки сүйлөмдөгү ага каршы уйкаштыкта уюшулган экинчи бир сөздүн кайталанышы келип чыкты. Бул **Аш койгонго аш кой, таш койгонго таш кой** макалындагы **аш** менен **таш; аш менен таш** толук эмес антонимдеринин уюшулушуна назар бур-сак, алар бири-бирине уйкаштыкта келип макалдын уккулуктуулугун, жеңил кабыл алынышын, таасирдүү айтылышын жана түшүнүктүүлүгүн шарттап турат. Макал тутумунда **аш** менен **аштын, таш** менен **таштын** кайталанып колдонулушу биринин маанисин экинчиси күчөтүү максатында берилип, ал кайталанган сөздөр көңүл борборунда туруучу функцияны аткарды жана макалдык мазмунду жаратты. Бул макалдагы дагы бир өзгөчөлүктү эске албай коюуга болбойт. Толук эмес антонимдерден тышкары, **кой** этиш сөзү катышты да, ал эки түрдүү грамматикалык формада: **койгонго, кой; койгонго, кой** төрт сөз болуп колдонулду. **Кой** этиш сөзүнүн ушул формаларда кайталанышына толук эмес антонимдер себеп болду. Дегеле макалдын структуралык-семантикалык негизинде үч эле сөз бар: **аш, таш, кой**. Кайра-кайра кайталанып колдонулушу менен булар сегиз сөзгө көбөйдү: **аш, койгонго, аш, кой, таш, койгонго, таш, кой**. Демек, толук эмес антонимдер өзөк болгон бул макал сөздөрдүн кайталанышынан уюшулган макал болуп саналат. Колдо турган материалдарда нагыз антоним сөздөр өзөк

болуп, кайталанма стилдик ыкмада жаралган макалдар да бир кыйла учурайт

1. *Жамандыкты унуткан – жакшы, жакшылыкты унуткан – жаман.*
2. *Баары бирөө үчүн, бирөө баары үчүн.*
3. *Эскини жаңыртпа, жаңыны эскиртпе.*
4. *Жакшы кушка жаман куш табы менен теңелет, жакшы кызга жаман кыз багы менен теңелет, жакшы эрге жаман эр жары менен теңелет.*
5. *Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши жамандыкка жамандык – көр кишинин иши*

Көрүнүп тургандай, 1-, 2-, 3- макалдардагы ар бир сөз кайталанса, 4- макалдагы табы менен, багы менен, жары менен сөздөрүнөн сырткаркы он беш сөз кайталануу ыкмасы менен уюшулду. Мында жамандыкты – жакшылыкты, жакшы – жаман; баары – бирөө; бирөө үчүн – баары үчүн; эскини – жаңыны; жаңыртпа – эскиртпе; жакшы – жаман, жакшы – жаман, жакшы – жаман, жакшылыкка – жамандыкка, жакшылык – жамандык нагыз антонимдик катыштарынын функциясы макалдардын макалдык табиятын шарттоодо негизги ролду аткарып турат. Нагыз антонимдер сыяктуу эле, толук эмес антонимдердин да макал тутумундагы стилистикалык колдонуштарындагы мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн бар экендиги өйдөдө белгиленип өттү.

2.5. Макалдардагы контексттик антонимдер, алардын стилистикасы

Тилде карама-каршылык жана карама-каршы коюу деген эки түшүнүк бар. Карама-каршылык табиятынан, жетесинен карама-каршы турган нерселерди, белгилерди, көрүнүштөрдү, кубулуштарды, кыймыл-аракетти чагылдыруучу бай - кедей, узун - кыска, ач - ток, жок - бар, өйдө - төмөн, жакшы - жаман, бат - жай, кет - кел сыяктуу сөздөр аркылуу берилет жана ал нерселер-

ди, кубулуштарды, кыймыл-аракетти же алардын кайсы бир белгилерин жана башкаларын жокко чыгарылган, танган баласыз - балалуу, келди - келбеди, узун - узун эмес өңдүү сөз катыштары менен туюндурулат да, нагыз антонимдер деген аталышка ээ. Карама-каршы коюу болсо, эки учур – жагдайды өз ичине камтып турат. Биринчиси, табиятынан карама-каршы болбогон, бирок бири-бирине кайсы бир белгилери, көрүнүшү боюнча жарым-жартылай каршы мүнөздө турган чынар - чырпык, карышкыр - кой, мышык - чычкан түшүнүктөрүн билдирген сөздөр аркылуу берилип, контекст ичинде алар ачык карама-каршы маанилерге ээ болот да, жекече турган абалдарына карай толук эмес антонимдер деп аталат. Ал эми карама-каршы коюунун экинчи учуру өз алдынча турганда, жарым-жартылай да эмес, таптакыр карама-каршы маанилерди билдирбеген көпчүлүк сөздөр ойдун туюндурулуш максатына ылайык, контекст ичинде гана өз ара карама-каршы маанилерге ээ болгон сөздөр катары чыга келет да, контексттик антонимдер деп аталат.

Айрым учурларда бир макалда контексттик антонимдер болуп саналган сөздөр экинчи бир макалда контексттик антонимдер катары колдонулбай калат. Буга карата эки макалды мисалга тарталы:

1. *Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар;*

2. *Молдо ач калса, базар кыдырат,*

сонун ач калса, мазар кыдырат. Биринчи макалдагы базар-мазар сөздөрү бири-бирине карата контексттик антонимдер болуп саналат. Анткени алардын макал тутумундагы маанилери өз ара каршы коюлду. Балалуу үй, баласыз үй сөз айкаштары макал контекстинде базар - мазар контексттик антонимдеринин карама-каршы маанилерде колдонулушуна өбөлгө-себеп болду. Экинчи макалдагы базар - мазар сөздөрү бири-бирине карата контексттик антонимдер катышын түзө албайт, аларда өз ара карама-каршы маанилер эч байкалбайт. Экинчи макалдагы базар, мазар сөздөрүнүн бири-бирине карама-каршы маанилерде колдонушуна негиз

жок жана макалдын мазмунунда карама-каршы коюу ыкмасы максат кылынбады.

Негизинен бири-бирине табиятынан карама-каршы болбогон кайсы бир көрүнүш, кубулуш, аталыш, кыймыл ж.б. макал тутумунда өз ара тең катар коюлуп салыштырылса, же ойдун туюндурулуш зарылчылыгына карата аталса, же болбосо, белгилүү бир максатты көздөп колдонулса, анда алардын ортосунда кайсы бир даражада карама-каршы маанилер пайда болот. Макал тутумундагы бул сөз катыштарын контексттик антонимдер деп карайбыз:

1. *Жыгылган оогонго күлөт.*
2. *Туулганына сүйүнбө, тураарына сүйүн.*
3. *Адептүү бала ата-энесин мактатаар, адепсиз бала ата-энесин какшатаар.*
4. *Байдын иши барман менен, кедейдин иши арман менен.*
5. *Катуу сөз – камчы, жылуу сөз – укурук.*
6. *Бөрү койго тойбойт, адам ойго тойбойт.*

Макалдардагы белгиленген сөздөр контексттик антонимдер болуп саналат. Кандай жанрдагы чыгармаларды, же ар кыл стилдик түзүлүштө уюшулган тексттерди албайлы, алардын семантикалык-стилистикалык табияты андагы тилдик кубулуштардын колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө, семантикалык функциясына байланыштуу аныкталат. Деги эле контексттик антонимдер гана эмес, жалпы эле антонимдер катышкан макалдарда карама-каршылык башкы орунга чыгат, макалдарда туюндурулуп жаткан ойду карама-каршы маанидеги сөздөр аркылуу жеткирүү ийкемдүүлүктү жаратат, экинчи жагынан, ошол антоним сөздөрдүн колдонулушу, катышып турушу стилистикалык мүмкүнчүлүктөрдү шарттап турат. Ошон үчүн ал макалдардын тутумунда антоним сөздөр негизги орунда турат, б.а., антонимдер макалдардагы ойдун негизин ээлеп турат. Ошол сыңары, макал жанрынын мазмундук спецификасында да антонимдердин өз орду болот. Бул макал тутумундагы контексттик антонимдердин аткарган милдетине да түздөн-түз

тиешелүү. Ушуга байланыштуу контексттик антонимдердин макал тутумундагы мүнөздүү өзгөчөлүктөрү деп төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот:

1. Адатта антонимдер, анын ичинде контексттик антонимдер макалдарда бирдей грамматикалык формаларда туруп, бир сөз түркүмүнүн ичинде уюшулат, синтаксистик жактан окшош милдеттерди аткарышат. Буга мисалдардагы: **туулганына - тураарына; мактатаар - какшатаар; барман менен - арман менен; камчы - укурук; бөрү - адам, койго - ойго** контексттик антонимдери мисал боло алат. **Туулганына - тураарына** атоочтук этиштери барыш жөндөмө формаларында туруп, толуктоочтук милдетти, **мактатаар - какшатаар** этиш сөздөрү келер чак формаларында туруп, баяндоочтук милдетти, **барман менен - арман менен** зат атооч сөздөрүнүн жандооч менен айкашкан формаларында туруп, синтаксистик жактан баяндоочтук, **камчы - укурук, бөрү - адам** зат атоочтору атооч жөндөмө формаларында туруп, **камчы, укурук** баяндоочтук, **бөрү, адам** ээлик милдетти, **койго - ойго** зат атоочтору барыш жөндөмө формаларында туруп, толуктоочтук милдетти аткарып, грамматикалык бирдей формалардагы контексттик антонимдер болуп эсептелет. Булардын ичинен **камчы – укурук, бөрү – кой** контексттик антонимдеринен башкалары: **туулганына – тураарына, мактанаар – какшатаар, барман менен – арман менен, койго - ойго** катыштары тыбыштык окшош формадагы контексттик антонимдер катары каралууга тийиш. Анткени булардын өзөгүндө да тыбыштык окшоштук бар. Түгөйлөрү өз ара үндөштүктө, уйкаштыкта айтылат (Тыбыштык окшош формадагы антонимдерге алдыда атайын токтолобуз).

Грамматикалык бирдей формада турган контексттик антонимдер негизинен тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган макалдарда колдонулат жана семантика-стилистикалык багытта бир катар өзгөчөлүктөрдү шарттап турат:

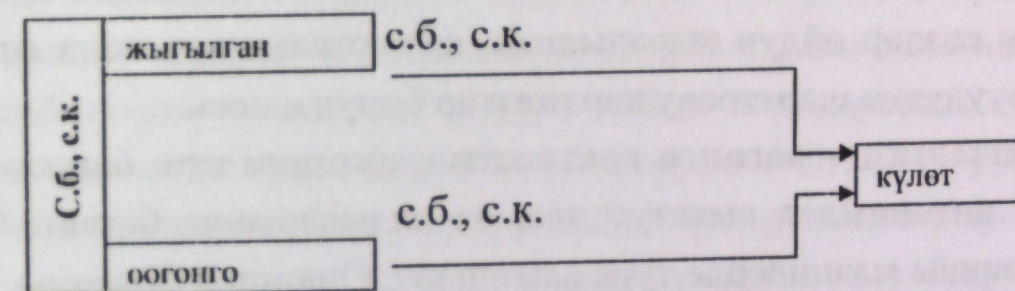
а) Контексттик антонимдер туюндурулган ойго жана стилистикалык максатка байланыштуу макалдардын грамматикалык тү-

зүлүшүндө эркин колдонулуп, сүйлөм мүчөлөрүнүн бардык милдеттерин аткара берет: **Туулганына – тураарына** контексттик антонимдери жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн башынан орун алып, толуктоочтук, **мактатаар – какшатаар**; **барман менен – арман менен**; **камчы – укурук** катыштары макал түзүлүшүн акырында келип баяндоочтук, **бөрү – адам** контексттик антонимдери жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн башында келип ээлик, **койго – ойго** контексттик антонимдик түгөйлөрү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосунда туруп толуктоочтук милдеттерди аткарышты.

б) Макал тутумундагы контексттик антонимдердин биринчи компоненти менен синтаксистик байланышта турган сөз, экинчи компонентинде да сөзсүз түрдө кайталанып колдонулат. Өйдөдө мисалга тартылган тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган беш макалда тең кайталанган сөздөр бар: **сүйүнбө – сүйүн**; **ата-энесин – ата-энесин**; **иши – иши**; **сөз – сөз**; **тойбойт – тойбойт**. Булар контексттик антонимдер менен түздөн-түз синтаксистик байланыш-катышта туруп, алардын алдында, же кийин колдонулуп, стилистикалык ийкемдүүлүктү, толуктукту, тактыкты жаратып турат. Контексттик антонимдер мындай сөздөрдүн кайталанып колдонулушуна семантикалык-стилистикалык максатта өбөлгө түзүп турат.

в) Контексттик антонимдер макалдардын семантикалык-структуралык бүтүндүгүнүн негизин түзүп туруучу өзөк тилдик каражаттар болуп саналат. Мындай шартта, макалдык мазмунду жаратуучу негизги факторлорго айланат. Макалдардагы **туулганына – тураарына**; **мактатаар – какшатаар** (адептүү-адепсиз менен бирге); **барман менен – арман менен** (бай-кедей менен бирге); **камчы – укурук**; **бөрү – адам**, **койго – ойго** контексттик антонимдери аркылуу ар бир макал жаралды, аларсыз макалдарда туюндуруулучу ойдун жаралышы мүмкүн эмес. Контексттик антонимдердин макал тутумундагы мындай мыйзам ченемдүүлүктөрүн макалдык ойду туюндуруудагы өзүнчө бир стилдик ыкма катары эсептөөгө болот.

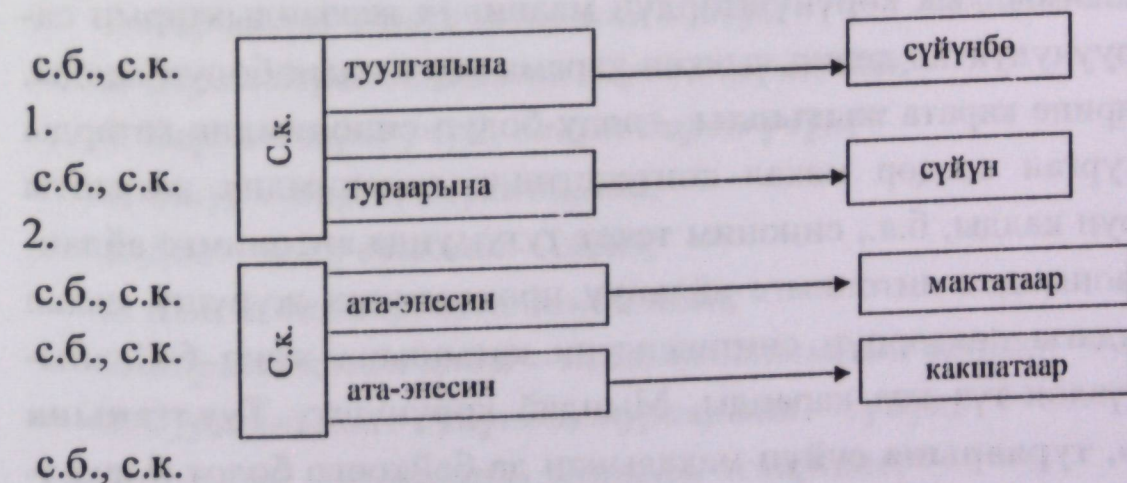
2. Айрым шарттарда макал тутумунда контексттик антонимдер бир түрдүү грамматикалык формаларда колдонулбай калган учурлары кездешет: **Жыгылган оогонго күлөт**. Мында **жыгылган**, **оогонго** сөздөрү өз ара контексттик антонимдер болуп саналат. Грамматикалык түзүлүшү боюнча бири-биринен айырмаланган эки формада колдонулду. **Жыгылган** атоочтук этиши атооч жөндөмө формасында турса, **оогонго** атоочтук этиши барыш жөндөмө формасын кабыл алып турат. Натыйжада **жыгылган** түгөйү сүйлөмдүн ээси, **оогонго** компоненти сүйлөмдүн толуктоочу кызматында турду. Экөө тең **күлөт** этиши менен синтаксистик байланыш-катышта турат. Схема түрүндөгүсү:

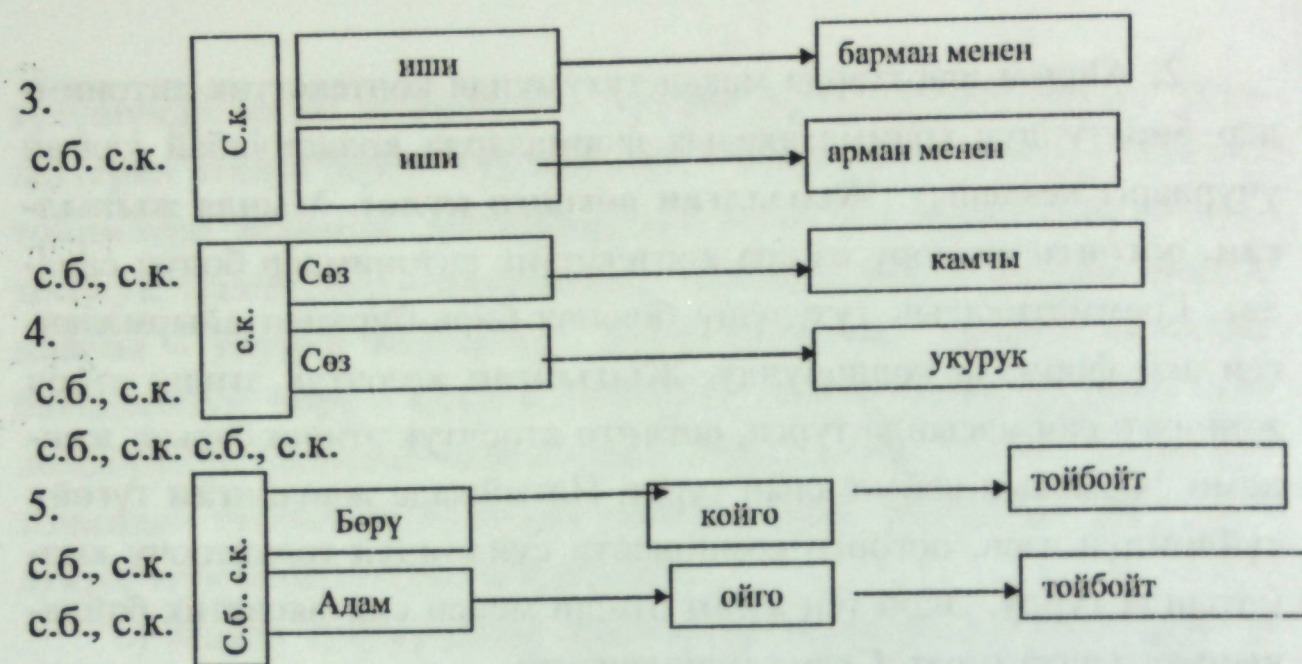

с.б. - синтаксистик байланыш;

с.к. - синтаксистик катыш;

Ал эми тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган макалдардагы контексттик антонимдерди синтаксистик байланыш-катыштарынын схемасы:

Макалдарда синтаксистик байланышта, синтаксистик катышта келген сөздөр ойдун жаралышын, калыптанышын жана ыраат-системалуулугун шарттоочу каражаттар болуп саналат.

Жыгылган – **оогонго** контексттик антонимдери башка контексттик антонимдер сыяктуу эле, өз алдыларында бирине-бири карама-каршы маанилерде тура алышпайт. Ошондой болсо да, **жыгылган** – **оогонго** контексттик антонимдеринин ортосунда башкалардан айырмаланган бир өзгөчөлүк бар. Ал өзгөчөлүк компоненттердин ортосундагы маанилик жакындыкты билгизип турат: **жыгылды** – **ооду**. Мында кыймылдык көрүнүштөрдүн карама-каршылыгы эмес, жакындыгы чагылдырылды. Бул жагынан алар бири-бирине антонимдик катышта турбастан, тескерисинче, синонимдик катышты түзүп турат. Макал тутумунда колдонулган учурунда, кыймылдык көрүнүштөрдүн маанилик жакындыктарын салыштыруучулуктан келип чыккан карама-каршылык болуп калды. Бири-бирине карата **жыгылды** – **ооду** болуп синонимдик катарды түзүп турган сөздөр макал контекстинде антонимдик катышты уюштуруп калды, б.а., синоним текст тутумунда антонимге айланды. Синонимден антонимге айлануу процессинин жүрүшү макал тутумундагы сөздөрдүн синтаксистик катышына жана байланышына түздөн-түз көз каранды. Мындай көрүнүштү **Туулганына сүйүнбө, тураарына сүйүн** макалынан да байкоого болот. Макал-

да ачык карама-каршы маанини билдирген **сүйүнбө** – **сүйүн** нагыз антонимдери катышып турат. Дал ушул нагыз антонимдердин макал текстинде каршы мааниде жаралышына **туулганына** жана **тураарына** сөздөрү өбөлгө болду. Чынында, **туулганына, тураарына** сөздөрү бири-бирине макал текстинен сырткары турганда, карама-каршы маанилерди билдирбейт. Арийне, макал тутумунда салыштыруу функциясын аткаруу менен, кыймылдык көрүнүштүн пайда болуу жана өнүгүү, андагы өнүгүү абалын жогору коюу аркылуу кайсы бир деңгээлдеги карама-каршылыкты жаратты. Өз кезегинде, бул сөздөрдүн кийинки нагыз антоним сөздөр менен болгон синтаксистик-семантикалык байланыш-катышы ачык карама-каршы маанидеги сөздөрдүн сөзсүз түрдө болушун шарттады, талап кылды. Кайсы бир даражада карама-каршы мааниде турган мындай сөздөр, ошол эле учурда кайсы бир даражада уламалуу маанилик окшоштукта (синоним) болору да байкалат: **туулуу** – **туруу**. Логикалык планда, **туулуу** пайда болгон соң, ал процесс **туруу** процессине өтөт. Демек, уламалуу жакындык бар. Мындан маанилик эки функцияны аңдоого болот: 1) маанилик жакындык; 2) маанилик карама-каршылык. Макалдардагы сөздөрдүн маанилик катмарлануусу, жылышуулары, кыйытма түшүнүктөрү ушундай функциялардан келип чыгат.

3. Колдо турган материалдардан башка сөздөр катышпаган өңчөй антонимдерден уюшулган макалдарды көп кездештирүүгө болот:

1. Айрылган азаар, кошулган озоор;
2. Берип берен болгончо, бербей сараң бол;
3. Бироо баары үчүн, баары бироо үчүн;
4. Өмүр – бирге, өлүм-башка;
5. Дос – эгиз, душман – сегиз;
6. Кел демек бар, кет демек жок;
7. Карылыктын алды – жаштыктын арты;
8. Туулганына – сүйүнбө, тураарына – сүйүн;
9. Эскини жасаңыртпа, жасаңыны эскиртпе;

10. *Карылык коркунуч эмес, олүм - коркунуч* ж.б. Бул түзүлүштөгү макалдар нагыз, толук эмес, контексттик антонимдерден уюшула берет. Жалаң антонимдерден куралган макалдарды өзгөчө бир стилистикалык ыкмадагы макалдар катары карасак болот. Б.Усубалиев контекст ичиндеги бир нече антонимдердин колдонулушун: «Бир эле контекстте бир нече антонимдин бирге, чогуу келиши да, өзүнчө көңүл бурууга арзыйт. Мындай кырдаалда антонимдер өзгөчө бир чиркелишти түзүү менен образдуулукка жетишет. Бул болсо, сүрөттөлүп жаткан кубулуштагы карама-каршылыкты таасын ачып, ал кубулуштун татаал образын элестүү көрсөтүүгө зор түрткү болот» деп аныктайт [1987, 100.]. Кыргыз макалдарынан **Өлө жегенче, бөлө же өңдүү** бир гана контексттик антонимдерден турган макалдарды да кездештиребиз. **Өлө – бөлө, жегенче – же** катышындагы сөздөр өз ара карама-каршы маанилерди билдирбестиги белгилүү. Бирок макал тутумунда аларда өз ара каршы маанилердин бар экендиги ачык билинип турат: **Өлө** компонентинин семантикасында **өзүң** эле мааниси кошо камтылса, **бөлө** компонентинде **башка бирөө** мааниси бар, **жегенче** компоненти макал тутумунда **жебе** маанисин, ал эми, **же** компоненти ушул эле сөздүн түз түшүнүгүн туюндурат. Натыйжада макалдагы ой карама-каршы маанилердин биримдигинен уюшулду да, образдуулукту жаратып турат.

4. Өңчөй контексттик антонимдерден турбаса деле, макалдардагы контексттик антонимдер өтмө, кыйытма маанилерде колдонулуп, образдуулукту жаратып турат: **Катуу сөз – камчы, жылуу сөз – укурук**. Бул макалдагы сөз, сөз лексикаларынан башка **катуу – жылуу; камчы – укурук** сөздөрү контексттик антонимдерди түзүп, көркөм стилди жаратуучу тилдик каражаттар, т.а. антитеза кубулушу болуп саналат. Ойду образдуу туюндурүүдө аткарган милдеттери зор. **Катуу, жылуу; камчы, укурук** сөздөрү өтө ыктуу колдонулуп, макал тутумунда бири-бирине карама-каршы маанилерге айланып, өз ара байланыштуулукту шарттаган кайчы ойлордун натыйжалуу жыйынтыгын берди. Мындай кырдаалда мындай

антонимдик катыштар макалдагы туюндурчу ойдун таасирдүүлүгүн, угумдуулугун арттыруучу стилистикалык каражаттар катары кызмат кылат.

5. Макал тутумунда контексттик антонимдер дайыма эле өтмө, кыйытма маанилерде колдонулат деп түшүнүүгө болбойт. Айрым макалдарда контексттик антонимдер тике мааниде колдонулуп, салыштыруу, теңештирүү ыкмаларында жүзөгө ашырылат. Тике мааниде турган контексттик антонимдер турмуштагы реалдуу нерселерден, көрүнүштөрдөн, кыймылдардан, кубулуштардан келип чыккан көрсөткүчтөрдү чагылдырат: **Бөрү койго тойбойт, адам ойго тойбойт**. Негизи өз ара карама-каршы мааниде турбаган **бөрү** менен **адам** сөздөрү макал тутумунда бирине-бири каршылык мааниде салыштырылса да, ошол эле учурда экинчи бир контексттик антонимдерди пайда кылды: **койго-ойго**. Булардын контексттик антонимдер экендигин **койго тойбогондук – жаман, ойго тойбогондук – жакшы** деген ойдун берилгендигинен улам, ачык аңдоого болот. Мында контексттик антонимдер (**бөрү-адам, койго-ойго**) катар-катарынан колдонулду. Алардын катар-катар келиши да макалдык мазмунду жаратуудагы ийкемдүү стилдерден болуп саналат.

Макал тутумундагы контексттик антонимдердин мааниси, түзүлүшү, колдонулуш ыктары боюнча мындай ар түрдүүлүгү жалпы антонимдердин семантикалык-стилистикалык табиятын аныктоодо чоң көмөк болору шексиз.

2.6. Макалдардагы антитеза кубулушу

Макал тутумунда колдонулган нагыз, толук эмес жана контексттик антонимдери антитеза ык-амалында көп колдонулат. **Антитеза** – карама-каршы маанидеги сөздөрдүн (кеңири алганда, образдардын) бир текстте каршы коюлушу. “Бул стилдик фигура антонимдердин маанисин, мазмунун ачык-айкын жана терең ачып көрсөтөт, анткени мында антонимдер курч мүнөздө карама-каршы коюлат” [Усубалиев. 2007, 162.]. Антоним менен антитезаны бир

ченемде, бир сызыкта карап, аларды айырмасыз бирдей түшүнүктө кабылдоо туура эмес. Кыргыз тили илиминде антонимдерди терең изилдөөгө алган профессор Б.Усубалиев алардын айырмалуу чектерин туура жана так белгилей алган: «1) Антитеза менен антонимди чаташтырууга болбойт, башкача айтканда, бир контекстте бирге колдонулган антонимдердин баарын эле антитеза катары кароо — калпыстык. Анткени антитеза тилдик антонимдердин гана эмес, а контексттик автордук антонимдердин, а түгүл, синонимдердин (*ал ыйлабады, а боздоду*) да каршы коюлушунан пайда болот. Мында тилдик эмес антонимдердин негизинде жаралган антитеза карама-каршылык белгилүү бир контекстте гана пайда болорун, контексттен тышкары турганда, ал сөздөр өздөрүнүн карама-каршылык касиетинен ажыраарын, ал эми тилдик антонимдер эч бир контекстке көз каранды эместигин, алар контексттен сырткары турганда деле карама-каршылыкты сактап каларын түшүндүрө кетүү да максатка ылайыктуу. 2) Антонимдер речте карама-каршы коюлуу менен гана чектелбейт, кээде карама-каршылык (антонимдердин семантикалык негизин карама-каршылык түзөт эмеспи) алызданып, бейтараптанууга, а түгүл биригүүгө чейин барат. Ошондуктан антонимдердин негизинде бир гана антитеза эмес, мындан башка да көптөгөн стилдик фигуралар пайда болот. 3) Демек, жогорудагыдай айырмачылыктар антитеза менен антонимди окшош кароого негиз боло бербейт, б.а., антитезаны антонимдердин стилдик функцияларынын бири катары кароо керек» [2007, 164.]. Демек, антонимдердин баары антитеза, антитезанын баары антоним боло алышпайт, антонимдер-тилдик да, стилдик да каражат, антитеза — бир гана стилдик каражат.

Макал материалдарында:

1. *Адамдын жаман - жакшысы туугандан эмес, тарбиядан;*

2. *Жумуру башка бир өлүм, эрте - кечи баары бир;*

3. *Алыш-бериш туугандыктын белгиси,*

уруш - кериш - душмандыктын белгиси өңдүү макалдардагы **жаман - жакшысы, эрте - кечи, алыш - бериш** антонимдерин антитеза кубулушу катары кароого болбойт, анткени бул жуптуктардагы компоненттер өз ара каршы маанилерде турса дагы, макал мазмунунда бири-бирине атайын карама-каршы маанилерде коюлган жок. Алар эки башка маанилерде эмес, бир гана сөздүн лексикалык маанисинде колдонулду, лексикалык бир бүтүндүктөгү кош сөздөр болуп саналат. Антитеза болсо, бир текст ичинде бири-бирине карама-каршы коюлган маанилерди алып жүрөт. Кыргыз макалдарында мындай антоним-антитезалар стилдик фигура катары абдан кеңири жана активдүү колдонулат. Ошондуктан жогорудагы макалдардагы нагыз, толук эмес жана контексттик антонимдердин дээрлик бардыгын антитеза кубулушуна кирет деп жөн жерден белгилебедик. Макалдардагы антитезаларга карата көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот:

1. *Чын чычаласа, калп каткырат.*

2. *Аркандын узуну жетет, сөздүн кыскасы өтөт.*

3. *Жамандыкты жамандык тазалабайт, жакшылык тазалайт.*

4. *Жакшы таап сүйлөйт, жаман каап сүйлөйт.*

5. *Берип жаман көрүнгөнчө, бербей жаман көрүн.*

6. *Өмүр — бирге, өлүм — башка.*

7. *Кел демек бар, кет демек жок.*

8. *Башыңа иш түшкөндө, жакшы кейип өтөт, жаман күлүп өтөт.*

9. *Жаман жанын сатат, малын катат, жакшы малын сатат, элин катат.*

10. *Ат арыммак — арзан, журт арыммак — кымбат ж.б.*

Макалдардагы антитезалардын стилистикалык функциясынын ар түрдүүлүгүнө жана көп кырдуулугуна байланыштуу мисалдардын тизмесин бир аз узартып берүүгө туура келди. Албетте, макалдардагы антитеза кубулушунун табиятын көрсөтүлгөн мисалдар менен гана аныктап коюуга мүмкүн эмес. Анткени антите-

занын табиятында стилдик функциянын ар түрдүүлүгү, көркөмдүк кудурети, түзүлүш формалары, уюшулуш жолдору, ар кыл тилдик каражаттар аркылуу берилиши ж.б. бугуп жатат. Көрүнүп тургандай, макалдардагы белгиленген антонимдердин бардыгы антитезалар болуп саналат. Мында нагыз антонимдер: **чын – калп, узуну – кыскасы, жамандык – жакшылык, тазалабайт – тазалайт, жакшы – жаман, берип – бербейт, өмүр – өлүм, бирге – башка, кел демек – кет демек, бар – жок, жаман – жакшы, арзан – кымбат**; толук эмес антонимдер: **чычаласа – каткырат, көрүнгөнгө – көрүн, кейин – күлүп**; контексттик антонимдер катары: **таап – каап, сатат – катат** жуптуктагы сөздөрү катышып турат. Маани берип баам салсак, бул түшүнүктөгү макалдардын структуралык-семантикалык уюшулушу жалаң антитезалардан куралгандай сезилет. Эмне үчүн? деген суроо туулат. Турмуштук тажрыйбалардын негизинен келип чыккан көрсөткүч катары акыл-насаат берүүчү таризде кыска, элестүү угумдуу, таасирдүү жана далилдүү сөздөрдөн уюшулган чулу ой макалдын макалдык мазмунун жаратып турат, ал мазмун түз жана кыйыр маанилердин биримдигинен жаралып, белгилүү бир максатка багыттала туюндурулуп, жалпылоо касиетине ээ болуп турат. Макал табиятына карата А.Дунканаев: «Макал – турмуштук бай тажрыйбалардын жыйынтыктарынан белгилүү бир ойду жалпылаштырып, анын маңызын туюндурган чулу кеп, адамдардын зирек кабылдоосуна, терең ой жүгүртүүсүнө, күчтүү тыянак чыгаруусуна байланыштуу келип чыккан даяр кеп» [2011, 13.] – деп туура пикирин билдирет. Турмуш өзү, диалектиканын мыйзамына ылайык, карама-каршылыктардан эч убакта четтеп өтө албайт. Дал ушул кырдаалды макалдарда ар тараптуу ыкмалар, жолдор менен чагылдырууда сөзсүз түрдө антоним-антитезалар ишке киришет. Алар белгилүү бир максаттагы кыска түзүлүштө уюшулган макалдык мазмунду берүүдө, ылайыгына жараша, бирден да, бир канчалап да колдонула берет. Эмне үчүн? – деген өйдөдөгү суроонун жообу да ушунда. Макалдагы ойду кыска жана таамай, көркөм жана угумдуу, таасын

жана образдуу берүүдө ар кыл тилдик каражаттар ыктуу пайдаланылып, ар кыл стилистикалык функцияларда ишке ашырылат. Мындай стилистикалык ыкмалардын көрүнүктүүлөрүнүн бири макалдарда антитезалар болуп саналат. Анткени макалдарда турмуштук көрүнүштөрдү, кубулуштарды жана башкаларды ар түрдүү карама-каршылыктар менен көрсөтүүдө, далилдөөгө алууда антитезалар ийкемдүү жана ынанымдуу жолдордун бирине кирет. Ушуга байланыштуу макалдарда колдонулган антитезалардын стилдик функцияларынын диапозону абдан кеңири болот:

1. Макалдардагы негизги объектилердин бири – адам. Макал контекстинде анын карама-каршы сапаттары мисалга алынып таразаланат. Мындай шартта, эки башка, т.а., өз ара каршы турган сапаттык көрсөткүчтөр антитезалар аркылуу берилет:

*1. Жакшы киши ооруса, коноктон келгендей,
жаман киши ооруса, көрдөн келгендей.*

Бул мисалдагы объект катары алынган **киши** сөзү кайталанып колдонулганы менен, маңызында ал бир киши эмес, эки башка киши. Аны эки башка киши катары көрсөткөн **жакшы** жана **жаман** антитезалары: **жакшы киши, жаман киши**. **Жакшы, жаман** антитезалары макал тутумунда карама-каршы маанилерди билдирүү менен чектелбестен, бир объектти эки башка каршы сапаттагы объектке айландыруу функциясын аткарды. А тургай, мисалы, **жакшы** сапаттык белгини туюндуруучу сын атооч сөз экинчи бир макалда ушул турушунда колдонулуп, дагы бир өзгөчөлөнгөн сапаттык белгини билдирүү функциясын да аткарып калышы ажеп эмес:

*2. Жакшы адам белгиси, эл камы үчүн жүгүрөт,
жаман адам белгиси, өз камы үчүн күйүнөт.*

Бул макалдагы **жакшы – жаман** антитезалары биринчи макалда да колдонулганы менен, анда **жакшы** адам менен **жаман** адамдын көрүнүштүк абалдары чагылдырылды. Экинчи макалдагы антитезалар **жакшы** адам менен **жаман** адамдын коомдогу милдеттерин жана алардын жеке өздөрүнө тиешелүү болгон адамдык –

түшүнүктүк сапаттарын билдирди. Ошентип, жакшы, жаман антитезалары эки макалда эки башка семантикалык-стилистикалык милдеттерди аркалап турат.

2. Кээ бир макалдарда бир нерсенин өзүн ага тиешелүү болгон экинчи бир нерсе, көрүнүш, кубулуш, кыймыл менен, же такыр башка нерсе аркылуу жокко чыгаруу максаты көздөлөт. Жокко чыгарууда аныктоо, тактоо, бөлүп көрсөтүү милдеттери коюлат. Мындай кырдаалда коюлган нерсе менен ага тиешелүү болгон нерсенин (кубулуштун, көрүнүштүн, абалдын ж.б.), же башка бир нерсенин ортосунда карама-каршылык пайда болот. Пайда болгон карама-каршылыктар антитезалар аркылуу туюндурулат да, жокко чыгаруу мүнөзүндө ишке ашырылат:

1. Сулуу сулуу эмес, сүйгөн – сулуу.

2. Казына казына эмес, эл – казына.

Бул типтеги макалдардын пафосу – артыкчылыкты белгилөө: **сүйгөн - сулуу, эл - казына**. Биринчи макалда коюлган маселе – **сулуу, сулуу эмес** болуп жокко чыгарылып, ага мүнөздүү болгон абал – **сүйгөн** биринчи орунга коюлуп, ага басым жасалды, аны өзгөчө белгилөө милдети – **сүйгөн сулуу** максат кылынды. Экинчи макалда коюлган маселенин – **казынанын өзү казына эмес** болуп жокко чыгарылып, ага тең катар коюлган башка нерсе – **эл - казына** аталып басым жасалды. Натыйжада макалдарда коюлган маселелер жокко чыгарылып, алар кайрадан башкача өңүттө бар болуп аныкталып, такталып, бөлүнүп көрсөтүлүп карама-каршылыктарды жаратты. Карама-каршылыктар өзгөчө стилистикалык ыкмалагы: **сулуу эмес – сулуу, казына эмес – казына** антитезалары менен жүзөгө ашырылды.

3. Айрым макалдарда эки башка нерсе, кубулуш, көрүнүш ж.б. карама-каршы маанилерде колдонулат да, алардын кыймылы башкы орунга чыгат. Биринин кыймылы жокко чыгарылса, экинчисиники анын аныктыгын көрсөтөт. Мындай макалдарда коюлган нерселер да, алардын кыймылдары да антитезалар катары кызмат өтөшөт:

1. Жамандыкты жамандык тазалабайт, жакшылык тазалайт.

2. Адал ишти айлыңдан аяба, арам ишти аялыңдан ая.

Биринчи макалдагы **жамандык – жакшылык** белгилердин аттары катары келген зат атоочтору өз ара антитезалык кубулушта турса, алардын негизинде жаралган **тазалабайт - тазалайт** кыймылдары да антитезалар болуп саналат. Мында зат атоочтук антитезалар менен этиштик антитезалар бири-бирине синтаксистик түз байланыш – катышта уюшулду. Экинчи макалдагы **адал – арам** белгинин аталышы антитезалары менен түздөн-түз катышта турбайт. Бул да болсо, макалдарда колдонулган антитезалардын стилистикалык уюшулушунун ар түрдүүлүгүнөн кабар берет.

4. Табиятынан карама-каршы болбогон нерселер, кубулуштар, кыймылдар макалдарда колдонулуп, алардын карама-каршы белгилери көрсөтүлөт. Карама-каршы белгилерге ээ болгон сөздөр макал тутумунда антитеза кубулушун көрсөтөт:

1. Аркандын узуну жетет, сөздүн кыскасы өтөт.

2. Ат арымтак – арзан, журт арымтак – кымбат.

Биринчи макалдагы **аркандын, сөздүн** лексемалары бири-бирине каршы маанилерде турган жок, бирок макалда алардын белгилери (узуну, кыскасы) негизги тилдик каражатка айланып, аларга логикалык басым жасалды. Ал логикалык басым, ал белгилердин артыкчылыктарын көрсөтүп, карама-каршы коюу маанисинде ишке ашырылды.

5. Бир эле нерсенин эки башка белгилери көрсөтүлүп, ал белгилер бири-бирине карама-каршы маанилерде колдонулат: Карама-каршы маанидеги сөздөр антитезалар болуп саналат:

1. Акмак иттен илгери, кишиден кийин.

2. Айдын он беши – жарык, он беши караңгы.

Биринчи макалдагы: **илгери – кийин** антитезалары макал тутумунда семантика-стилистикалык бөтөнчө ыкмада жаралды. Ант-

кени бир эле нерсенин (акмактын) табияты эки башка (илгери, кийин) белгилер аркылуу мүнөздөлгөнү менен, ал эки башка белги бир эле белги болуп саналат, тагыраак айтканда, иттен илгери деген түшүнүктүн өзү кишиден кийин деген түшүнүктү билдирет. Бул жагынан алганда, иттен илгери сөз айкашы менен кишиден кийин сөз айкашынын ички маани-маңызы, б.а., синтаксистик семантикасы өз ара синонимдеш. Макал тутумундагы антитезалардын мындай бөтөнчө стилдик ыкмада колдонулушу макалдык мазмунду жаратуунун өзүнчө бир жолу катары каралууга тийиш. Ал эми экинчи макалдагы: **жарык – караңгы** антитезалары бир эле нерсеге таандык болгон карама-каршы эки белгини көрсөтүп, ал нерсенин мүнөздүү жана туруктуу өзгөчөлүгүн шарттады. Макал тутумунда **жарык – караңгы** антитезалары башкача функцияны аткарып турат.

6. Колдо турган материалдарда кайталанган формадагы бир эле сөз катышып, калгандары жалаң антонимдерден, же болбосо, өңчөй антонимдерден уюшулган макалдардын өзүнчө бир тобун кездештирүүгө болот. Ал антонимдер антитеза кубулушун шарттап турат:

1. *Баары бирөө үчүн, бирөө баары үчүн.*

2. *Көмүскө достон, көрүнөө душман артык.*

3. *Карылыктын алды – жаштыктын арты.*

4. *Туулганына сүйүнбө, тураарына сүйүн.*

5. *Кел демек бар, кет демек жок.*

6. *Өмүр – бирге, өлүм – башка.*

7. *Дос көбөйсө – ырыс, душман көбөйсө – уруш.*

8. *Байдын иши барман менен, кедейдин иши арман менен*

ж.б.

Мындай түзүлүштөгү макалдарда колдонулган антитезалардын да функциялары бир кылка болбойт, алар макалдарда туюндурулган ойго жараша ар түрдүү стилистикалык ыкмалардагы кызматтарды аркалап турат. Макалдык мазмунду жаратууда, көркөмдүктү жана образдуулукту шарттоодо, уйкаштыкты жана ыргакты

уюштурууда антитезалардын өз ордулары бар, аткарган милдеттери зор жана мүмкүнчүлүктөрү кеңири.

Адам адам болуп жаралгандан бери эле жакшы менен жаманды, оң менен терсти ажырата билүүгө сулуулукка жана тарбиялуулукка умтулуп келет, дал ушул умтулууларды элдик макалдардан таасын байкайбыз. Алар мазмунга гармониялык дал келген форманы түзүү чеберчилиги менен бекем шартташкан абалда ишке ашат да, турмуш чындыгын бөтөнчө бир ыкмада, өзгөчө бир нукта ташка тамга баскандай таасын чагылдырат. Макалдардын стилистикалык мазмунун түзгөн ушул өзгөчөлүк аларды көркөм стилдеги башка чыгармалардан, мунун ичинде дидактикалык чыгармалардан да айырмалап турат. Муну менен катар алар тилдик бирдиктерди жана каражаттарды пайдалануу жагынан да бөтөнчөлүктөргө ээ. Бул жагынан алганда, макалдарда кептик кубулуштардын дээрлик бардыгын, ошондой эле синтаксистик кубулуштарды да жолуктурууга болот. Бул кубулуштардын макалдарда аткарылышы атайын стилистикалык максат менен жүзөгө ашырылат.

Антонимия кептик кубулуштун эң өнүккөн түрүнө кирет жана көпчүлүк кыргыз макалдарынын стилдик жактан жиктелиши, биринчи кезекте, антонимия кубулушу менен тыгыз байланышта болот. Мындай кырдаалда алар макалдарда уюштурулуп жаткан ойдун негизин ээлеп, тең катар коюлуп, салыштыруучулук, жалпылоочулук милдеттерди аткарат да, ошол эле учурда таанытуучулук, тарбиялоочулук, өстүрүп – өнүктүрүүчүлүк милдеттерди да аркалап, эстетикалык ырахат берүүчүлүк маанайды тартуулоодо башкы орунда турат.

Макалдар көркөм текст, анын ичинде поэтикалык чыгарма болуп саналат, макалдардын поэтикалуулугу алардын тутумундагы тилдик кубулуштардын, мунун катарында антонимдердин да ыргактуулугуна, уйкаштыгына, муун өлчөмдөрүнүн сакталышына, интонациялык айтылыш бөтөнчөлүгүнө байланыштуу аныкталат.

Макалдардын сүйлөмдүк көлөмдөгү тексттик түзүлүшүн шарттап турган тилдик бирдиктердин синтаксистик-семантикалык

катыштагы өзгөчөлүү функциясына токтолуунун мааниси чоң, анткени синтаксистик-семантикалык катыш биримдикти териштирүү, биринчиден, макалдардагы сөздөрдүн семантикасын так жана конкреттүү ачып берсе, экинчиден, антонимдердин макал тутумундагы функциясын, анын негизинде семантика-стилистикалык факторлорун аныктоого өбөлгө түзөт.

Макал табиятына мүнөздүү ойдун туюндурулушу андагы катышкан лексемалардын синтаксистик байланышына, синтаксистик катышына көз каранды болот. Ал эми антонимдер катышкан макалдарда алардын (антонимдердин) аткарган функциясы олуттуу мааниге ээ, ошондуктан төмөнкүдөй жагдайлар көңүл чордонунда турууга тийиш: 1) макал тутумундагы антонимдердин башка тилдик каражаттар менен синтаксистик байланыш – катыштары; 2) нагыз антонимдер катышкан макалдарда контексттик антонимдердин, же толук эмес антонимдердин да катар колдонулуш шарттары жана ал антонимдердин өз ара синтаксистик байланыш – катыштары; 3) макал мазмунун чагылдырууда карама-каршы маанилердин ачык, толук эмес жана контексттик мүнөздө берилиши.

Макалдардагы антонимдер кайталануу, уйкаштык – ыргактык окшош айтуу, маанилик ырааттуулук жана шайкештик ж.б. семантика-стилистикалык ыкмаларда колдонулуп, карама-каршы маанинин түрдүү кырдаалын (каршы коюу, биригүү, кезмектешүү ж.б.) туюндурат да, ойду курч, таасирдүү жана элестүү жеткирүүгө зор көмөк көрсөтөт.

Тилде карама-каршылык жана карама-каршы коюу деген эки түшүнүк бар. Карама-каршылык табиятынан, жетесинен карам-каршы турган нерселерди, белгилерди, кубулуштарды, көрүнүштөрдү кыймыл-аракетти чагылдыруучу сөздөр аркылуу берилсе, карама-каршы коюу болсо, табиятынан карама-каршы болбогон, бирок бири-бирине кайсы бир белгилери, көрүнүшү ж.б. боюнча жарым-жартылай каршы мүнөздө турган жана жарым-жартылай да эмес, таптакыр карама-каршы маанилерде болбогон сөздөр ойдун туюндурулуш максатына ылайык, контекст ичинде гана өз ара ка-

рама-каршы маанилерди жараткан сөздөр аркылуу туюндурулат. Бул карама-каршы маанилердин түрлөрүн пайда кылат, алар коммуникативдүүлүк процессинде ар кандай даражада ишке ашырылат. Натыйжада карама-каршы маанилердин ачык, толук эмес жана контексттик түрлөрү келип чыгат, булар тил илиминде нагыз, толук эмес жана контексттик антонимдер деп берилип жүрөт. Кыргыз макалдарында антонимдердин бул түрлөрүнүн баары тең активдүү жана кеңири колдонулат, ошондуктан алар жеке-жеке каралып, семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү өз-өзүнчө ачылып берилиши шарт.

Макал тутумунда колдонулган нагыз, толук эмес жана контексттик антонимдер көбүнчө антитеза ык-амалында колдонулат. Дегн эле макалдарда стилистикалык ыкмалардын көрүнүктүүлөрүнүн бири катары антитезалар эсептелинет. Анткени, турмуштук көрүнүштөрдү, кубулуштарды, кыймыл-аракетти жана башкаларды ар түрдүү карама-каршылыктар менен көрсөтүүдө, далилдөөгө алууда антитезалар ийкемдүү жана ынанымдуу жолдордун бирине кирет. Антитеза табиятында стилдик функциянын ар түрдүүлүгү, көркөмдүк кудурети, түзүлүш формалары, уюшулуш жолдору, ар кыл тилдик каражаттар аркылуу берилиши ж.б. бугуп жатат. Ушундан улам, макалдарда колдонулган антоним – антитезалардын стилдик функцияларынын диапозону абдан кеңири болот жана муну ачып берүү үчүн ошол антоним – антитезалар катышкан макалдарга конкреттүү талдоо жүргүзүү талап кылынат.

Макалдардагы антонимдер, алардын түрлөрү, колдонулуш мүнөзү, ыкмалары, антитеза кубулушу маселелери өз ара тыгыз байланыштуу келет, демек, макалдардагы антонимдерге илик жүргүзүүдө ушул жагдай эске алынышы абзел.

3-БӨЛҮМ

МАКАЛДАРДАГЫ АНТОНИМДЕРДИН СЕМАНТИКАЛЫК-СТИЛИСТИКАЛЫК ФАКТОРЛОРУ

3.1. Макалдардагы антонимдердин фонетикалык стилистикасы

Тилде, кепте дайыма айтылуучу, баяндалуучу ар түрдүү мүнөздөгү ой-пикирлердин ачык-айкын, так жана түшүнүктүү туюндурулушу кажет. Мындай шартта тилдик каражаттардын тандап колдонулуш зарылчылыгы келип чыгат. Чындыгында, тилдик каражаттардын колдонулушу, алардын аткарган функциясы бир кылка болбойт. Бир жагынан, алар кайсы бир тармактын, же чөйрөнүн өздөрүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрүнө көз каранды болсо, экинчи жагынан, аларды колдоно билүү жөндөмдүүлүгүнө да жараша болот. Башкы кеп мында эмес, негизгиси, тилдик каражаттардын колдонулуш мүмкүнчүлүгү, мүнөзү стилдик тармактардан да улам келип чыгат. “Жалпы элдик тилдин бул өндүү стилдик тармактарын алгач кептин стилдик тармактары деп аташкан”. [Гвоздев. 1965, 17.]. Ушундан улам, алар иш кагаздарынын стили, публицистикалык стиль, көркөм адабияттын стили жана илимий стиль болуп түрлөргө бөлүнгөн. Булардын ичинен көркөм адабияттын стили таралыш чеги, колдонулуш чөйрөсү жагынан кеңири алкакты өз ичине камтыган, өнүккөн стилдердин бири болуп саналат.

Тилдик каражаттардын байлыгы жана алардын стилдик функциясынын ар түрдүүлүгү да ушул көркөм адабий стилден айрыкча байкалат. Көркөм адабияттын стили – кыргыздын жазма адабиятындагы өнүккөн, калыптанган стилдердин бири, ал филологиялык багытта: лингвистикада жана адабият таануу илиминде каралып келүүдө. Ошондой болсо да, бул экөөнүн чеги кандай критерийлердин негизинде бири-биринен айырмалана тургандыгы кеңири планда чечиле элек. Кээ бир окумуштуулар көркөм тексттин стилин адабий жана стилистикалык багытта бирдей, б.а., кошуп изилдөөнү сунуш кылышса, айрымдары көркөм адабияттын

тили адабият таануу илиминде өзүнчө, тил илиминде өзүнчө иликтенүүгө тийиш деген көз карашты белгилешет. Албетте, тил менен адабият – экөө эки башка түшүнүк, демек, эки башка илим, экөөнүн багыты, объектиси, алдына койгон максаты да ар башка.

Көркөм тексттин стилин териштирүү маселелери окумуштуулардын арасында мурдатан эле колго алынып келген. В.В.Виноградов айрым жазуучулардын стилин изилдөөнү негизги маселе катары карайт. [Виноградов. 1971, 212.]. Ал эми М.Кожина көркөм адабияттын стилин адабияттык планда изилдөөнүн максаты, метод-ыкмасы өзгөчө экенин белгилеп келип, адабий талдоодо көркөм чыгарманын, көркөм образдын мазмунун берүүдө колдонуучу тилдик каражаттар менен тыгыз байланышта, мазмун менен форма органикалык байланышта каралышы жөн деп эсептейт. Ушуну менен бирге адабиятчы көркөм чыгарманын тилин гана эмес, анын кебинин түзүлүшүн да изилдөө керек дейт. Ал булар менен катар, көркөм тексттин стилин лингвистикалык планда талданышын белгилеп, ага карата бир катар орундуу пикирин ортого салат. Изилдөөнүн бул жолун диахрондук жана синхрондук планда жүргүзүү пайдалуу болорун көрсөтөт. [Кожина. 1966, 166.]. Макалдар да эң кыска түзүлүштөгү көркөм текст болгондуктан, алардын тилин сыпаттап териштирип чыгуу да учурдагы актуалдуу маселелердин катарына кирет. Мындагы эң негизги милдет тилдик каражаттардын стилистикалык функциясын изилдөө болуп саналат.

Тыбыш – сөздүн жасалышындагы негизги тилдик каражат, ал сөздүн курулушунда гана эмес, сөздүн маанисин айырмалоодо да негизги кызматты аткарат, муну тыбыштардын фонемалык касиети деп белгилеп жүрөбүз. Белгиленип жүргөндөй, тыбыштар өз алдынча белгилүү бир маанини туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албайт, стилистикалык да өзгөчөлүктү белгилей албайт. Мындай болгон соң, фонетикалык-стилистикалык каражаттар макалдагы мазмунга кандай кошумча маанилерди киргизет? Макалдардагы антонимдердин семантикалык стилистикасын аныктоодо фонети-

калык каржаттар өбөлгө түзө алабы? — деген суроолор туулбай койбойт. Кыргыз тили илиминдеги стилистика маселесинин адиси, кыргыз тилинин стилистикасына зор салым киргизген Т.Аширбаев фонетикалык стилистиканын изилдөө объектиси катары көркөм чыгарма, сценикалык кеп, сүйлөгөндөгү жана ырдагандагы тыбыштардын айтылуу өзгөчөлүгү тандалып алынат [Аширбаев. 2-к., 2000, 9.] — деп, фонетика-стилистикалык каражаттардын көркөм кептеги функциясын атай келип: «Кыргыз тилинин фонетикалык стилистикасынын мүмкүнчүлүктөрүнө салыштырганда, сан жана сапат жагынан өнүкпөгөндүгү менен өзгөчөлөнүп турат. Бул — бардык адабий тилдерге мүнөздүү көрүнүш. Ошондуктан тилдин функционалдык аспектисинде фоностилистиканын стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде гана өнүккөндүгүн баса белгилейбиз. Ал эми кыргыз адабий тилинин калган стилдеринде фоностилистиканын каражаттары стихиялуу түрдө гана жолугушу мүмкүн» [2000, 10.] — деп, көркөм стилдеги фонетикалык-стилистикалык каражаттардын мүмкүнчүлүктөрүнө басым жасайт. Макалдар да, жогоруда белгилеп өткөнүбүздөй, шексиз түрдө көркөм кептин алкагына кирет. Ал фонетика-стилистикалык аспектиде иликтөөнүн объектиси боло алат. Тыбыштар коммуникативдик тилдик бирдик катары стилистикалык боёктуулукту жаратат. Белгилүү бир максатты, ойду жүзөгө ашырууда тыбыштардын да ролу зор. Арийне, бул учурда тыбыштар өз алдынча жеке колдонулбастыгы өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Ошондуктан «...тыбыштар өз алдынча эмес, лексикалык-стилистикалык парадигманын базасында гана маанисин ача алат» [Барлас. 1978, 21.]. Макалдардагы фонетика-стилистикалык каражаттар макалдын макалдык табиятын шарттоодо чоң үлүшкө ээ. Ошондуктан алар макалдын мазмунунун туюндурулушуна, кыска кептик уюшулушуна, көркөм-поэтикалык түзүлүшүнө негизделип териштирилет. Макалдардын угумдуулугу, таасирдүүлүгү анын фонетикалык каражаттарынын колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө да тикелей тиешеси бар. Макалдардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири — андагы

туюндурулуп жаткан ойду таасын, экспрессивдүү берүү үчүн көбүнчө, каршылаш маанидеги сөздөрдүн колдонулушу. Ал антоним сөздөр аркылуу ишке ашырылат. Антонимдердин макал тутумундагы уюштурулушу, албетте, фонетикалык-стилистикалык каражаттарга да көз каранды болуп саналат. Мындай фонетика-стилистикалык каражаттарга аллитерация, ассонанс, анафора, ыргак (ритм), уйкаштык (рифма), тыбыштардын жыштыгы жана башка фонетикалык кубулуштары кирет. Көркөм стилдин белгилерин жаратуучу аталган каражаттардын макалдарда жыш учурашын айрым окумуштуулар да байкоого алышкан: «Макалдарда рифма, ритмден башка ички уйкаштык күчтүү өнүккөн» [Закиров. 1962, 38.]. «Көркөм стилдин белгилерин жаратуучу фонетика-стилистикалык каражаттар макал-ылакаптарда, драмалык, прозалык көркөм жана поэтикалык чыгармаларда кеңири колдонулуп, негизинен, дабыш кооздугун жаратат» [Аширбаев. 2-к., 2000, 30.]. «Ички аллитерация кыргыз макал-ылакаптарында көп пайдаланылат». [Аширбаев, 2-к., 2000, 34.]. «Макалдардагы сөздөрдүн айрымдары бири-бирине карата тыбыштык жактан үндөштүктө айтылат да, кайсы бир даражада синтаксистик ыргакты жаратат. ...ошону менен катар келтирилген макалдардагы сөздөрдүн бир кылка ичке, бир кылка жоон үндүүлөр менен коштолуп туруусу ыргакты жаратуудагы колдонулган кошумча каражаттар болуп саналат». [Дунканаев. 2010, 59.].

Кыргыз эл макалдарынын спецификалык өзгөчөлүгүндө фонетика-стилистикалык каражаттардын зарылдык катары пайдаланылышын колдо турган факты-материалдар ырастап турат. Макалдардагы тилдик бирдиктер, кубулуштар ар кыл келип, синтаксистик катыштары, семантикасы боюнча өзгөчөлүктөрү бар, ушуга байланыштуу алардагы фонетика-стилистикалык каражаттарды илимий териштирүүгө алуу ошол тексттердин семантика-стилистикалык табиятын аныктоодо өз көмөгүн бермекчи. Биздин изилдөөбүздүн максаты макалдардагы антонимдердин семантикалык стилистикасына багытталгандыктан, башка тилдик кубулуш-

тардын семантикалык стилистикасын сыпаттоону кошо камтыбайт, иликтөөнүн шартына, ыкмасына ылайык, тек гана, алар менен байланышта каралат.

“Макал мазмуну жаман менен жакшыны тең катар коюп, салыштырып, ылгап, аны мисалдатып, жакшы жакка үндөп, идеалдуу ойду жаратып, туура максаттарга багыт алдырат” [Дунканаев. 2010, 20.]. Албетте, жакшы менен жаманды салыштыруу кыргыз эл макалдарынын бардыгына тиешелүү деп түшүнүүгө болбойт. Ошондой болсо да, көпчүлүк макалдарда коомдук турмуштагы, жаратылыш-табияттагы карама-каршы көрүнүштөр, нерселер, кыймылдар, кубулуштар, оош-кыйыштар ж.б. бири-бирине тең катар коюлуп салыштырылат. Мындай шартта антонимдердин колдонулушу - турулуу иш. Ошондуктан антонимдер макалдарда өтө кеңири кездешет:

1. *Жакшыны жатым дебе,
жаманды өзүм дебе.*
2. *Досуң миң болсо да аз,
душманың бирөө болсо да көп.*
3. *Душманыңды мактаган досуңдан сактан.*
4. *Байдын карманары малы,
кедейдин карманары жаны.*
5. *Ак ийишет, кара сынат.*
6. *Байдын ниети — кара, колу — ак,
кедейдин колу — кара, ниети — ак.*

Көрүнүп тургандай, келтирилген алты макалдын төртөөсүндө бир жуптук антонимдер эмес, бир канча жуптук антонимдердин катышып турушу баамга учурайт. Чындыгында, иликтөөдө байкалгандай, антонимдер катышкан дээрлик көпчүлүк макалдарда жуптук бир канчалаган антонимдер кездешет. Келтирилген макалдардын мисалында алардын сандык көрсөткүчтөрүнө көңүл буралы. 1-макалда алты сөз катышса, анын төртөө өз ара антонимдик катышта, 2-макалдын он сөзүнөн алтоо, 4-макалдын алты сөзүнөн төртөө, 6-макалдын он сөзүнөн алтоо бири-бирине антонимдик жуптукта

колдонулду. 3-жана 5-макалдарда антонимдер менен башка сөздөрдүн саны бирдей болду. Ушундан улам, антонимдер катышкан макалдардын уюшулушунда, макалдык ойдун туюндурулуш ыкмасында каршылаш маанилер стилдик кызматта талап, зарылдык катары пайдаланылары ачык байкалат.

Макалдардагы антонимдердин семантика-стилистикалык табиятын аныктоонун бир фактору катары фонетикалык-стилистикалык каражаттар эсептелинет. (Эскерте кетүүчү нерсе, фонетика-стилистикалык каражаттар катары жогоруда белгиленген аллитерация, ассонанс, анафора, тыбыштардын жыштыгы, ыргак жана башка түшүнүктөрдү макалдардагы антонимдердин мисалында өз-өзүнчө бөлүп көрсөтүү анча ынандуулукту жарата бербестигин, тактап айтканда, «антонимдердеги аллитерация», «антонимдердеги ассонанс» деп далилдөө алгылыксыз болорун изилдөөнүн жүрүшү көрсөттү). Анткени ал фонетика-стилистикалык каражаттардын табияты качан гана макалдардагы антонимдер менен бирге башка тилдик кубулуштарды кошо сыпаттоодо гана толук ачылары анык. Бирок аталган фонетика-стилистикалык каражаттардын макалдардагы антонимдерге тиешеси жок деп кескин жыйынтык чыгарууга да болбойт. Макалдар көркөм стилде уюшулгандыктан, ал каражаттардын сөзсүз түрдө катышы болот. Изилдөөбүздүн ынандуу болушуна ылайыктап, ал фонетика-стилистикалык каражаттарды өз-өзүнчө бөлүп-бөлүп көрсөтпөстөн, антонимдердин тыбыштык окшоштуктагы формалары деп атап кароону эп көрдүк. Тактап коюуга туура келет, эң башкысы макалдардагы антонимдердин семантика-стилистикалык табиятын аныктоочу факторлордун бири болгон фонетикалык-стилистикалык каражаттарды тыбыштык окшоштуктагы формалар деп атоого негиз болгон себептер кайсылар?

Биринчиден, макалдарда бир эле антоним сөз болбойт, башкача айтканда, антоним жеке, жалгыз колдонулбайт (каршы мааниси катышпаган сөз антоним боло албайт), анын экинчи каршылаш мааниси кошо катышып, антонимдик катышты түзгөндүктөн, ошол

жуптуктагы эки сөздүн тыбыштык окшоштуктагы формалары негиз болот. Ал тыбыштык окшош формадагы антонимдер стилистикалык өзгөчөлүк катары саналат.

Экинчиден, антонимдердин тыбыштык окшош формалары жайдак жерден эле пайда болбойт, бул үндүүлөрдүн өз ара жана үнсүздөрдүн өз ара үндөштүгүнөн, кайра-кайра кайталанышынан келип чыгат. Булар илимде **ассонанс** жана **аллитерация** деп аталып жүрөт. Ассонанс «уйкаштыкка же улам кийинки сөздөрдө үндүү тыбыштардын кайра-кайра кайталанышына негизделген стилистикалык ыкма» [Шериев. 1994, 19.]. «Рифмадагы үндүү тыбыштардын үндөштүгү же стилистикалык ык катары бирдей үндүү тыбыштын кайталанышы - ассонанс» [Розенталь. 1976, 32.]. «Аллитерация кең маанисинде жакын жайгашкан басымдуу муундардын башындагы үнсүз жана үндүү тыбыштардын кайталанып келиши» [Арнольд. 1981, 213.]. Кыргыз ырларынын түзүлүшүн изилдеген профессор К.Рысалиев аллитерацияны сап ичиндеги окшош үндүү жана үнсүз тыбыштардын өз ара үндөшүп келишин эсептейт. [1965, 122-153.]. «Ассонанс үндүү тыбыш менен байланышкан көрүнүш жана ал ыр саптарынын, прозалык чыгармаларда сүйлөмдүн башына келип, ырга, же текстке өзгөчө музыкалуулук берет» [Аширбаев. 2000, 31-32.]. Окумуштуулардын көз караштарында ассонанс менен аллитерацияга карата бүтүм чыгарылган бирдей пикирлер жок. (Биз аларды териштирүүгө албайбыз). Ошондой болсо да, ассонанс менен аллитерациянын түпкүлүгү үндөштүккө, кайталануучулукка негизделгендигин туура белгилешет. Биздин иликтөөбүздүн багыты антонимдик катыштагы сөздөрдүн стилистикасы болгондуктан, алардын макал тутумундагы стилистикасын аныктоо болуп саналат. Анын башаты антонимдердин тыбыштык окшош формаларына такалат жана ал семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрдүн бири катары каралууга тийиш.

Үчүнчүдөн, антонимдик катыштагы сөздөрдүн бири-бирине карата тыбыштык үндөшүүлөрү жана кайталанып колдонулушу ыргакты жана уйкаштыкты жаратат. Макал өзү поэтикалык көркөм

текстке мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөргө ээ болгондуктан, шексиз түрдө ыргактын жана уйкаштыктын жаралышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Демек, макалдардагы антонимдик катыштагы сөздөрдүн тыбыштык окшоштуктагы формалары ыргак менен уйкаштыкка да негизделген.

Төртүнчүдөн, эгерде антонимдик катышта турган ар башка уңгудагы сөздөргө бир эле мүчө уланса, ал сөзсүз түрдө окшоштукту пайда кылат. Мисалы: *байга-кедейге, жакшынын-жамандын, тилге-чычканга, тоодой-томуктай* ж.б. Биз шарттуу түрдө тыбыштык окшош формадагы антонимдер деп атаган мындай антонимдер ошол эле макал тутумуна экинчи бир тыбыштык окшоштуктагы антонимдерди жаратарын байкоого алдык. Ошондуктан муну өзүнчө стилистикалык өзгөчөлүк катары кароого туура келет.

3.1.1. Тыбыштык окшош формадагы антонимдердин стилистикасы

Ар бир улуттук тил жеке фонетикалык системасына ээ. Ошол системалардагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын сөздө өз ара биримдикте, же жанаша келиши, сүйлөмдөгү сөздөрдүн окшош тыбыштык формада башталышы, же аякташы, бир эле тыбыштын сүйлөмдүн же абзацтын чегинде жыш колдонулушу сыяктуу көрүнүштөр конкреттүү бир тилдеги тыбыштардын уккулуктуулугун аныктайт. Уккулуктуулуктун белгилери ошол сөздү, сөз айкаштары, же сүйлөмдү айтуудагы ыңгайлуулук, андагы кайсы бир тыбыштын сан же сапаттык белгисинин башка тыбыштардан артыкчылыгы, жанрдык же түрдүк белгини түзүүчү каражаттар (Мисалы: уйкаштык, ритм ж.б.), тексттин өзүнүн же мазмунунун эсте бат калуу өзгөчөлүгү ж.б. Мисалы, *“Көп баатырдан жосоо кетет, көп чеченден доо кетет”* деген мисалдагы дабыштык уккулуктуулук бир канча каражаттардын эсебинен жаралды жана макал эсте бат сакталуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. [Аширбаев. 2000,30-31.]. Мындай окшош тыбыштык формадагы сөздөр кыргыз макалдарында орошон кездешет жана антонимдик катыштагы сөздөргө да

түздөн-түз тиешелүү экендиги факт материалдардан ачык байкалат. Ошентип, антонимдик катыштагы сөздөрдүн бири-бирине карата тыбыштык окшоштуктагы формаларда колдонулгандыгын семантикалык-стилистикалык мүмкүнчүлүктөр катары карайбыз. Бул учурда төмөндөгүдөй семантикалык-стилистикалык өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот.

Макалдардагы антонимдик катыштагы сөздөрдүн **тыбыштык окшош формалары** дабыш кооздугун пайда кылат, кабыл алууда уккулуктуулукту камсыздайт. Буга чейин эле проф. Т.Аширбаевдин «Кыргыз тилинин стилистикасы» аттуу эмгегинде көркөм кептин, анын ичинде макалдардын материалдарында тыбыштардын үндөшүүлөрү дабыш кооздугун, угумдуулукту, ыргакты ж.б. жаратары талдоого алынып, белгиленген [2000, 30-31.]. Бирок Т.Аширбаев көркөм чыгармадагы, макалдардагы фонетикалык-стилистикалык каражаттардын натыйжасындагы угумдуулукту, дабыш кооздугун, ыргакты жеке тилдик бирдиктердин функциясында эмес, жалпы тилдик бирдиктердин өз ара катыш мисалында аныктоого аракет кылган. Макалдардагы антонимдер сыяктуу конкреттүү тилдик бирдиктер болуп саналган омоним, синоним, көп маанилүү сөздөрдүн текст тутумундагы семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү азыркы кыргыз тили илиминде азырынча дээрлик колго алына элек маселелерден. Макалдардагы антонимдер изилдөөнүн объектиси катары илимий мүнөздөгү олуттуу маалыматтарды берери ырас. Бул бөлүмчөдөгү антонимдердин тыбыштык окшош формалары анын семантика-стилистикалык жалпы табиятын шарттоочу факторлордун бири катары сыпатталат. Мындан антонимдер аркылуу жаралган макалдарга тиешелүү стилистикалык өзгөчөлүк келип чыгат. Мындай стилистикалык өзгөчөлүк антонимдердин лексикалык негизги маанисин, же семантикалык жылыштарга дуушар болуп, пайда болгон жаңы маанисин, же болбосо, семантикалык катмарланган чогуу маанисин ачык көрсөтүүгө өбөлгө түзөт. Бул учурда тилдик башка бирдиктер менен синтаксистик катышы сөзсүз эске алынууга тийиш. Натыйжада

антонимдердин тыбыштык окшоштуктагы формалары дабыш кооздугун, уккулуктуулугун жаратуу менен, ошол антонимдердин макал тутумундагы семантика-стилистикасын көрсөтөт.

Маселен, *Жакшыдан башчы койсоң, элди түзөтөр,*

Жамандан башчы койсоң, элди жүдөтөр макалында: **жакшыдан-жамандан, түзөтөр – жүдөтөр** жуптарындагы антонимдер катышып турат. Өз ара тыбыштык окшоштуктагы формаларын **ж, ж; а, а; өө, оо;** тыбыштары уюштурду. Мында **жакшыдан** деген сөздөгү үндүү (**а**), үнсүз (**ж**) тыбыштары ага каршы маанидеги **жамандан** сөзүнө катышып, экинчи **түзөтөр** сөзүндөгү үндүү тыбыштары кийинки **жүдөтөр** сөзүндө колдонулуп, антонимдик катыштагы сөздөрдүн ортосунда тыбыштык үндөштүктү жаратты. Бири-бири менен үндөштүктө уюшулган **жакшыдан – жамандан, түзөтөр-жүдөтөр** антонимдери дабыш кооздугун пайда кылып, угумдуулукту шарттайт. Муну антонимдер ортосундагы жекече стилдик ыкма катары кабылдоо керек. “Кептин дабыш кооздугуна болгон талап поэтикалык табитке гана болгон талап эмес, ал ойду так жана максаттуу туюнтуу жөнүндөгү илим болгон кеп маданиятынын да негизги талабы болуп саналат” [Голуб. 1986, 265.]. Ар бир улуттук тил жеке фонетикалык системасына ээ. Ошол системалардагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын сөздө өз ара биримдикте же жанаша келиши, сүйлөмдөгү сөздөрдүн окшош тыбыштык формада башталышы же аякташы, бир эле тыбыштын сүйлөмдүн же абзацтын (строфанын) чегинде жыш колдонулушу сыяктуу көрүнүштөр конкреттүү бир тилдеги тыбыштардын уккулуктуулугун аныктайт. “Уккулуктуулуктун белгилери – ошол сөздү, сөз айкаштарын же сүйлөмдү айтуудагы ыңгайлуулук, андагы кайсы бир тыбыштын сан же сапаттык белгисинин башка тыбыштардан артыкчылыгы, жанрдык же түрдүк белгини түзүүчү каражаттар, тексттин өзүнүн же мазмунунун эсте бат калуу өзгөчөлүгү ж.б”. [Аширбаев. 2000, 30-31.]. Бул айтылгандар макалдардагы антонимдердин тыбыштык окшош формаларына да дал келет. Демек, макалдардагы антонимдердин тыбыштык окшош формалары да

быштын кооздугунун, угумдуулугунун жаралышын шарттоо менен чектелбестен, макалдык мазмунду арттырууда, аны максаттуу туюндурууда, ыңгайлуулукту жаратууда жана эсте бат сакталып калууда да кызмат өтөйт.

Көркөм кептин башка түрлөрүнөн макалдар өзүнө мүнөздүү семантика-структуралык бүтүндүгү, тексттик кыска түзүлүшү, даяр кептик формага ээ болушу менен айырмаланып турат. Айырмалуулук семантика-стилистикалык бөтөнчүлүктү жаратпай койбойт. Ушуга байланыштуу макалдардагы антонимдик катыштагы сөздөрдүн тыбыштык окшош формалары да негиз болгон семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрү катары буларды көрсөтөбүз:

а) Антонимдер катышкан көпчүлүк макалдар антонимдер менен башталып, антонимдер менен жыйынтыкталат:

1. *Жакшыдан башчы койсоң, элди түзөтөөр, жамандан башчы койсоң, элди жүдөтөөр.*
2. *Байга күндө майрам, күндө той, кедейге күндө кайгы, күндө ой.*
3. *Жакшы киши – үлгү, жаман киши – күлкү.*
4. *Барга майрам, жокко ойрон.*
5. *Актын иши оңолот, каранын иши кор болот.*
6. *Билбейм десең кутулдуң, билем десең тутулдуң.*

Кыргыз эл макалдарында ушул түзүлүштөгү антонимдер катышкан макалдар өтө көп учурайт жана белгиленген антонимдерге карасаң, алар өңчөй антонимдерден уюшулгандай. Бул түзүлүштөгү макалдарда катышкан калган сөздөр да антонимдер менен синтаксистик-семантикалык катышы уютулган мүнөздө болуп, макалдардын структуралык-семантикалык түзүлүш-бүтүндүгүн шарттап турат. Антонимдик катыштагы сөздөр өз ара калыпташкан атайын стилдик ыкмадагы тыбыштык окшош формаларда келишет да, өз-

дөрүнө тиешелүү семантикалык жүктү көтөрүп турушат. Антонимдердин тыбыштык окшош формаларда турушу макалдардын түзүлүшүндөгү мүнөздүү көрүнүштөрдөн: **жакшыдан-жамандан, түзөтөөр – жүдөтөөр, байга – кедейге, той – ой, жакшы – жаман, үлгү – күлкү, барга – жокко, майрам – ойрон, актын – каранын, оңолот – кор болот; билбейм десең – билем десең, кутулдуң – тутулдуң.** Келтирилген мисалдардын ичинде тыбыштык окшош формада келбеген **майрам – кайгы** антонимдик катышы гана учурайт. Макал тутумунда эки, же андан көп катыштагы антонимдер колдонулса, алар өз ара синтаксистик байланышты, же синтаксистик катышта (синтаксистик байланышта келбей калган учурлар да болот, бирок синтаксистик катышы үзүлбөйт) болушат да, биринин экинчисине таасири тийип турат. Муну так түшүнүү үчүн, шарттуу түрдө, мисалдардагы антонимдерди төмөнкүдөй схемада көрсөтөлү.

Схемадагы шарттуу кыскартуулар:

с.б. - синтаксистик байланыш;

с.к. - синтаксистик катыш;

т.о.ф. - тыбыштык окшош формалар;

Макалдарда антонимдердин тыбыштык окшош формаларда уюштурулушу угумдуулукту, дабыш кооздугун, көркөмдүктү, таасирдүүлүктү, бат кабыл алуучулукту, эсте сактап калуучулукту шарттоочу стилистикалык ыкма болуп саналат. Макалдарда туюндурулуп жаткан ой көпчүлүк учурларда өз ара карама-каршы турган нерселерди, көрүнүштөрдү, кубулуштарды катар коюу менен чагылдырылат. Бул, бир жагынан, ак менен караны, жакшы менен жаманды, бар менен жокту, оор менен жеңилди ж.б. теңештирүү, салыштыруу, баалоо аркылуу берүү ынанымдуулукту көрсөтсө, экинчи жагынан, кыскалыкты, таасын жана таасирдүүлүктү камсыздайт. Негизинен, салыштырууда, теңештирүүдө алардын тең салмактуулугу талап кылынат. Дал ушул каршы маанидеги нерселердин, көрүнүштөрдүн ж.б. тең салмактуулугу мисалдарда тыбыштык окшош формадагы антонимдер аркылуу ишке ашырыларынын талдоого алынып жаткан материалдар ырастай турат.

Антонимдер менен башталып, антонимдер менен аяктаган макалдардын семантика-структуралык бүтүндүгү түздөн-түз ошол антонимдерге көз каранды. Анткени алар семантикалык-структуралык бүтүндүктү шарттап туруучу «чынжыр», белгилүү бир максаттагы ойду ишке ашыруучу тилдик зарыл каражаттар (Антонимдик катыштар аркылуу уюшулган макалдарда). Ошол эле учурда макал тутумунда бири-биринин маанисин кеңейтет, семантикалык жылыштарга дуушар кылат. Муну **Жакшыдан башчы койсоң, элди түзөтөөр, жамандан башчы койсоң, элди жүдөтөөр** макалынын мисалында далилдейли. 1-антонимдик катыштагы **жакшыдан – жамандан** сөздөрү грамматикалык маанилери боюнча сын атоочтор, чыгыш жөндөмөсүн кабыл алуу менен зат атоочтук маанини кошо, т.а., субстантивдешкен сын атооч. Макал тутумундагы лексикалык мааниси – адам, натыйжада контекст ичинде

заттык жана сын-сыпаттык эки мааниси бар, алар жуурулушуп бир сөз менен туюндурулду. 2-антонимдик катыштагы **түзөтөөр – жүдөтөөр** сөздөрү жалпысынан кыймыл-аракеттик маанилерде турушат. «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» **түзө** этиши 1. тегиздөө, уңкул-чуңкул жерлерди түздөө [2010, 1229, 2] тартипке салуу, ондоо; **жүдө** этиши кандайдыр бир себеп менен өңүнөн азуу, чүнчүү, кебете-кешпири кетүү, жүдөмүш тартуу (496) деп берилген. Макал тутумунда **түзөтөөр** сөзү ушул негизги маанисин сактоо менен, **жакшыртуу, оңоо, кам көрүү, жүдөтөөр** сөзү өзүнүн негизги маанисинен алыстабай, **кыйноо, азапка салуу** маанилерин кошо туюндуруу аркылуу семантикалык катмарланууларда пайдаланылды. 2-катыштагы **түзөтөөр-жүдөтөөр** антонимдеринин мындай семантикалык катмарланууларга дуушар болушу 1-катыштагы **жакшыдан – жамандан** антонимдеринин таасиринен улам болуп саналат. **Жакшыдан түзөтөөр, жамандан жүдөтөөр** айкаштарында, чынында, грамматикалык (синтаксистик) байланыш жок, бирок синтаксистик-семантикалык байланыш бар. **Жакшыдан** деген сөздүн семантикасы **түзөтөөр** сөзүнүн семантикасына ылайык келет, алардын ортосунда ички синонимдик үндөшүүлөр бар: **түзөө – бул жакшы, жүдөө – бул жаман**. Иликтөөбүздүн структуралык тартибине ылайык, мындай семантикалык катмарланууларга кийинки параграфта кеңирирээк токтолобуз. Эң башкысы, антонимдердин фонетикалык-стилистикасы 1-катыштагы тыбыштык окшош формалардагы (**жакшыдан – жамандан**) антонимдер кандай уюшулса, алар 2-катыштагы (**түзөтөөр – жүдөтөөр**) антонимдерин да тыбыштык окшош формаларда турушун талап кылат да, жалпы стилистикалык өзгөчөлүктү жаратат.

б) Кандай гана макалдарды албайлы, көлөмү сүйлөмдүк түзүлүштөн ашпаган эң кыска тексттерден болуп саналат. Кыска тексттин уюшулушу семантика-структуралык түзүлүшүнүн, тилдик каражаттарынын синтаксистик мааниге ээ болуудагы функциясынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн шарттап турат. Мунун катарында антонимдердин милдеттерин да баса белгилей кетүүгө тийишпиз.

Антонимдер аркылуу уюшулган кыргыз макалдарынын дээрлик бардыгы кошмо сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар болуп саналат. Мындай түзүлүштөгү макалдардын жөнөкөй сүйлөмдөрү өз ара ыргакташа айтылып, дабыш кооздугун, уккулуктуулукту шарттап турат. Макалдардын таасирдүүлүгүн, уккулуктуулугун жаратууда үндүү тыбыштар менен бирдикте үнсүз тыбыштардын да милдеттери зор экендиги байкалат:

1. *Качкан да кудай дейт, кууган да кудай дейт.*
2. *Базар барга – таттуу, жокко – ачуу.*
3. *Жашында мылжың болсо, карыганда кылжың болот.*
4. *Жазда кылган мээнетти, күздө көрөт дөөлөттү.*
5. *Жакшы жигит сыртта мырза үйдө кул,*

Жаман жигит үйдө мырза, сыртта кул ж.б.

Албетте, антонимдик катыштагы сөздөр жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдарда да кездешпей койбойт.

1. *Таш менен урганды аш менен ур,*
2. *Алмактын бермеги бар,*

3. *Жыгылган оогонго күлөт ж.б.* Бирок булар антонимдер катышкан кошмо сүйлөмдөргө салыштырмалуу алганда, өтө эле аз санда. Булардын семантика-стистикасына өзүнчө токтолобуз. Макал тутумундагы антонимдер субъектпи, объектпи, предикатпы, же атрибутпу, кайсы милдетти болбосун, адресант менен адресатын көңүл борборунда турган негизги өзөк сөздөр катары кабылданат: 1. *Качкан да кудай дейт, кууган да кудай дейт* макалындагы негизги өзөк сөздөрү **качкан – кууган** антонимдери экендиги ачык билинип турат, анткени булар – субъект сөздөр. Негизинен, сүйлөм тутумундагы субъект милдетинде турган сөздөр өзөк сөздөрү катары милдет аткарышат. Ал эми 2. *Базар барга – таттуу, жокко ачуу* макалында **базар** жөнүндө сөз болгону менен, билдирилип жаткан ойдун негизги мааниси анда эмес, анын касиет-табиятын билдирүү негизги планда турат, аны антонимдер аткарууда. Демек, өзөк сөздүн милдетин дайыма эле сүйлөм ээси катары келген субъект аткарбастан, толуктоочтук милдеттеги субъект-

тери (**барга, жокко**) жана баяндоочтук милдеттеги предикаттар да (**таттуу, ачуу**) аткарып турушу толук мүмкүн. 1-мисалдагы **качкан, кууган** антонимдик катышындагы сөздөр синтаксистик жагынан ээлик милдеттеги субъект сөздөр болуп саналат да, аларга логикалык басым түшүрүлүп айтылат. Логикалык басым антонимдик катыштагы сөздөргө бирдей мүнөздүү, анда көңүлдү буруу максаты бар. Кандай гана сүйлөм болбосун, көңүл борборунда турган бир, же бир нече сөз болот, ага, же аларга бирдей логикалык басым жасалат. Антоним катышкан мисалдарда антонимдик катыштагы сөздөр өзөк катары алынгандыктан, шексиз түрдө логикалык басым аларга түшүрүлөт жана туюндурулуп жаткан ой процесси антонимдик катыштагы сөздөр аркылуу жүргүзүлөт. Натыйжасы, биринчиден, ошол антонимдик катыштагы сөздөр бири-бирине карата тыбыштык окшош формаларда колдонулуп, макалдардын семантикалык структурасын негиздеп турат. Экинчиден, макалдардын кыска түзүлүштүк уюшулушуна өбөлгө болот. Анткени алардын кыска жана нуска кептик айтылышына тыбыштык бирдей формадагы сөздөрдүн колдонулушу да өз таасирин тийгизип турат. Ошондуктан тыбыштык окшош формадагы антонимдерди макалдардагы семантика-стистикалык өзгөчөлүктөрдү уюштуруучу факторлордун бири катары кароого болот.

в) Макалдар кепте даяр материал катары колдонулат. Болгондо да, тарбия-таалим, үлгү-өрнөк, акыл-насаат функциясын аткарат. Макал - турмуштук бай тажрыйбалардын жыйынтыктарынан белгилүү бир ойду жалпылаштырып, анын маңызын туюндурган чулу кеп, адамдардын зирек кабылдоосуна, терең ой жүгүртүүсүнө, күчтүү тыянак чыгаруусуна байланыштуу келип чыккан даяр кеп [Дунканов. 2011, 13.]. Демек, мындай даяр кептин тарбия-таалим, үлгү-өрнөк, акыл-насаат ж.б. катары колдонулушу - турулуу иш. Анын негизин таасирдүүлүгү, угумдуулугу, добуш кооздугу, ыргак ж.б. түзүп турат. Ошон үчүн антонимдер аркылуу уюшулган макалдардын даяр кептик материал болушунда негизги фактор деп бүтүм чыгарууга болбойт. (Антонимдер катышпаган

макалдар да жетиштүү). Антонимдердин макал тутумундагы маанилик колдонулушу, ырааттуулукту уюштурушу, ыргак менен уйкаштыкты камсыздашы, каршы маанидеги даяр кептин бүтүндүгүн шарттап турат. Ал эми тыбыштык окшош формадагы антонимдердин катышы бүтүндүктү уюштуруучу стилдик ыкма катары эсептелинет. Мисалы,

1. Жакшы жигит сыртта мырза, үйдө кул,

Жаман жигит үйдө мырза, сыртта кул макалындагы антонимдердин тыбыштык окшош формаларына назар салалы жана алардан келип чыккан натыйжаларды көрөлү. Бул макал төрт жөнөкөй сүйлөмдөн турат: **1. Жакшы жигит сыртта мырза., 2. Үйдө кул., 3. Жаман жигит үйдө мырза., 4. Сыртта кул.** 1-менен 3-сүйлөмдөрдү өз ара, 2-жана 4-сүйлөмдөрү өз ара окшош структурада уюшулган. Макалдын жалпы татаал сүйлөм түзүлүшүндө үч катыштагы: **1. Жакшы – жаман, 2. Сыртта – үйдө, 3. Үйдө – сыртта** антонимдери бар. **Жакшы – жаман** катышындагы антонимдердин тыбыштык окшош формаларын (ж), (а) тыбыштарынын жыштыгы түзүп турат, экөө тең атооч формаларында уюшулуп, сүйлөм башында бири-бирине тең катар коюлду. Макал мазмунунда жигит субъектилеринин кандайлыгы негизге алынып, сапаттык белги катары колдонулуп, классификациялоого шарт болуп, атрибутивдик катышта келди. 2-катыштагы **сыртта – үйдө, 3-катыштагы үйдө –сыртта** антонимдеринин тыбыштык окшош формаларын жатыш жөндөмөсүнүн -да мүчөсү ишке ашырды, окшоштукта айтылууларын шарттады. Макал мазмунунда кандай шарттардагы милдеттери негизге алынып белгиленди, **мырза, кул** предикаттарына конкретизатор катышында турду. **Сыртта – үйдө, үйдө – сыртта** антонимдик катышындагы сөздөрдүн кайталанып колдонулушу көңүлдү буруу функциясын аткаруу менен бирге, предикаттардын кайталанышына да түрткү болуп, өзгөчө стилдик ыкманы жаратты. Бул стилдик ыкма жөн гана кайталанбастан, орун алмашуу ыкмасында ишке ашырылды да, макалда туюндурулуучу ойдун мазмунун арттырды, добуш кооздугун, угумдуулугун

өркүндөттү. Ошондой эле макалга жыйынтыктоочу мүнөз киргизди. Андан ары улантуунун кажети жоктугун билгизип турат, бүтүм чыгаруу функциясын аткарды. Натыйжада, макалдык мазмун толук чагылдырылып, кыска формадагы даяр кеп жаратылды. Ошентип, бул багыттагы иликтөөбүздүн жыйынтыгы макалдардагы антонимдердин көпчүлүгү семантика-стилистикалык өзгөчөлүккө, ыкмага байланыштуу тыбыштык окшош формаларда колдонуларын көрсөттү.

3.1.2. Антонимдердеги ыргак жана уйкаштык

Макалдардын көркөмдүүлүгүн, добуш кооздугун, угумдуулугун, таасирдүүлүгүн арттырып турган факторлордун дагы бири – **ыргак жана уйкаштык**. Кыргыз эл макалдарынын бардыгы эле уйкаштыкка негизделбесе да, аларда ырга мүнөздүү ыргак бар. Бул жагынан алып караганда, макалдарды поэтикалык чыгармалардын катарына кошууга болот. Кыргыз тили жана адабият таануу илиминде айрым окумуштуулар макалдардын ырга мүнөздүү табиятын белгилеп келишет. С.Закиров жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндөгү *Эр эмгегин эсер жебей, Ырыс алды – ынтымак* макалдарын мисалга тартып, макалдарда рифма, ритмден башка да ички уйкаштык күчтүү өнүккөндүгүн [Закиров. 1962, 38.] талдоого алат. А.Дунканасев макалдарда поэтикалык кепке мүнөздүү интонациялык айтылыш өзгөчөлүк, бир түрдүү окшош көрүнүштөрдүн кайталанышы, тыбыштык айрым бирдей айтылуулар, тең салмакта айтылган синтагмалар, синтаксистик бирдиктер, параллелизм күчтүү сакталгандыгын белгилей келип, кара сөз түрүндөгү макалдардын түзүлүшүндөгү ыргактуулукту шарттап турган айрым факторлорду көрсөтөт. Аларга тыбыштык окшош үндөштүктү, интонацияны, синтагманы, сөздөрдүн кайталанып колдонулушун [Дунканасев. 2010, 58.] киргизип, факт-материалдардын негизинде далилдөөгө алат. Ырга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү аныктоого алган көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринде макалдар материал катары колдонулгандыгын көрсөтүүгө болот. Азырынча, макалдардын поэтика-

лык табияты өз алдынча атайын изилдөөнүн объектисине алына элек. Көркөм адабияттын поэтикалык мүнөзүнө, поэтикалык кептин табиятына, лингвопоэтика маселелерине, андагы тилдик каражаттардын функциясына ар тараптуу жана ар кыл көз карашта изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. М.М.Бахтин [1975], Ю.Барабаш [1973], В.О.Винокур [1991], Н.К.Гей [1975], А.М.Веселовский [1989], В.В.Виноградов [1971, 1976], Ю.М.Лотман Ю [1970, 1972], Б.В.Томашевский [1959], В.П.Григорьев [1971], Б.Ш.Усубалиев [1994, 2007], Т.Аширбаев [2000, 2001, 2004], А.Э.Абдыкеримова [2003] сыяктуу көрүнүктүү окумуштуулардын эмгектеринин негизинде макалдардын жалпы поэтикалык табиятын кеңири ачып берүүгө мүмкүнчүлүк бар. Албетте, бул өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Профессор Т. Аширбаевдин: “Сөздүн узундугу көркөм чыгармада белгилүү бир мыйзам ченемдүүлүккө баш ийдирилет. Сөздүн муун өлчөмү, андагы тыбыштардын саны, жанаша келген сөздөрдүн тыбыштык айтылышындагы фонетикалык кубулуштар, сөздөгү басым, сүйлөмдөгү сөздөрдүн саны, сөздүн төл же өздөштүрүлгөн сөз экендиги сөздүн узундугунун сандык жана сапаттык белгилерин жаратуу менен, тексттин (же сүйлөмдүн) дабыш уккулуктуулугун камсыз кылат, анда берилген ойду бат түшүнүүгө жана текстти эсте бекем сактоого шарт түзөт,” – [2000,141.] деп белгилегени түздөн-түз кыргыз макалдарына да тиешелүү. Кыргыз макалдарындагы тыбыштык окшош формалар, уйкаштык, ыргак ж.б. маселелердин бардыгы ушундан улам келип чыгат. Макалдарда ыргак жана уйкаштык да өзгөчө мааниге ээ.

Кыргыз эл макалдарынын поэтикалык мүнөзү, негизинен, ыргакка байланыштуу териштирилүүгө тийиш. Ыргак маселесин андагы антонимдердин өз ара катышы менен гана чектеп коюу туура эмес. Анткени, биринчиден, антонимдердин мисалында гана бүтүндөй макалдардын поэтикалык табиятын ачуу мүмкүн болбой калат, экинчиден, бардык макалдар антонимдер аркылуу уюшулбайт. Бирок антонимдер катышкан макалдардын структурасында, мазмунунда, семантикалык стилистикасында алардын функциясы

өзгөчө орунда турарын баса белгилеп коюуга тийишпиз. Ошондуктан макалдардагы антонимдер иликтөөбүздүн конкреттүү объектисин катары каралып отурат.

Ыргакты окшош тыбыштык жыштыктар, бирдей сөз формалары, бирдей муун өлчөмдөрү, синтагмалар, аларга мүнөздүү айтымдар жаратып отурат. Макалдардагы антонимдердин өз ара катышында да бул каражаттар активдүү пайдаланылат. Жалпыга белгилүү болгондой, ыргакты бир сөздүн чегинде аныктоого болбойт, мүмкүн эмес. Аны контекст тутумундагы эки, же андан ашык сөздөрдүн катышында, сүйлөмдөрдүн ортосунда кароого болот жана бул өз учурунда ошол контексттин, сүйлөмдүн уюшулуш мүнөзүн аныктоого өбөлгө болчу каражат катары эсептелинет. Демек, антонимдер да макал тутумунда ыргакты жаратуу аркылуу бөтөнчө стилдик ыкмада уюшулуп, тилдик каражаттардын катышын шарттоодо, жөнөкөй сүйлөмдөрдү бириктирүүдө чоң мааниге ээ:

1. *Алаарга алтоо – аз, берээрге бешөө – көп.*

2. *Баатырдын өмүрү – кыска, даңкы – узун.*

3. *Жакшы жаныңа жолдош, жаман малыңа жолдош.*

4. *Бирөөгө өлүм тиелгиче, өзүңө өмүр тиле.*

Макалдардагы алаарга – берээрге, аз – көп, кыска – узун, жакшы – жаман, бирөөгө – өзүңө, өлүм – өмүр антонимдери – нагыз антонимдер. Алар контекстен сырткары деле бири-бирине каршы маанилерде колдонулат. Оболу, макалдардын семантикалык-структуралык бүтүндүгүн, өзгөчөлүгүн жаратып турган антонимдердин функциясына кыскача токтоло кетели.

1-мисалдын Алаарга алтоо – аз сүйлөмүндө антонимдердин (алаарга, аз) баштапкы түгөйлөрү катышып турат. Эгерде сүйлөм ушуну менен бүтүп, жыйынтыкталса, анда бул сүйлөм өз алдынча макал болуудан калат, кадыресе сүйлөм катары кабылданат, 1-түгөйлөрүн (алаарга, аз) да жалгыздап антоним катары карай албайбыз. Макалдын семантикалык-структуралык бүтүндүгүндөгү 1- бөлүк (Алаарга алтоо – аз) сыртынан жыйынтыкталганы менен, макалдык мазмунду туюндуруучу жы-

йынтык жок. Анын макалдык ойдо жыйынтыкталбагандыгын алаарга сөзүнүн макал тутумундагы ички маанисинен кандайдыр байкалып турат. Анткени макал турмуштук тажрыйбалардын жыйынтыгы болгондуктан, 1-бөлүктөн ал жыйынтыкты көрө албайбыз. **Алаарга** сөзү өзүнө экинчи бир каршы маанидеги сөздү талап кылып турат. 1-бөлүктүн жыйынтыктоочусу катары келген **аз** предикаты да, **алаарга** сөзү менен синтаксистик катышта туруп, ал дагы өзүнө каршы маанидеги сөзгө өзүнөн-өзү муктаж. Натыйжада макалдын 2-бөлүгү **Берээрге бешөө – көп** сүйлөмү менен макал табиятын шарттоочу семантикалык-структуралык бүтүндүк келип чыгат. Семантикалык-структуралык бүтүндүктү ушул макалда антонимдик катыштагы **алаарга – берээрге, аз – көп** сөздөрү түзүп турат. Макалдын **Алаарга алтоо – аз** 1-бөлүгү менен **Берээрге бешөө – көп** 2-бөлүгүнүн ыргактык колдонулушу темпи бирдей, ошон үчүн алардын айтымы тең салмакта уюшулду. Макалдардагы сөздөрдүн айрымдары бири-бирине карата тыбыштык жактан үндөштүктө айтылат да, кайсы бир даражада синтаксистик ыргакты жаратат [Дунканаев. 2010, 59.]. Бул макалдагы ыргакты макалдын 1-бөлүгүндөгү антонимдик катыштын биринчи түгөйү (алаарга) баштады. Мында сөздөр бири-бирине карата тыбыштык үндөштүктү жараткан жок, б.а., тыбыштык үндөштүккө биринчи сөз (**алаарга**) негиз болду, калгандары (**алтоо, аз**) ага карай түздөнүштү. Биринчи сөздөгү **а, аа, а** тыбыштары экинчи (**алтоо**), үчүнчү (**аз**) сөздөрдү **а, а** тыбыштары менен баштатты. 2-бөлүктөгү **Берээрге бешөө – көп** сүйлөмүнүн берээрге сөзү 1-бөлүктөгү алаарга сөзүнүн каршы маанисин туюндуруп колдонулушу менен, ошол эле учурда ага окшош сөз формасында уюшулду. Мында да өз ара үндөштүк (**алаарга – берээрге**) бар, бул үндөштүк антонимдер ортосундагы ыргакты пайда кылды, анын таасири макалга мүнөздүү жалпы ыргакты жаратты. Өз кезегинде, берээрге антониминин **б, е** тыбыштары кийинки бешөө **б, е** тыбыштарында ээрчитти, бул – өзүнчө стилдик ыкма: а) ты-

быштык үндөшүү (**а, л, а, л, а; б, е, б, е**), б) окшош форма (**алаарга берээрге**), в) муун сандарынын бирдейлиги (**а-лаарга, бе-рээр-ге; аз-көп**) менен ишке ашты. Ошондой эле макалдын 1-сүйлөмү менен 2-сүйлөмү тең катар айтымда колдонулуп, алардагы жалпы муун өлчөмдөрү алты-алтыдан (**а-лаарга, алтоо аз, бе-рээр-ге бе-шөө көп**) болуп, бирдей санда жаратылды. Антонимдер макалдык мазмунду жаратууда өзөк сөз функциясын аткаргандыктан, мындагы семантика-стилистикалык өзгөчөлүк түздөн-түз аларга көз каранды болуп саналат.

Жогоруда келтирилген **Баатырдын өмүрү – кыска, даңкы – узун** макалында **кыска-узун** антонимдери катышып, макалга жыйынтыктоо, бүтүм чыгаруу мүнөзүн киргизип турат. Аталган антонимдер бири-бирине карата тыбыштык окшоштукта, же уйкаштыкта уюшулган жок. Бирок муун сандары (**кыс-ка, у-зун**) бирдей, бул жагынан, макалдагы (**баатырдын, өмүрү, даңкы**) калган тилдик бирдиктери менен бирге белгилүү ыргакты жаратаууда өз үлүштөрү бар. Мына ошол үлүштүк ыргакка ээ болуу менен, макалдык мазмундун жыйынтыкталган формасын кошо жаратты. Демек, ыргак – макалдык мазмунду туюндуруучу, калыптандыруучу жана макалдык форманы жаратуучу фонетика-стилистикалык каражат. Ыргактын мааниси боюнча А.Ормонбекова мындай дейт: «Кунт коюп карай турган болсок, биз көркөм чыгарманы ыргак боюнча кабылдайбыз, тигил же бул чыгармада, сүйлөмдө ыргак жагынан кандайдыр бир мүчүлүштүк бар болсо, биз ал чыгарманы же сүйлөмдү окуп жатканыбызда ошол мүчүлүштүктү кадимкидей туя алабыз, бизге бир нерсе жетпей жаткандай боло берет, бул жетпей жаткан нерсе ыргак болуп саналат» [Ормонбекова. 2010, 168.]. Мындан көркөм кептеги ыргактын милдети чоң экендигин туябыз. Биздин жеке пикирибизде кандай гана стилдеги текст болбосун, өздөрүнүн стилдик табиятына ылайык ыргакка ээ болот. Ал ыргак кандай гана формада жүзөгө ашат – бул башка кеп. Ал эми **Жакшы – жаныңа жолдош, жаман – малыңа жолдош**;

Бирөөгө өлүм тилегиче, өзүңө өмүр тиле макалдарындагы: жакшы – жаман; бирөөгө – өзүңө, өлүм – өмүр антонимдери-нен ыргакты ачык байкоого болот. Макалдардагы антонимдер ыргактык шайкештикте уюшулду, ошондуктан биринчи макалга жүргүзүлгөн талдоо буларга да тикелсей тиешеси бар.

Кыргыз эл макалдары жөнөкөй жана кошмо сүйлөм түзүлүшүндө келип, ар кыл синтаксистик конструкцияларда, форма-ларда уюшулат. Алардын ичинде антонимдер аркылуу уюшул-ган кошмо сүйлөм түзүлүшүндөгү макалдар абдан кеңири учу-райт:

1. *Жакшы болуу аста-аста,
Жаман болуу пир паста.*
2. *Адал эмгек нурдантат,
Арам эмгек кырдантат.*
3. *Бир конгон конок – кут,
Эки конгон конок – жут.*
4. *Бир жамандык, бир жакшы,
Эгиз болуп бир келет*
5. *Бир караңгы, бир жарык,
Түндөн кийин күн келет.*
6. *Жашында берсин мээнетти,
Карыганда берсин доолөттү.*
7. *Актын иши оңолот,
Каранын иши кор болот.*
8. *Кеп тыңшаган чечен болот,
Сөз укпаган бечел болот*
9. *Жакшы жар марытат,
Жаман жар карытат ж.б.*

Мындай кошмо сүйлөм түзүлүшүндө жана ыр формасында уюшулган макалдардын дагы бир тобун мисалга тартууга болот. Анткени ыр түзүлүшүндө колдонулган макалдар кыргыз эл макал-дарынын мүнөздүү көрүнүштөрүнөн болуп саналат. Ал эми бул келтирилген макалдар – антонимдер аркылуу уюшулгандары. 1-

жана 7-макал өңчөй карама-каршы маанидеги сөздөрдөн турат, бир дагы башка сөз катышкан жок: **жакшы болуу жаман болуу, аста-аста ↔ бир паста; кеп тыңшаган ↔ сөз укпаган, чечен болот ↔ бечел болот.** Көрүнүп тургандай, калган макалдарда да антонимдер сандык көрсөткүчтөрү боюнча жогору турат. Эң башкысы, келтирилген мисалдардын бардыгынын жыйынтыктоочу сөздөрү антонимдер жана ал карама-каршы маанидеги сөздөр (4-макалдан сырткаркылары) бири-бирине уйкаштыкта уюшулган: **аста-аста ↔ бир паста, нурдантат ↔ кырдантат, кут ↔ жут, мээнетти ↔ доолөттү, оңолот ↔ кор болот, чечен болот бе-чел болот, марытат ↔ карытат.**

Кыргыз эл макалдарынын бардыгы антонимдерден гана тү-зүлбөстүгү түшүнүктүү. Макалдар кандай гана тилдик каражаттар аркылуу ишке ашпасын, ал каражаттардын макал табиятында ал-ган өз ордулары бар. Ушуга байланыштуу антонимдер, синоним-дер же башка тилдик каражаттардын макал табиятына мүнөздүү ойду туюндуруудагы стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү ар кыл ке-лет, б.а., макалдардын көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, угум-дуулугун, доош кооздугун ж.б. жаратууда ал тилдик каражаттар-дын жеке өздөрүнө тиешелүү аткарган милдеттери болот. Ошон-дуктан макал тутумунда бири-бирине уйкаштыкта келген анто-нимдер да бир катар стилистикалык өзгөчөлүктөргө ээ:

1). Антонимдер макалдардын акырында келип, өз ара уйкаш-тыкта турган учурунда доош кооздугун пайда кылат да, угум-дуулукту камсыздайт:

1. *Жакшы болуу – аста-аста,
жаман болуу – бир паста.*

Макал бир гана антонимдерден уюшулду, башка тилдик бир-диктер катышкан жок. Эки жуптуктагы антонимдер бар: **жакшы болуу ↔ жаман болуу, аста-аста ↔ бир паста** 1-жана 2-сүйлөмдөрүнүн аягында орун алган **аста-аста бир паста** антоним-дери өз ара уйкаштыкта турат. Аста-аста кош сөзүнө бир паста кошмок сөзү уйкаштыкта туруп, түзүлүш формасы боюнча ок-

шоштукту, жакындыкты, айтылыш формасы кооздукту жаратып, көңүлдү бурдуртуп турат. Экөөнүн ортосундагы уникалдуу уйкаштык адамды өзүнө тартууга, көңүлүн бурдуртууга түрткү болду. Мындай стилдик ыкмада колдонулган антонимдерге карата макалдардан жетишерлик санда келтирүүгө болот.

2) Өз ара уйкаштыкта уюшулган антонимдер макалдардын көркөм түзүлүшүн шарттоодо, таасирдүүлүгүн арттырууда олуттуу кызмат өтөйт:

*1. Адал эмгек нурдантат,
арам эмгек кырдантат.*

Бул макалда да эки жуптуктагы антонимдер бар: **адал арам, нурдантат кырдантат**. Биринчи жуптуктагы **адал – арам** антонимдери нагыз антонимдер болсо, экинчи жуптуктагы **нурдантат – кырдантат** антонимдери - контексттик антонимдер. Контексттик антонимдери сүйлөмдөрдүн акырында келип, бири-бирине карата уйкаштыкта турат. Бул антонимдерде да макалдардагы башка антонимдер сыяктуу эле ыргак да, доош кооздугу да, угумдуулук да бар жана алардын биримдиги макалдын эстетикалык баалуулугун арттырып турат.

3) Уйкаштыкта уюшулган антонимдер макалдардын колдонулуш ийкемдүүлүгүн жаратат. Мындай шартта уйкаштыктын негизи макалдардын колдонулуш эптүүлүгүн, ыктуулугун жонго салып турат:

*1. Бир конгон конок – кут,
эки конгон конок – жут.*

Макалдагы **бир – эки** жуптугундагы антонимдер контексттик антонимдерди түзүп турат, ал эми **кут – жут** антонимдери нагыз антонимдер болуп саналат да, өз ара уйкаштыкта турат. Булардын уйкаштыгы эсте тутуп калуу, бат кабыл алуу функциясын да аткарат.

4. Айрым шарттарда, макалдарда бир канча антоним колдонулуп, алар өз ара уйкаштыкта уюшулбаса да, бирдей ыргактарда айтылып, доош кооздугун, угумдуулукту, таасирдүүлүктү, көркөм-

дүүлүктү жаратат. Ошол эле учурда кийинки тилдик бирдиктердин уйкаштыкта уюшулушуна негиз болот:

*1. Бир жамандык, бир жакшы,
эгиз болуп бир келет.
бир караңгы, бир жарык,
түндөн кийин күн келет.*

Макалда **бир жамандык – бир жакшы, караңгы – жарык, түндөн кийин – күн келет** каршы маанидеги сөз айкаштары жана сөздөр катышып турат, каршы маанилер ар түрдүү сөз формаларында колдонулду да, эн негизгиси, антонимдик катыштарды шарттады. Мында антонимдер макалды ырга айлантайп салды, так кесе айтканда, ал – антонимдерден турган ыр. Муну макал тутумундагы антонимдердин башкача нукта уюшулган стилистикалык бөтөнчөлүгү катары кароого болот.

5. Өз ара уйкаштыкта уюшулган антонимдер макалдарда туюндурулуучу ойду салыштырып жыйынтыктайт. Уйкаштыкта колдонулган мындай антонимдердин орду туруктуу мүнөзгө ээ болот, т.а., макалдардагы сүйлөмдөрдүн, же саптардын акырынан орун алат.:

*1. Балалуу үй – базар,
баласыз үй – мазар.*

Бул макалда эки жуптуктагы: **балалуу – баласыз жана базар – мазар**, бири-бирине тең катар коюлуп, ички маанилери боюнча курч салыштырууга алынды. Дал ушул курч салыштыруу доош кооздугун да, угумдуулугун да шарттоо менен, турмуш чындыгы ачуу чагылдырылды. Мында шарт чыгарылган, курч коюлган жыйынтык бар.

6. Бири-бири менен уйкаштыкта турган антонимдер макалдардын акырында колдонулуу менен, макалга жалпылоочу мүнөз киргизет. Эске алчу нерсе, жалпылоо менен жыйынтыктоону бирдей түшүнүүгө болбойт, экөө эки башка категорияга кирет. Ар бир нерсенин жыйынтыгы болот, бирок ар бир нерсени жалпылоого болбойт. Жалпылоодо илимий түшүнүк, илимий мүнөз болууга тийиш:

*1. Жашыңда берсин – мээнетти,
карыганда берсин – дөөлөттү.*

Мисалга алынган макалда да: **жашыңда – карыганда, мээнетти – дөөлөттү** деген эки жуптуктагы нагыз антонимдер катышты. **Мээнетти – дөөлөттү** каршы маанидеги сөздөрү өз ара уйкаштыкта турат да, макалга жалпылоо мүнөзүн киргизди. Турмуштук тажрыйбалардан жыйынтыкталып алынган көрүнүштү типтештирди, бир бүтүмгө келип, андан эреже чыгарылды. Албетте, бул жалпылоо функциясы макалдардагы уйкаштыкта колдонулган антонимдердин гана энчисине тиешелүү деп жыйынтык чыгарууга болбойт. Маселен, дегеле антонимдер катышпаган:

1. Эр эмгегин эсер жебейт;

2. Дүйнөнүн шамы – билим, жашоонун шамы – эмгек;

3. Көптү көргөндөн сөз оку, көөнорбос кылып боз току ж.б. өңдүү макалдарда деле жалпылоо мүнөзү бар экендиги талашсыз. Биз, тек гана, уйкаштыкта уюшулган антонимдер да макалдарга жалпылоо мүнөзүн киргизет деген ойду туюндурдук. Алар жалпылоону өзгөчө стилдик ыкмада - уйкаштыкта жаратат. Ошон үчүн макалдардагы антонимдер аркылуу уюшулган уйкаштык макалдардын фонетикалык стилистикасын шарттоочу каражат болуп саналат. Кантсе да, уйкаштыкта уюшулуп, макалдардын акырында колдонулган антонимдердин баары жалпылоочу мүнөзгө ээ болорун баса белгилеп коюшубуз абзел, анткени уйкаштык кадыресе поэзия тилине да айрыкча мүнөздүү экенин эске алып, алардын ортосундагы айырмачылык дал ушул жалпылоодо жаткандыгын белгилебей коё албайбыз. Оюбуз далилдүү болсун үчүн, ыр саптарынан келтирели:

Кайда күлөт, кайда өмүрдүн жаш чагы,

Кайда күндөр эркелетчү баштагы?

Айтчы Соң-Көл, айланайын, тунук көл,

Же мен байкуш өз бооруңдан башкабы?

(С.Эралиев. «Ак Мөөр»).

Макалдардагы уйкаштыкта уюшулган антонимдер сыяктуу эле, бул ыр саптарында, күчөтүп айтканда, уйкаштыгы антонимдерден ашса ашып, кем калбаган *жаш чагы, баштагы, башкабы* сөздөрү өз ара уйкаштыкта колдонулду. Булар ырдын жалпы фонуна тамшандыра турган көркөмдүктү, доош кооздугун, угумдуулукту, ыргакты кынаптап тургандыгы талашсыз. Мында кейиш бар, арман бар, эңсөө бар, эстөө бар, бирок жалпылоо жок, б.а., турмуштук тажрыйбалардан келип чыккан белгилүү бир көрүнүштү типтештирип, эреже катары көрсөткөн жалпылоо, бүтүм жок. Байкалгандай, ыр саптарындагы уйкаштык менен макалдардагы уйкаштыктардын аткарган кызматтары ар башка. Демек, алардын текстке көркөмдүүлүктү, таасирдүүлүктү, угумдуулукту ж.б. киргизүүсүн ар башка өңүттөн аңдоо керек, семантикалык стилистикалык функциясынын ар түрдүүлүгү мына ушунда, себеби, формалары окшош болгону менен, маңызы, тек-табияттары бөлөк.

Ошентип, макалдардагы антонимдердин тыбыштык окшош формалары (**жаман – жакшы, адал – арам, алаарга – берээрге** ж.б.), уйкаштыгы (**базар – мазар, күн – түн, оңолот-кор болот** ж.б.), ыргагы фонетика-стилистикалык каражаттар катары каралды, алардын макал тутумундагы мүнөздүү өзгөчөлүктөрү талдоого алынды. Эң башкысы, тыбыштык окшош формалар, уйкаштык, ыргак антонимдер катышкан макалдардын семантика-стилистикалык каражаттар катары каралуу менен, алардын макал тутумундагы мүнөздүү өзгөчөлүктөрү талдоого алынып, тыбыштык окшош формалар, уйкаштык, ыргак антонимдер катышкан макалдардын семантика-стилистикасын аныктоочу факторлордун бири экендиги белгиленди.

3.2. Макалдардагы антонимдердин лексика-семантикалык стилистикасы

Лингвистикада сөздөр лексикалык түшүнүктөрдү билдирүүсүнө карата бир маанилүү (моносемия), эки маанилүү (диссе-

мия) жана көп маанилүү (полисемия) деп классификацияланып жүрөт. Сөздүн көп маанилүүлүгү – бул бир эле сөздүн эки же андан көп мааниге ээ болушу. Ал маанилер түз жана өтмө мааниде тилде реалдашат. Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү анын сүйлөмдөгү башка сөздөр менен болгон байланышынын негизинде аныкталат. Айрым учурда кеңири контекст же текст аркылуу түзүлүп жаткан жагдай сөздүн көп маанилүүлүгүн аныктоочу критерий катары кызмат өтөйт. Сөздөрдүн маанилеринин кеңейиши, башкача айтканда, сөздүн көп маанилүүлүгү, биринчиден, сөздүк курамдын байышына алып келсе, экинчиден, сөз чеберлерин көп маанилүү сөздөрдү стилистикалык максатта натыйжалуу жана үнөмдүү пайдаланууга, стилдик эксперименттерди жасоого түртөт. Көп маанилүүлүк бир маанилүү сөздүн маанилик кеңейүүсүнүн натыйжасы болуп саналат. Мындай сөздөр тилибизде өтө көп жана алар адабий тилдин стилдеринде жиктелип колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. “Көп маанилүү сөздөрдүн алгачкы маанисин атаган сөз стилистикалык жактан орток маанилүү болот” [Аширбаев. 2000, 128.]. Көп маанилүү сөздөрдүн табиятына карата айтылган бул пикир негизинен туура. Көп маанилүү сөздөрдүн функциясы, семантика-стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү абдан кеңири. Муну макалдардын материалдарынан айрыкча байкоого болот. Макалдардагы сөздөрдүн көп маанилүүлүк табияты, функциясы, семантикалык-стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү ж.б. өзүнчө изилдөөнү талап кыла турган объекттер болуп саналат. Кандай болгон шартта да, тилде, кепте колдонулуп жүргөн моносемия, дисемия, полисемия кубулуштарынын өздөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү жана жалпылыктары бар экендигин эске албай коюуга болбойт.

Контекст ичинде, айрыкча, көркөм тексттерде жалпы тилдик аспектиде бир маанилүү деп эсептелген көпчүлүк сөздөрдүн өзү да лексикалык бир мааниге ээ болбой, кошумча мааниге ээ болуп, же өтмө мааниде колдонулуп калышы - мыйзам ченемдүү көрүнүш. Маселен, шарттуу түрдө гезит деген сөздү алалы. “Газета – илимий-популярдык саясий, сын маанидеги макалаларды жана күндө-

лүк турмуштун ар кандай тармактарынан алынган жаңылыктарды басып, күн сайын же мезгил-мезгили менен чыгып туруучу чоң баракчалар түрүндөгү басма сөз органы” [Кыргыз тилинин сөздүгү. 2010, 306.]. Бул маанидеги газета сөздүк ойдун туюндурулуш максатына ылайык, Эгер сен эртең келбесең, гезитиңди окутам, деген сүйлөмдө колдонсок, анда ал ойдогу лексикалык бир маанилүүлүгүнөн ажырайт да, экинчи бир башка «чара колдоном», «жазалайм» өтмө маанисин билдирип калат. Мындай кырдаалда мындай сөздөрдүн түпкү лексикалык мааниси эмес, контекст - тутумундагы семантикалык маани роль ойнойт. Контекст ичиндеги бул маани лексика-семантика деген аталышта берилет. Макалдардын макалдык табиятынын жаралышында, макалдык мазмундук берилишинде негизги милдетти сөздөрдүн лексика-семантикасы аткарат. Бул түшүнүк макалдардагы антонимдерге да түздөн-түз тиешелүү болуп саналат.

Антонимдер колдонулган макалдардагы мазмунга ылайык, карама-каршылыктардын ар түрдүүлүгү нерселердин, кубулуштардын, көрүнүштөрдүн, белгилердин, сандын, өлчөмдөрдүн, кыймылдардын жана башка нерселердин ортолорунда болот да, нагыз, толук эмес жана контексттик антонимдер аркылуу ишке ашырылат. Макалдардагы антонимдер аркылуу чагылдырылган карама-каршылыктын табияты, мүнөзү ошол антонимдердин лексика-семантикасына байланыштуу аныкталат. Мунун өзү макалдардагы антонимдердин семантикалык-стилистикалык жалпы табиятын аныктоочу факторлордун бири болуп саналат. Далилдөө үчүн, бир катар мисалдарды келтирели:

1. Көз – коркок, кол – баатыр.
2. Үйдө баатыр, жсоодо жсок.
3. Берип берен болгончо, бербей сараң бол.
4. Жакшы марымат, жсаман карымат.
5. Жоктун бир арманы бар, бардын миң арманы бар.

Мисалдардагы белгиленген сөздөрдүн бардыгы - антонимдер, ушундан улам, 1-2-3-4- макалдар жалаң антонимдерден уюшул-

гандыгы көрүнүп турат. Көз - коркок, кол - баатыр, 1-макалындагы көз, кол контексттик, коркок, баатыр нагыз антонимдер болуп саналат. Антонимдик катыштагы компоненттердин ар бири (көз, коркок, кол, баатыр) толук маанилүү сөздөр катары конкреттүү жеке лексикалык маанилерге ээ. Макалдык мазмунду жаратууда бул сөздөрдүн керт башына тиешелүү болгон лексикалык маанилеринин диапозону кеңийт, лексика-семантикалык табиятка ээ болот. Көз лексемасы коркок лексемасы менен синтаксистик жактан предикаттык катышта турат. Макал тутумундагы көздүн лексикалык семантикасында ишти көрүү, көрүп баалоо, иштин көптүгү маанилери камтылса, коркок сөзүнүн семантикасында жолобоо, иштен качуу, аны аткарбоо маанилери камтылган. Көзгө антонимдик катышты түзүп турган кол лексемасынын семантикасында ишти аткаруучу курал, ал эми коркоктуң антонимдик түрү баатыр сөзүнүн семантикасында иштен качпоо, коркпоо, иштин өтөөсүнө чыгуу маанилери бар. Көздүн лексика-семантикасы коркоктуң, колдун лексикалык семантикасы баатырдын лексика-семантикасы менен маанилик шайкештикти түзүп турат, алардын ортосунда макалдагы туюндурулган ойго ыңгайлашкан дал келүүчүлүк бар. Натыйжада макал тутумундагы Көз - коркок сүйлөмүнөн пайдасыздык, Кол - баатыр сүйлөмүнөн пайдалуулук логикалык карама-каршылыгы келип чыгат.

Үйдө баатыр, жоодо жок макалында баатыр – жок контексттик антонимдери катышып турат. Алар жеке турганда бири-бирине карата эч кандай карама-каршы маанилерди жаратпайт. Алардагы өз ара каршы маанилер макал тутумунда пайда болду, б.а., баатыр компонентине карата жок компонентинен семантикасы баатыр эмес, коркок түшүнүгүн туюндурат. Натыйжада, баатыр – баатыр эмес антонимдик катыштагы түшүнүк келип чыкты. Баатыр - жок контексттик антонимдеринин синтаксистик семантикасы эки абалдагы шартты билдирип турат. Биринчиси, тар чөйрөдө, баатырдыкты талап кылбаган шартта баатырдыгын көрсөтүү, баатыр болуп чыга келүү, жасалма баатырдык мааниси кыйытылып туюн-

дурулса, экинчи абал накта баатырдыкты көрсөтүүчү жагдайда ал милдетти аткара албагандык, коркоктук мааниси камтылып турат. Жай турмушта, кыйынчылык туулбаган шартта өзүн жогору койгон, баатыр сезген адамдын табиятындагы туруксуздукту, жасалмалуулукту көрсөткөн семантикасы бар, ал сема жоо сөзү аркылуу тануу, жокко чыгаруу маанилеринде билдирилди. Ал эми үйдө – жоодо контексттик антонимдеринин семантикаларында тынчтык абал менен согуштук абал камтылып турат. Үйдө – тынч абал, жоодо – согуштук абал. Албетте, үйдө компонентинде тикедентике тынчтыкты билдирген лексикалык маани жок, бирок жоодо компоненти менен синтаксистик катышта туруп, ага каршы коюлуп, салыштырылуу аркылуу тынч семантикасын жаратты. Ушундан улам, алар өз ара контексттик антонимдерди шарттап турат.

Берип берен болгончо, бербей сараң бол макалында өңчөй антонимдерден уюшулган үч антонимдик катыш бар: 1) берип-бербей, 2) берен-сараң, 3) болгончо-бол. Бири-биринен семантика-стилистикалык түзүлүштөрү боюнча айырмаланган 1. Көз – коркок, кол – баатыр; 2. Үйдө баатыр, жоодо жок макалдары сыяктуу эле, Берип берен болгончо, бербей сараң бол мисалы да семантикалык-стилистикалык өзгөчө түзүлүштө уюшулган. Мында берип, берен сөздөрүнүн түп маанилери бир болсо, бербей, сараң сөздөрү да маанилик үндөштүктө турат. Болгончо көмөкчү этиши берен сын атооч сөзү менен бол көмөкчү этиши сараң сын катары семантикалык бир бүтүндүктү түзүштү. Берен болгончо татаал этиштин семантикасында жактырбоо, баш тартуу семантикалары каңкууланып турса, сараң бол татаал этиштик семантикасында үндөө, артыкчылык семантикалары камтылып турат. Бул макалдын семантика-стилистикалык түзүлүшү карама-каршы сүйлөмдөрдөн уюшулган: берип берен болгончо - бербей сараң бол. Эгерде макал тутумундагы лексемалардын бардыгы өз ара антонимдик катыштарды түзүп уюшулса, анда ал сүйлөмдөрдүн ортосунда карама-каршылык курч коюлат:

1. Көз – коркок, кол – баатыр.

2. *Үйдө баатыр, жоодо жок.*
3. *Берип берен болгончо, бербей сараң бол.*
4. *Жашиы марытат, жаман карытат ж.б.*

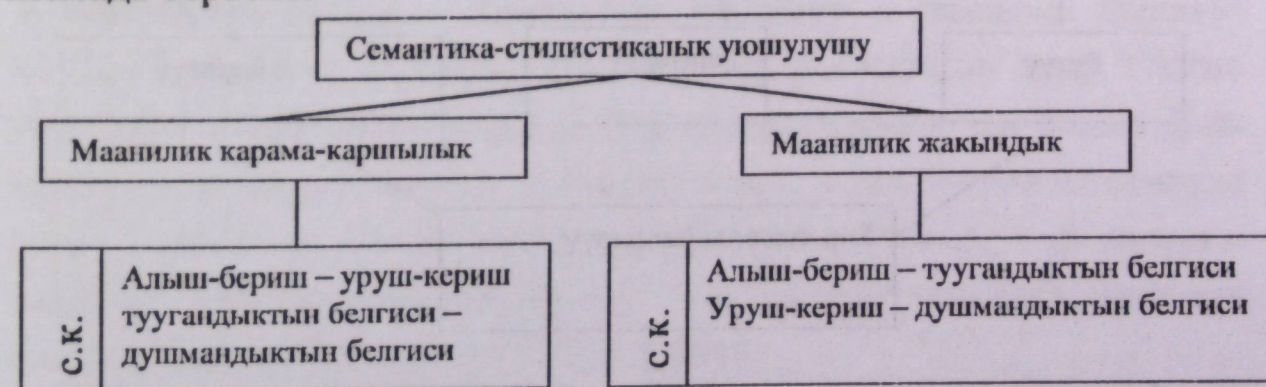
Ал эми Жоктун бир арманы бар, бардын миң арманы бар сыяктуу макалдардын тутумундагы бардык лексемалар эмес, алардын жоктун – бардын, бир –миң өңдүү айрымдары өз ара антонимдик катыштарда келип, калган сөздөр антонимдик катышта турбаса, анда ал сүйлөмдөрдүн ортосунда карама-каршылык курчоюлбайт, бирок антонимдик катыштагы сөздөрдүн таасири менен, ал сүйлөмдөрдүн ортосунда кайсы бир деңгээлде карама-каршылыктын бар экендиги байкалып турат. Мындай көрүнүштөр макалдардагы антонимдердин семантика-стилистикалык табиятындагы өзгөчөлүктөрдү жаратпай койбойт. Арийне ушул өзгөчөлүктү көрсөтүү менен, макалдардагы антонимдердин семантикалык-стилистикалык табиятын толук ачып берүү мүмкүн эмес, бул бир гана фактору болуп саналат.

Жогоруда белгиленгендей, өңчөй антонимдерден турган макалдар жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө да, татаал сүйлөм түзүлүшүндө да уюшула берет. Бул мисалдардын семантикалык-структурасын түзүп турган тилдик каражаттардын семантикасынан маанилик жакындыкты, ошол эле учурда маанилик карама-каршылыкты ачык байкоого болот. Маанилик жакындык жана маанилик карама-каршылык өз ара эриш-аркакта биригишип, алардын семантика-структуралык бүтүндүгү, семантика-стилистикалык табияты макалдык мазмунду жаратып турат. Буга карата эки макалды мисалга алалы:

1. *Алыш-бериш – туугандыктын белгиси,
Уруш-кериш – душмандыктын белгиси.*
2. *Жаштыктын арты – карылыктын алды.*

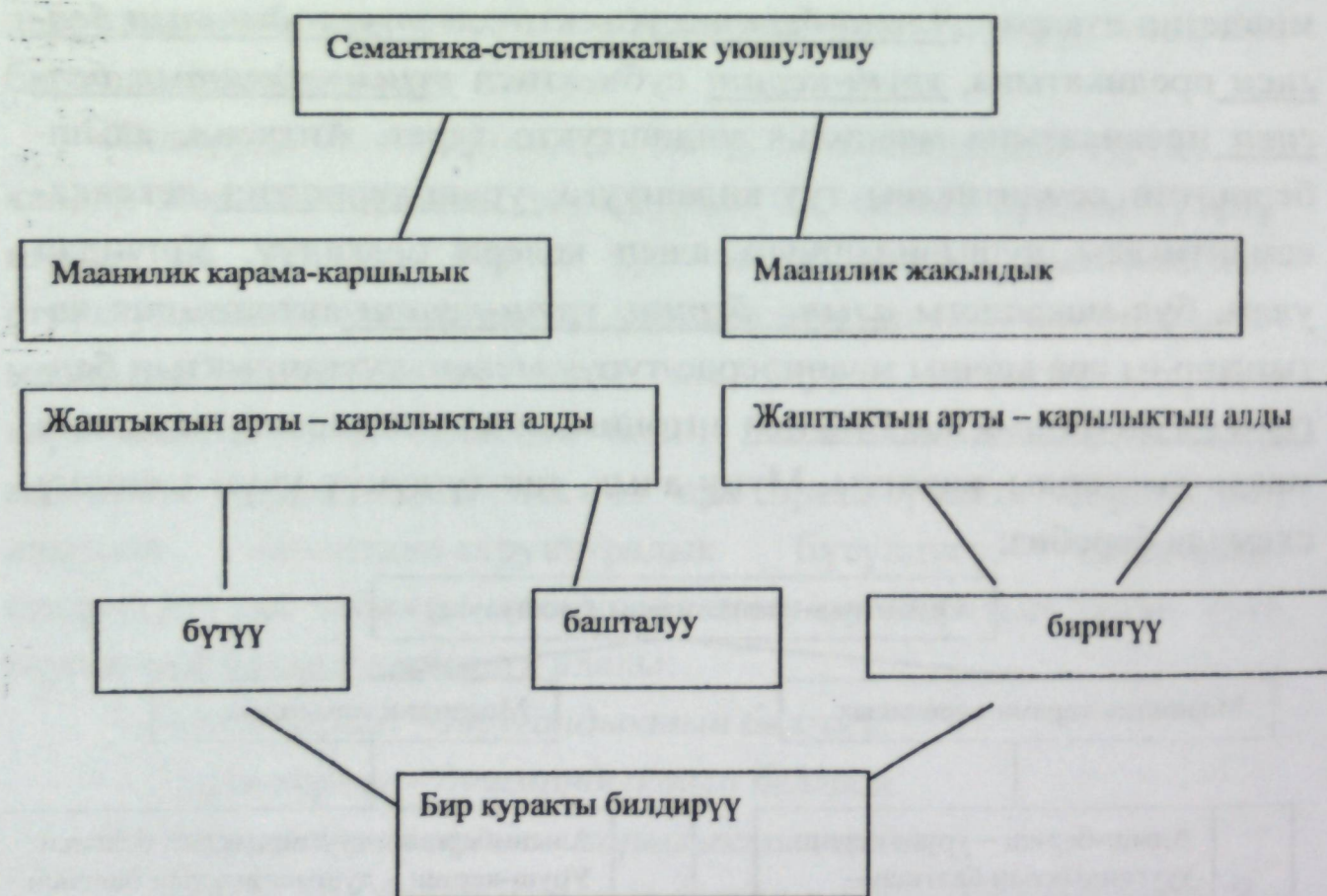
1 - мисал тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө, 2 - макал жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө уюшулган. 1- макалда алыш-бериш – уруш-кериш, туугандыктын белгиси – душмандыктын белгиси антонимдик катыштары бар, эске алып, белгилей кетчү

нерсе, туугандыктын белгиси жана душмандыктын белгиси сөз айкаштары макал тутумунда структуралык, лексика-семантикалык бир бүтүндүктө турат, алар лексикалык планда предикат, синтаксистик жактан сүйлөмдөрдүн бир эле мүчөсүнүн милдетин аткарат. Демек, бул мисал антонимдерден куралган, өз кезегинде, алыш-бериш кош сөзүнүн түгөйлөрү да бири-бирине каршы маанилерде турат да, макалдагы чагылдырылган ой жалаң карама-каршы маанидеги сөздөрдөн уюшулгандыгын көрүүгө болот. Алыш-бериш, уруш-кериш антонимдик катыштары өздөрү менен түз синтаксистик байланышта болгон туугандыктын белгиси, душмандыктын белгиси сөз айкаштарынын түгөйлөрүн бириктирип, макал тутумунда ажырагыс сөз тизмегине айлантты, лексика-семантикалык бир бүтүндүктө кароого өбөлгө түздү, ошон үчүн алар бир гана сууроого жооп болуп түшүп, бир эле сүйлөм мүчөсүнүн (баяндоочтук) милдетин аткарат. Алыш-бериш субъектинен туугандыктын белгиси предикатына, уруш-кериш субъектиси душмандыктын белгиси предикатына маанилик үндөштүктө турат. Анткени, алыш-бериштин семантикасы туугандашууга, уруш-кериштин лексика-семантикасы душмандашууга алып келери белгилүү. Ушундан улам, бул макалдагы алыш- бериш, уруш-кериш антонимдик катыштар өз ара каршы маанилерде туруу менен, туугандыктын белгиси – душмандыктын белгиси антонимдик катыштарына маанилик жакындыктарды жаратты. Муну ачык, так түшүнүү үчүн төмөнкү схемада беребиз:

Ал эми Жаштыктын арты – карылыктын алды 2-макалы синтаксистик жактан ээ менен баяндоочтон, логикалык планда

субъект менен предикаттан турат: Жаштыктык арты – сүйлөмдүн ээси, субъект; карылыктын алды – сүйлөмдүн баяндоочу, предикат. Экөөнүн ортосунда карама-каршылык да, маанилик жакындык да бар, карама-каршылыгы жаштыктын-карылыктын арты-алды сөздөрү аркылуу берилди, бирок алар макал тутумунда жаштыктын арты, карылыктын алды болуп ажырагыс сөз тизмегинде колдонулуп, ошол бириккен абалында өз ара маанилик үндөштүктү жаратты, бир эле учурдагы өтмө катар маанилердин тогошуусу ийкемдүү айкашуусу, эриш-аркактыгы семантика-стилистикалык бөтөнчөлүктү шарттады. Бул – карама-каршылыктан келип чыккан жакындык. Бир мезгилди, бир куракты эки башка аталышта берүү, жаштыктын бүтүшү – бул карылыктын башталышы, экөөнүн чек арасы бир. Муну схема түрүндө төмөндөгүдөй түшүндүрөбүз:

Макалдардагы күчтүү ойдун берилишинде антонимдердин аткарган функциясы зор. Айрым макалдардын мазмунунда кандайдыр бир шарт себеп маанилери чагылдырып калса, алардын на-

тыйжалары, жыйынтыктары антонимдер менен абдан таасын, так чагылдырылат. Маселен, Алган эри жарапса, кара катын ак болот – макалын алсак, мында кара – ак антонимдери катышып, алар аркылуу салмактуу ойдун таасын жеке көркөм чагылдырылышы ишке ашырылды. Макалдарда антонимдик салыштыруулар, теңештирүүлөр катар коюулар образдуу берилип, так жана ынандуу болот.

Кандай гана макалдарды албайлы, эгерде аларда антонимдер катышып турса, ал антонимдердин бири экинчисин зарылдык катары талап кылат, өз ара лексика-семантикалык маанилерин толуктап, мисалдын мазмунун курчутуп, макалдардагы өзгөчө стилистикалык каражаттар катары активдүү кызмат өтөйт.

3.3. Макалдардагы бирдей уңгулуу антонимдердин стилистикасы

Тил илиминде бирдей уңгулуу антонимдер тууралуу ар түрдүү көз караштар бар. Алардын айрымдары бирдей уңгулуу антоним деген түшүнүктү кабыл алышпайт. Алсак, Ж.Мусин: «Лингвистикада карама-каршы түшүнүктү белгилеген сөздөр тануу категориясы» [1970, 9.], – деп жыйынтыкка келгени дароо чаташууга түрткү берет. Суроо туулат. Логикалык түшүнүк менен тилдик кубулушту бир ченемде карайбызбы, же лингвистикага тануу категориясындагы сөздөр деп киргизебизби? Кандай болгон шартта да, Ж.Мусин бактылуу – бактысыз, балалуу – баласыз сыяктуу каршы маанидеги сөздөрдү антоним катары караган эмес. Ошондой эле «Эгерде антонимдерди бир эле маселенин эки башка формаларынын карама-каршы коюлушу эмес, а эки башка маселенин карама-каршы коюлушу катары карай турган болсок, анда келди – келбеди, окуган – окубаган ж.б. ушул өңдүү сөздөрдү антоним катары кароого болбойт» [1973, 4.] деген.

Окумуштуу Б.О. Исабековдун көз карашы да бир жактуу. Мындай пикирлерди жокко чыгарып, карама-каршы маанидеги сөздөрдүн тилдеги колдонулуш жагдайын эске алуу менен, бак-

тылуу – бактысыз, адептүү – адепсиз, барды – барбады, кет – кетпе, туура – натуура ж.б. сөздөрүнүн карама-каршы маанилеринин чындыгын көрсөткөн көптөгөн окумуштуулардын көз караштарына кошулбай коюуга болбойт. Алар карама-каршы маанидеги бирдей уңгулуу сөздөрдүн антоним катары каралышынын объективдүү жана субъективдүү себептерин илимий-теориялык негизде далилдеп бере алышкан. Ошондуктан биз бул маселени сыпаттап-териштирүүнү максат кылбастан, макалдардагы бирдей уңгулуу антонимдердин семантикалык стилистикасына токтолмокчубуз.

Макалдардын семантика-стилистикалык табиятын шарттоочу факторлордун бири – бирдей уңгулуу антонимдер. Макалдардагы бирдей уңгулуу антонимдер ар түрдүү сөз формаларында жолугат:

(а) Белгиге ээ болгондукту, аны көрсөтүүчү жана белгиге ээ эместикти, анын жоктугун билдирүүчү антоним–антитезалар катышкан макалдар:

1. *Бактылуу эмгегинде зор,
бактысыз ооруганда кор.*
2. *Балалуу үй – күлкүнүн куту,
баласыз үй – кубанычтын жуту.*
3. *Адептүү алкыш алат,
адепсиз каргыш алат.*
4. *Аргымак бирде жсалдуу, бирде жсалсыз,
эр жигит бирде малдуу, бирде малсыз.*
5. *Акылсыз достон акылдуу душман артык.*
6. *Баштуу тойдун ыры көп,
баишсыз тойдун чыры көп.*
7. *Ынтымактуу үйдө ырыс бар,
ынтымаксыз үйдө уруш бар.*

Макалдарда –луу жана –сыз мүчөлүү мындай антонимдик катыштар өтө активдүү колдонулат. Көрүнүп тургандай, –луу мүчөсү белгинин бар экендигин, ага ээ болуу функциясын аткарса, –сыз

мүчөсү, тескерисинче, ошол белгинин жок экендигин көрсөтүп турат. Алар бир макал ичинде бир сөзгө уланып, өз ара тең катар коюлган учурунда гана антонимдик катышты түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алышат. Мындай кырдаалда макалдагы мазмунда негизге алынып жаткан нерсенин белгилерине басым жасалат да, алардын оош-кыйыштары белгиленет, т. а, ал белгилердин карама-каршы маанилери оң жана терсти туюндуруп, турмуштук көрсөткүч, чындык катары мисалга алынат.

Негизинен –луу, –сыз сөз жасоочу мүчөлөрү зат атоочтон сын атоочту уюштурат. “Азыркы кыргыз адабий тили” [2009] деген эмгекте бул мүчөлөр мындайча мүнөздөлөт: –луу мүчөсү. Бул мүчөнүн жардамы менен жасалган сын атоочтор негизинен уңгу жана аныкталуучу сөздөрдүн маанисине карата төмөндөгүчө аныкталат:

а). Негиз (уңгу) аркылуу туюндурулган нерсенин бар экендиги аныкталуучу заттын белгиси катары көрсөтүлөт: күчтүү жигит, тартиптүү бала, акылдуу адам, билимдүү киши, токойлуу жер;

б). Негиз аркылуу туюндурулган нерсенин көп, арбын, мол экендигин билгизет: балыктуу көл, таштуу жер, сүттүү уй, далылуу адам.

–сыз мүчөсү. Бул мүчө аркылуу жасалган сын атоочтор маани жактан –луу мүчөсү аркылуу жасалган сын атоочторго антонимдик карама-каршы катышта болот: акылдуу-акылсыз, күчтүү-күчсүз, пайдалуу-пайдасыз, тартиптүү-тартипсиз.

–сыз мүчөсүнүн жардамы менен жасалган сын атоочтор негизинен төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

а). Уңгу аркылуу туюндурулган нерсенин жок экендигин заттын белгиси катары көрсөтөт: Балалуу үй күлүстөн, баласыз үй көрүстөн [макал]. Ажар бактысыз, Ажар турмуш кулу (К.Б.). Какшаал суусуз чөл, ээн жер боло турган (К.Б.).

б). Кээде бул мүчө аркылуу жасалган айрым сын атоочтор бир нерсенин жок экендигин туюндурбастан, тескерисинче, өтө эле көп экендигин билгизип калат: сансыз (сан жетпеген), эсепсиз (эсеп жетпеген). Элүүчө төөгө мал алып, эсепсиз күмүш зер алып

(фольк). Берметтей тизилген сансыз жылдыздар жымындашып, жер жүзүнө көрүндү (К.Б.). Бул сүйлөмдөрдөгү эсепсиз, сансыз деген сын атоочтор эң эле көп деген мааниде колдонулду [328].

Балалуу үй – күлүстөн, баласыз үй – көрүстөн макалындагы негизге алынып жаткан нерсе – **үй**. Бул сөз макал тутумунда кайталанып колдонулгандыгы менен, **балалуу - баласыз** антонимдик катыштарына айкашта келип, алардын синтаксистик-семантикалык байланыш-катыштарынын натыйжасында эки башка **үйдүн** маанисин билдирип калды: **балалуу үй, баласыз үй** – булар бир үй эмес. Ошондой эле **балалуу – баласыз** антонимдик катыштары макал тутумунда **күлүстөн, көрүстөн** сөздөрүн пайда кылды, колдонулуш зарылчылыгын шарттады. Натыйжада, **балалуу – баласыз** антонимдик катыштарынын бүтүндүк семантикасы макалдык мазмунду жаратууда стилистикалык олуттуу милдетти аткарыды.

Мындай түзүлүштөгү макалдарда негизге алынып жаткан нерсенин (**үй, бала ж.б.**) –**луу, –сыз** мүчөлүү антонимдерден кийин орун алышы жана алардын макал тутумунда сөзсүз түрдө катышып турушу талап кылынат. Мындай учурда негизге алынып жаткан нерсенин аныктыгы, тактыгы биринчи орунга чыгат да, макалдык мазмун ошол антонимдер аркылуу жүзөгө ашырылат. Муну төмөнкү мисалдардан ачык байкоого болот:

1. *Баштуу тойдун ыры көп,
башсыз тойдун чыры көп.*
2. *Балалуу үй – базар,
баласыз үй – мазар.*
3. *Билимдүү башка бир арман,
билимсиз башка миң арман. ж. б.*

Макалдардагы: **тойдун, тойдун; үй, үй; башка, башка** сөздөрү негизге алынып жаткан нерселер – **баштуу – башсыз; балалуу – баласыз; билимдүү- билимсиз** антонимдик катыштарынын аныкталгычтары. Бул аныкталгычтарсыз макалдар макал болуудан калат:

1. *Баштуу ыры көп, башсыз чыры көп.*
2. *Балалуу – базар, баласыз – мазар.*
3. *Билимдүү бир арман, билимсиз миң арман.*

Байкалып тургандай, буларды аныкталгычтарсыз макал катары кабыл алуу мүмкүн эмес. Анткени, аныкталгычтары макал тутумунда зарыл каражаттар, макал мазмунун шарттоодогу көрсөткүч мисал, факты болуп саналат. Бирок мындан –**луу, –сыз** мүчөлүү антонимдер катышкан бардык макалдардагы аныкталгычтар сөзсүз түрдө катышып турат деп жыйынтык чыгарууга да болбойт. Аныктагычтары колдонулбаган стилистикалык ыкмадагы макалдар да кеңири кездешет:

1. *Адептүү алкыш алат, адепсиз каргыш алат.*
(*Адептүү адам алкыш алат, адепсиз адам каргыш алат*).
2. *Бактылуу эмгегинде зор, бактысыз ооруганда кор.*
(*Бактылуу адам эмгегинде зор, бактысыз адам ооруганда кор.*
3. *Акылдууга айткан сөз – колго конгон кушка тең,
Акылсызга айткан сөз – учуп кеткен эселге тең.*
(*Акылдуу адамга айткан сөз – колго конгон кушка тең,
Акылсыз адамга айткан сөз – учуп кеткен эселге тең.*

–**луу, –сыз** мүчөлүү антонимдердин аныкталгычтары (адам) түшүрүлүп колдонулган учурунда, андагы заттык маани жоюлуп кетпестен, антонимдердин семантикасында камтылып колдонулат. Мындай шартта –**луу, –сыз** мүчөлүү антонимдер затташкан сын атоочтор катары белгини жана заттык түшүнүктү чогуу билдирет. Аныкталгычы түшүрүлгөн түзүлүштөгү макалдарда ойдун туюндурулуш толуктугу кемип калбайт, –**луу, –сыз** мүчөлүү антонимдер макалдардын белгилүү өлчөмдөгү кыскалыгын шарттоо менен, семантикалык катмарланууга дуушарланат. Ал эми аныкталгычы менен кошо колдонулган.

–**луу, –сыз** мүчөлүү антонимдер аныкталгычтын образдуу берилишин, конкреттүүлүккө ээ болушун жана зарылдыгын көрсөтүү функциясын аткарып турат. Демек, –**луу** жана –**сыз** мүчөлүү анто-

нимдер аныкталгычтары менен жана аныкталгычтары жок колдонулган учурларында алардын маанилерин таптакыр айырмасыз деп түшүнүүгө болбойт. Контекст ичинде маанилик өзгөчөлүктөрдү жаратып, өз функцияларына ээ болуп турат. Натыйжада тиешелүү стилистикалык кызматтарды жаратат.

Макалда –луу, –сыз мүчөлүү антонимдер негизинен төмөндөгүдөй стилдик максатта колдонулат:

1) –луу, –сыз мүчөлүү антонимдер макал тутумунда карама-каршы маанидеги белгилерди тең катар коюу аркылуу дал ошол карама-каршылыкка көңүл бурдуртуу: **адентүү – адепсиз; балалуу – баласыз; бактылуу – бактысыз.**

2) –луу, –сыз мүчөлүү антонимдердеги карама-каршы белгилер маанилер аркылуу турмуштук тажрыйбалардан алынган артыкчылыкты жана өксүктүктү белгилөө: **Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар.**

3) –луу, –сыз мүчөлүү антонимдер макал мазмунунда маанилүү роль ойноп, белгилердин бар болгондугун, аларга ээ болгондукту жана ошол эле учурда алардын жокко чыгарылышын, ээ эместикти көрсөтүү: **баптуу – башсыз; акылдуу – акылсыз, арлуу – арсыз.**

4) –луу, –сыз мүчөлүү антонимдер макал мазмунунда карама-каршы белгилерди билдирүү менен, туюндурулуп жаткан ойго тактыкты киргизүү максатын көздөө: **адентүү бала, адепсиз бала, акылдууга, акылсызга.**

5) –луу, –сыз мүчөлүү антонимдер макал мазмунунда тең катар коюлуп, эриш-аркакта уюшулуп, бири-бирин толуктап, өз ара бекем байланышта болуу менен, каршы белгилердин байланыштуулугун, биримдүүлүгүн камсыздоо: **Адентүү бала – арлуу бала, адепсиз бала – шорлуу бала.**

6) –луу, –сыз мүчөлүү антонимдер макал мазмунундагы туюндурулуп жаткан ойдун негизин ээлеп, алардын биринен туруп экинчисинин натыйжалуулугун көрсөтүү: **Адепсизден да адентүүлүктү үйрөн.** Макалдарда –луу, –сыз мүчөлүү антонимдер ка-

тар колдонулган учурларында ойдун далилдүүлүгү, аргументтүүлүгү так жана конкреттүү берилет. Туюндурулган ой факты катары чагылдырат. Мындай шартта, –луу мүчөсү катышкан сөз –сыз мүчөсү катышкан сөздү талап кылып турат. Мунун макалдардын өзүнчө бир стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн бири катары кароого болот.

Ошентип, макалдарда –луу жана –сыз мүчөлөрү аркылуу уюшулган бир уңгулуу антонимдердин стилдик максатта колдонулушуна алардын семантикалык өзгөчөлүктөрү түздөн-түз өбөлгө болот.

б) Заттын кыймыл-аракетиндеги карама-каршы маанилердин бир текст ичинде берилиши да антоним – антитезаларды билдирери белгилүү. Уңгулары бир сөздөн туруп, кыймыл-аракеттин аткарылгандыгын жана аткарылбагандыгын билдирген эки этиш сөз бири-бирине карата карама-каршы маанилерди жаратып, антонимдик катышта турушат. Антонимдик катыштагы бул сөздөрдүн бири этиштин терс формасын уюштуруучу –ба мүчөсүндө туруп, макалдык мазмунду жаратууда активдүү роль ойнойт:

1. *Атам өлсө өлсүн, атамды көргөн өлбөсүн.*
2. *Адам курсагынан арыктабайт, кулагынан арыктайт.*
3. *Каргыш албай, акыш ал.*
4. *Оор иштен көркнө, оор сөздөн көрк.*
5. *Кушту салганына кубанбайт, алганына кубанат.*
6. *Аттан айрылсаң айрыл, ээр-токумдан айрылба, ж.б.*

Макалдардагы: **өлсүн – өлбөсүн; арыктабайт – арыктайт; албай – ал; көркнө – көрк; кубанбайт – кубанат; айрыл – айрылба** этиш сөздөрү бири-бирине карата антонимдик катышта турушат. Булардын ортосундагы каршы маанилер этиштин терс формасын уюштуруучу –ба мүчөсү аркылуу ишке ашырылды. –ба мүчөсү уңгуга же негизге уланып, уланган этиш сөзүнүн семантикасы кыймыл-аракеттин аткарылбай тургандыгын, жокко чыгарылгандыгын билдирет: **барба, иштебе, аткарба, көркнө, сүйлөбө ж.б.** Келтирилген мисалдарда бул формадагы этиш сөздөр кый-

мыл-аракеттин ишке ашырылгандыгын, аткарылгандыгын билдирүүчү этиш сөздөр менен бирге колдонулуп, ал сөздөр менен антонимдик катышты түзүштү. Этиш сөздөр ортосундагы карама-каршы маанилерди туюндурган антонимдик түгөйлөр өз ара грамматикалык түз байланышта болбосо да, синтаксистик катышта туруп, макалдардын структуралык-семантикалык бүтүндүгүн түзүүчү бирдик каражаттар катары кызмат аткарат. Муну так белгилөө үчүн Адам курсагынан арыктабайт, кулагынан арыктайт макалын мисалга алабыз. Макал эки жөнөкөй сүйлөмдөн турат. Анын Адам курсагынан арыктабайт 1-жөнөкөй сүйлөмү 2-жөнөкөй сүйлөмүнүн катышуусуз эле, өз алдынча жыйынтыкталган, аякталган мүнөздөгү кадыресе сүйлөм боло алат, бирок макалдык мазмунду бере албайт. Анткени бул сүйлөм кырдаалга, шартка жараша жекече колдонулуп, структуралык-семантикалык бүтүндүктөгү өз алдынча сүйлөм болуп калыптанды. Ал эми макал тутумунда дал ушул сүйлөм башкача, өзгөчө айтымга ээ болуп, –би мүчөлүү арыктабайт этиш сөзү улантуучулук маанайдагы экинчи бир сөздү талап кылып турат. Ал сөз анын каршы маанисиндеги арыктайт сөзү болуп саналат. Арыктайт сөзү контекст ичинде семантикалык “жүктү” көтөрүп турат. Ал семантикалык “жүк” – ойду жыйынтыгы, натыйжасы, бүтүмү. Эгерде арыктабайт сөзү колдонулбаса, арыктайт сөзүнүн натыйжасы болмок эмес, макал тутумунда арыктабайт лексемасынын арыктайт лексемасына карата талап кылуучу табияты, абалы экөөнүн ортосундагы логикалык байланышты шарттап турат. Мындагы логикалык байланыш тилдик жаатта синтаксистик катыш деп алынды. Натыйжада, арыктабайт, арыктайт антонимдик катыштарынын карама-каршы маанилери өз ара келишкис мүнөздө эмес, бири-бирин толуктоочу, талап кылуучу биримдикте турду да, макалдын структуралык-семантикалык бүтүндүгүн камсыздады. Бул бүтүндүк бир уңгулуу этиш сөздөрдүн кайталануу жолу аркылуу карама-каршы маанилерди жараткан (арыктабайт-арыктайт) семантикалык-стилистикалык максатта жүзөгө ашырылды. Карама-каршы маани-

лерди камтыган жана алар аркылуу олуттуу бир ойду туюндургуу максатындагы макалдардын бир тобу этиштин тере формасын уюштуруучу –би мүчөсүнүн жардамы менен уюшуларын колдо турган материалдар ырастан турат:

1. Берин жаман көрүнгөнчө, бербей жаман көрүн.
2. Атасы өлгөн киши уктаса да, ачка киши уктабайт.
3. Эрден чыксаң да, элден чыкпа.
4. Адамды көзүнөн түшүнбөй, өзүнөн түшүн, акмакты өзүнөн түшүнбөй, элден түшүн.
5. Байталга күнүң түшсө да, байга күнүң түшпөсүн ж.б.

Демек, макалдардагы антонимдик катыштарды түзүүчү активдүү тилдик каражаттардын бири этиштин тере формасын уюштуруучу –би мүчөсү болуп саналат да, бул мүчө жогоруда эске алынгандай, макал тутумунда бир эле учурда эки функцияны аткаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот: 1) Кыймыл-аракеттин жокко чыгарылышын, аткарылбай калышын баяндоо жана буйрук мүнөзүндө ачык билдирүү; 2) Кыймыл-аракеттин аткарылышын көрсөткөн экинчи бир этиш сөзүн сөзсүз түрдө талап кылуу. Мындай кырдаалдарда макалдарда кыймыл-аракеттик маанидеги антитезалардын зарыл түрдө колдонулушу келип чыгат. Кыймыл-аракеттин карама-каршылыгын билдирген антоним-антитезалар макал тутумунда төмөнкүдөй функцияларды аткарат:

1. Кыймыл-аракеттик маанидеги антитезалар макалдарда туюндурулган ойду кескин аякталышын камсыздайт, кыска түзүлүштүк форманы шарттайт:

1. Каргыш албай, алкыш ал.
2. Оор иштен коркпо, оор сөздөн корк.
3. Молдонуу кылганын кылба, айтканын кыл.

2. Кыймыл-аракеттик маанидеги антитезалар макалдардагы ойду ачык, так берилишин көрсөтөт, кошумчалоочу, толуктоочу маанилер талап кылынбайт, б.а., мындай антитезалар макал тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн акырында колдонулуп, ойду так

берип бүтүрүү менен, өзүнчө бир стилдик ыкмада уюшулган структуралык-семантикалык бүтүндүктү шарттоочу милдетти аткарат:

1. *Адам курсагынан арыктабайт, кулагынан арыктайт.*
2. *Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан олот.*
3. *Коноктун өзүн бакпай, атын бак.*

3. Кыймыл-аракеттик маанидеги антитезалар макалдарда кандайдыр бир шарт, себеп маанилеринде колдонулуп, кырдаал жаратат. Мындай шартта жөнөкөй сүйлөмдөрүнүн акырында эмес, башында колдонулуп, өзүнөн жыйынтык-бүтүм чыгаруу милдетин коет.

1. *Өлсө – өкүрүк, өлбөсө – кыйкырык.*
2. *Берип жаман көрүнгөнчө, бербей жаман көрүн.*
3. *Элди билген – кол, элди билбеген – чол.*

4. Кыймыл-аракеттик маанидеги антитезалар макалдарда эки нерсеге багытталып айтылат да, ал нерселердин оош-кыйыштары ошол карама-каршы маанидеги антитезалар аркылуу белгиленет:

1. *Атам өлсө өлсүн, атамды көргөн өлбөсүн.*
2. *Байталга күнүң түшсө да, байга күнүң түшпөсүн.*

Ошентип, макалдарда –ба мүчөлүү этиш сөздөр менен ага каршы мааниде турган этиш сөздөр бир текст ичинде активдүү колдонулуп, антитезалар катары ар түрдүү стилистикалык мүчүнчүлүктөрдү жаратып турат.

в) Заттын, белгинин аталышы макалдарда көрсөтүлүп танылат, жокко чыгарылат жана ошол эле учурда танылган сөздүн уңгусу аркылуу кайрадан ырасталат, аныкталат. Мындай учурда карама-каршы маанидеги антоним-антитезалар эмес жардамчы сөзү аркылуу ишке ашырылат. Макалдык мазмунду берүүдө бул өзгөчө стилистикалык ыкмалардан болуп саналат:

1. *Сулуу сулуу эмес, сүйгөн – сулуу.*
2. *Берген баатыр эмес, алган – баатыр.*
3. *Казына казына эмес, эл – казына.*

4. *Карылык коркунуч эмес, өлүм – коркунуч.*

5. *Адам жаман эмес, анын кыялы жаман ж.б.*

Бул типтеги антоним-антитезалардын биринчи түгөйлөрү (сулуу эмес, баатыр эмес, казына эмес, коркунуч эмес, жаман эмес) эки сөздөн, ал эми экинчи түгөйлөрү тануу, жокко чыгаруу маанилеринде колдонулуу менен, көңүл борборун атайлап экинчи түгөйлөрүнүн маанисине бурдуртуу милдеттерин аркалап турат. Макалдардагы сулуу эмес - сулуу, баатыр эмес - баатыр, казына эмес - казына, коркунуч эмес - коркунуч, жаман эмес - жаман антитезалары бир уңгулуу антонимдер болуп саналат. Ушул формада калыптанган макалдардын бардыгы тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө учурайт. Кыргыз тили илиминде бул түзүлүштөгү сүйлөмдөр каршылаш маанилүү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн катарын түзүп турат, анткени каршылаш маанилүү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр ар түрдүү стилистикалык ыкмаларда жаралат. Алардын бири тангыч эмес сөзү аркылуу уюшулуп, макалдык мазмунду жаратууда өзүнчө стилистикалык ыкма катары активдүү колдонулары байкалат. Ушундан улам, кыргыз тили илиминде сулуу эмес - сулуу, баатыр эмес - баатыр, коркунуч эмес - коркунуч ж.б. сыяктуу антоним антитезалар каршы маанилеш тең байланыштагы татаал сүйлөмдү уюштуруучу каражаттар жана тануунун экинчи түрү деп гана белгиленип, алар бир уңгулуу сөздөрдөн жасалган антонимдер катары атайын иликтөөгө алынган эмес. «Татаал сүйлөмдүн компоненттеринин баяндоочтору атооч сөздөрдөн болсо, биринчи компонентинин баяндоочунан кийин тангыч эмес сөзү айкашып айтылат да, сүйлөм тануу - ырастоо маанисин билдирет: сулуу сулуу эмес, сүйгөн – сулуу. Берген баатыр эмес, алган – баатыр. (Азыркы кыргыз адабий тили. 2009, 697-б.). Ал эми профессор Б.Усубалиев: «Демек, түрк тилдеринде тануунун экинчи түрү эмес деген сөздүн жардамы менен жасалат, аны бир уңгулуу антонимдерди уюштуруучу мүчөлөрдүн функциясы менен чаташтыруу туура эмес. Бирок эмес деген сөздүн жардамы менен кыргыз тилинде айрым учурда жаңы түшүнүк (са-

пат) да пайда болорун белгилей кетмекчибиз. Мисалы: «калп – калп эмес», «туура – туура эмес» дегенде, оппозициялардын экинчи түгөйлөрү белгисиз абалда (адам эмес, стол эмес деген танууларга салыштырганда) калбайт, алар **чын**, **натуура** деген түшүнүктөр менен дал келет, б.а., жаңы түшүнүк (сапат) пайда болот. Ошентип, «эмес» эки функцияга ээ: биринде тануу менен чектелсе, экинчисинде тануу менен бирге жаңы түшүнүк да пайда болот. Мунун себебин чечүү өзүнчө иликтөөнү талап кылат», - [Усубалиев. 2007, 94-95.] деп белгилейт. Макал тутумунда колдонулган **сулуу эмес – сулуу**, **баатыр эмес – баатыр**, **казына эмес – казына**, **коркунуч эмес – коркунуч**, **жаман эмес – жаман** анти-тезаларынын түгөйлөрү бири-биринен айырмаланган башка түшүнүктөргө ээ болуп турат. Маселен, **Сулуу сулуу эмес**, **сүйгөн – сулуу** макалындагы **сулуу эмес – сулуу** антоним-антитезалары тануу - ырастоо маанилеринде туруу менен бирге эки башка түшүнүктөрдү жаратты: 1) сулуунун сулуу болбостугу түшүнүгүн, 2) сүйгөн адамдын сулуу болору түшүнүгүн. Бул типтеги антоним-антитезалардын бири-биринен айырмаланган жаңы түшүнүктөргө ээ болушуна макалдардагы негизге алынган нерселердин ар башкалыгы себеп-түрткү болот. Негизге алынган нерселер катары макалдардагы сулуу – сүйгөн, берген – алган, казына – эл, карылык – өлүм, адам – кыялы сөздөрүн көрсөтөбүз. Ошондой эле макалдардагы бул формаларда уюшулган антоним-антитезалардын түбү бирдей уңгудан тургандыктан, аларды бирдей уңгулуу антонимдер деп кароого толук негиз бар. Анткени алар бир эле сөздөн жасалды: сулуу – сулуу, баатыр – баатыр, коркунуч – коркунуч, казына – казына. **Эмес** жардамчы тангыч сөзү аларды антоним сөздөр катары жаратты.

Эмес тангыч сөзүнүн негизинде уюшулган бирдей уңгулуу антонимдер төмөндөгүдөй семантика-стилистикалык максатта колдонулат:

1. Макалдарда уңгу сөздүн кайталануусу бекеринен колдонулбайт, ал сөздүн макал тутумунда айырмаланган формада (**сулуу**

эмес – сулуу, **казына эмес – казына** ж.б.) кайталануусу аркылуу туюндурулуп жаткан ойдун кыска, так берилиши камсыздалат. **Эмес** тангыч сөзүнүн айкашуусу менен жасалган антонимдердин 2-түгөйүнөн кийин макалдык мазмунга кошумча толуктоо, тактоо киргизүү маанилери талап кылынбайт. Мисалы, **Карылык коркунуч эмес**, **өлүм – коркунуч** макалындагы **коркунуч эмес – коркунуч** анти-тезаларынын 2-түгөйү болуп саналган **коркунуч** лексемасы макалдын структуралык-семантикалык түзүлүшүнүн аякталган чегин билдирет, б.а., **коркунуч** лексемасы корутундулоо укугуна ээ болуп, макалдык мазмунда тыянак – бүтүм чыгаруу функциясын аткарат. Натыйжада, **коркунуч эмес** 1-түгөйү менен логика-семантикалык катышта туруп, тилде калыптанып калган даяр үлгү форманы жаратты. Чындыгында, кандай гана макалдарды албайлы, алардын бардыгы эле даяр үлгү, даяр кеп катары колдонулары белгилүү. Бирок макалдардын даяр кеп катары иштелип чыгышына алардагы кайсы бир сөздүн семантикасы да себеп болбой койбойт. Антонимдер катышкан макалдарда, т.а., антонимдер же антонимдердин бири макалдагы сүйлөмдөрдүн акырында колдонулган учурунда, ошол макалдагы чагылдырылган ойду биротоло жыйынтыктоо кызматын кошо аркалайт жана алардын семантикасы нуска кеп, акыл кеп мүнөзүн киргизет. Натыйжада макалдын макалдык табиятын шарттайт. Албетте, **Быйыл жаз эрте келди** сыяктуу ар бир кадыресе сүйлөмдөрдүн акыркы (**келди**) сөздөрү деле, ошол сүйлөмдүн структуралык-семантикалык түзүлүшүнүн аякталган чектерин билдирери белгилүү. Муну танууга болбойт. Бирок мындай кадыресе сүйлөмдөргө маани улап, ой улап, кырдаалга, шартка жараша аны өзгөртүп колдонууга толук мүмкүн, алар кепте калыпташып калган даяр үлгү катары саналбайт. Ошондуктан бул типтеги макалдарда **коркунуч эмес – коркунуч** антоним-антитезалары макал табиятын шарттоочу өзүнчө бир стилистикалык каражаттар катары каралууга тийиш.

2. Бирдей уңгулуу бул түзүлүштөгү антонимдик катыштардын (**коркунуч эмес – коркунуч**, **сулуу эмес – сулуу**, **казына эмес**

— казына ж.б.) экинчи компоненттери биринчи компоненттеринин кайталанган формасы болгондугуна карабай, жаңы түшүнүктү пайда кылат, ал түшүнүккө басым жасалат, көңүл бурдуртат жана ошол түшүнүк аркылуу тарбиялоо максаты көздөлөт. Маселен, **Сулуу сулуу эмес, сүйгөн — сулуу** макалын алсак, **сулуу** 2-компоненти — **сулуу эмес** аналитикалык формадагы 1-компонентинин негизги сөзү болуп саналган **сулуу** лексемасынын сырткы тыбыштык көчүрмөсү, анткени тыбыштын бирдей формадагы **сулуу, сулуу** кайталанган сөздөрүнүн макал тутумундагы маанилери бири-биринен айырмалуу. **Сулуу эмес** 1-компоненти **сулуу** сөзү менен синтаксистик байланыш — катышта (*сулуу сулуу эмес* болуп) келип, сулуунун сулуу эместигин ачык туюндуруп турса, **сулуу** 2-компоненти **сүйгөн** сөзү менен синтаксистик байланыш — катышта (*сүйгөн сулуу*) туруп, сүйгөн адамдын сулуулугун билдирди, мында 1-сулуулук жокко чыгарылып танылды, 2-сулуулук ырасталды. Демек, макалдардагы **сулуу эмес** сыяктуу танылган, жокко чыгарылган антонимдик түгөйлөрдүн дагы бир маанилүү функциясы экинчи түгөйүнүн маанисине көңүл бөлдүрүү, ага басым жасоо менен макалдык мазмунду жаратуу болуп саналат. Чынында, сулуунун сулуу болорунда шек жок, ошондуктан ал макал тутумунда танылса да көңүлдө сырткы көрүнүшү боюнча сулуунун сулуу түшүнүгү кала берет. Ал эми 2-сулуу түшүнүгү — сүйгөн адамдын кабыл алуусунан келип чыккан түшүнүк, ал ички жана сырткы сулуулуктун айкашуусундагы нукура сулуулук. Демек, **сулуу эмес — сулуу** антоним — антитезалары макал тутумунда карама-каршы маанилерди жаратуу менен бирге, өздөрүнө тиешелүү түшүнүктөргө ээ болуп макалдык мазмунду шарттоодогу функцияларды аткарып турат. Бирдей уңгулуу мындай түзүлүштөгү антонимдердин бардыгы ушул функцияны аткарып, б.а., башка-башка маанилик айырмачылыктарга ээ болгон түшүнүктөрдү жаратарын колдо турган материалдар ырастап турат.

3. Бирдей уңгулуу бул түзүлүштөгү антонимдик катыштардын биринчи түгөйү экинчи түгөйүнүн маанисин арттыруу, жо-

горулатуу кызматын аткарып турат, танылган нерсе аркылуу андан да жогору турган мартабалуулукту билдирет: **Казына казына эмес — эл казына**. Мындагы 1-**казына**, албетте, байлык, ал дагы өз мартабасына ээ, бирок аны тануу жолу менен элдин анык казына экендиги алда канча жогору коюлду, дагы так айтканда, ал түздөнтүз **казына эмес**, ал тек гана казына байлыкка салыштырылды. Демек, **Казына казына эмес** сүйлөмүндөгү **казына эмес** сөзү түз мааниде, ал эми **Эл — казына** сүйлөмүндөгү казына лексемасы өтмө, кыйытма маанилерде колдонулду. Экинчи жагынан, макал тутумундагы **казына эмес** болуп танылган, жокко чыгарылган сөзүнүн семантикасы, маселен, **Биздин издегенибиз казына эмес** деп шарттуу түрдө алынган кадыресе сүйлөмдөгү **казына эмес** сөзүнүн семантикасындай түшүнүктү билдирбейт, б. а., экөөнүн маанилерин бирдей түшүнүүгө болбойт, сүйлөм тутумдарындагы семантикаларында айырмачылыктар бар. Макал тутумундагы **казына** эмес танылуу мааниси бар болгону менен, баары бир **казына** мааниси сакталып турат, ал эми кадыресе сүйлөмдөгү **казына** эмес аны тануу аркылуу такыр башка түшүнүктөгү нерсеге багытталып айтылды. Ошондуктан бул типтеги бирдей уңгулуу антоним-антитезалардын макал тутумундагы колдонулушунда өздөрүнө тиешелүү болгон семантика-стистикалык өзгөчөлүктөргө ээ болорун баса белгилеп коюшубуз абзел.

Оозеки кеп болобу, көркөм кеп болобу, баарынан мурда, түшүнүктүү, жеткиликтүү жана жугумдуу болушу шарт, арийне, буга жетишүү үчүн, биринчи кезекте, кептин мазмундук сапатына назар буруу зарыл экендиги талашсыз. Ал эми мазмундук сапат таасир этүүчүлүк кудурет-күчкө эгедер болушу зарыл, т.а., айтылган кеп окурмандын же угармандын акыл-эсине да, сезимине да дүрбөлөң түшүрүп, аларды артынан ээрчитип кетүүгө мажбур кылууга жарамдуу болушу керек. Бул жагынан алганда, макалдар өзгөчө орунда турарын эч ким тана албайт. Аларды мындай касиетке жеткирген себеп — өбөлгө алардагы ойдун таамай, так, курчтугунда. Айныксыз чындык экендиги өзүнөн-өзү далилденип тургандыгын-

да, өзгөчө бир ыргак – мукамдуулугунда, буга байланыштуу ушунчалык жеңил кабыл алынып, бат эле көкүрөккө кыттай уюп калгандыгында жатат. Макалдардагы өзгөчө бир ыргак – мукамдуулукту жараткан күч – бул фоностилистикалык каражаттар болуп саналат. Бирок, фоностилистикалык каражаттарды жөн гана дабыш кооздугу же сырткы жалтырак – шөкөт катары кароого болбойт, дал ушул дабыш – кооздугу же мукамдуулук ички мазмун менен жуурулуша келет да, айтылчу ойдун ачык-айкындыгын, түшүнүктүүлүгүн арттырууга чоң көмөк көрсөтөт. Бул жаатта алганда, макалдарда колдонулган антонимдердин турпаттык жактан мазмунга ылайык кубулуп турушу өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Ошондуктан макалдардагы антонимдердин семантика-стилистикалык табиятын аныктоочу факторлордун бири болгон фоностилистикалык каражаттар өз алдынча атайын иликтөөгө муктаж болуп саналат.

Макалдардагы антонимдердин фонетикалык стилистикасы, тыбыштык окшош формадагы антонимдер, антонимдердеги ыргак жана уйкаштык, антонимдердин лексика-семантикалык стилистикасы, бирдей уңгулуу антонимдердин стилистикасы маселелери – макалдын семантика-стилистикалык табиятын шарттоочу факторлор болуп эсептелет, анткени макалдык мазмундун жаралышында фонетика-стилистикалык, лексика-семантикалык каражаттардын олуттуу орду бар.

Макалдардагы фонетика-стилистикалык каражаттар макалдын мазмунунун туюндурулушуна, кыска кептин уюшулушуна, көркөм поэтикалык түзүлүшүнө негизделип териштирилет. Макалдарда антонимдердин тыбыштык окшош формаларда уюштурулушу мукамдуулукту, дабыш кооздугун, көркөмдүктү, таасирдүүлүктү, бат кабыл алуучулукту, эсте бекем сактап калуучулукту шарттоочу стилистикалык ыкма катары макалдык – мазмунду арттырууда, аны максаттуу туюндурууда, ыңгайлуулукту жаратууда да чоң кызмат өтөйт.

Көркөм стилдин белгилерин жаратуучу фонетикалык каражаттардын макалдардагы антонимдерде жыш учурашы, мунун ичинде ыргактын сакталышы, уйкаштыктын жана ички уйкаштыктын күчтүү өнүккөндүгү айрыкча байкалат. Макал тутумунда өз ара уйкаштыкта колдонулган антонимдер төмөнкүдөй бир катар стилистикалык ык-амалдарда колдонулуп, ар кыл милдеттерди аткарат: дабыш кооздугун камсыз кылып, угумдуулукту камсыздайт; макалдардын көркөм түзүлүшүн шарттоодо, таасирдүүлүгүн арттырууда олуттуу кызмат өтөйт; макалдардын колдонулуш ийкемдүүлүгүн жаратат; айрым учурда бир эле макалда бир нече антонимдер колдонулуп, алар өз ара уйкаштыкта уюшулбаса да, бирдей ыргактарда айтылып, доош кооздугун, угумдуулукту, таасирдүүлүктү жана көркөмдүүлүктү жаратууга өбөлгө түзөт.

Макалдык мазмундун берилишинде негизги милдетти сөздөрдүн лексикалык семантикасы аткарат. Макалдардагы антонимдер аркылуу чагылдырылган карама-каршылыктын табияты, мүнөзү ошол антонимдердин лексика семантикасына байланыштуу аныкталат. Мунун өзү макалдардагы антонимдердин семантика-стилистикалык жалпы табиятын аныктоочу факторлордун бири болуп саналат. Макал тутумунда айрым антонимдер жалпы тилдегиден башка кошумча маанилерге ээ болсо, айрымдары бир эле маалда жуурулушкан бир нече маанини туюндуруп калат жана ушул жагдайлардын экөө тең ойду курчутуп, анын таасирдүүлүгүн арттырууга чоң өбөлгө түзөт. Тилибизде өңчөй антонимдерден турган макалдар да арбын эле учурайт, мындай кырдаалда, т.а., эгер макал тутумундагы лексемалардын бардыгы өз ара антонимдик катыштарды түзүп уюшулса, анда ал сүйлөмдөрдүн ортосунда карама-каршылык курч коюлат. Ошондо мындай макалдардын семантикалык структурасын түзүп турган тилдик каражаттардын семантикасынан маанилик жакындыкты, ошол эле учурда маанилик карама-каршылыкты да ачык байкоого болот. Маанилик жакындык жана маанилик карама-каршылык өз ара эриш-аркакта биригишип,

алардын семантика-структуралык бүтүндүгү, семантика-стилистикалык табияты макалдык мазмунду жаратып турат.

Карама-каршы маанилердин туюндурулушундагы өзгөчө ыкмалардын бири бирдей уңгулуу антонимдердин колдонулушу болуп саналат. Макалдарда бирдей уңгулуу антонимдер үч түрдүү жол менен уюштурулат да, макалдардагы антонимдердин семантика-стилистикалык табиятын жаратуучу факторлордун бири катары түрдүү стилистикалык максатта колдонулат: карама-каршы маанидеги белгилерди тең катар коюу аркылуу дал ошол карама-каршылыкка көңүл бурдуртуу; карама-каршы белгилик маанилер аркылуу турмуштук тажрыйбалардан алынган артыкчылыкты жана өксүктү белгилөө; карама-каршы белгилерди билдирүү менен, туюндурулуп жаткан ойго тактыкты киргизүү; макалдарда туюндурулган ойдун кескин аякталышын, кыска түзүлүштүк форманы камсыз кылуу; уңгу сөздүн макал тутумунда айырмаланган формада (*сулуу эмес – сулуу*) кайталануусу аркылуу туюндурулуп жаткан ойдун кыска, так берилишине көмөк көрсөтүү ж.б.

Коомдук турмуштун бардык тармактарында кеңири жана эркин колдонулган макалдарды филологиялык, философиялык, логикалык, психологиялык, педагогикалык багыттарда ар тараптуу изилдеп чыгуу – актуалдуу маселелерден. Макалдардагы туюндурулган ойдун процессин лингвистикалык аспектиде изилдөө, баарынан мурда, анын семантика-стилистикалык табиятына байланышкан. Макалдарда тилдик каражаттардын катышы, колдонулуш мүнөзү, функциясы ар кыл келет. Алардын бирине антонимдер кирет да, макалдык мазмунду жаратууда ийкемдүү каражат катары колдонулат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили. Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология [Текст] /
2. Э. Абдылдаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998.- 256 б.
3. Кыргыз тили [Текст]: пед. ин-т пед. фак. үчүн / Э. Абдулдаев, С. Давлетов, А. Иманов, А. Турсунов. – Фрунзе: Мектеп, 1986.- 349 б.
4. Абдулатов, А. Кыргыз паремияларын когнитивдик – лингвистикалык өңүттө сыпаттоонун проблемалары [Текст]: дис. ... канд. филол. наук /А. Абдулатов.- 2008.- 168 б.
5. Абдубалиева, Б.Ж. Түрк элдеринин макалдарынын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б.Ж. Абдубалиева. – Каракол, 2009.
6. Абдулдаев, Э., Кыргыз тили [Текст]: IX-X кл. үчүн / Э. Абдулдаев, А. Турсунов. – Фрунзе: Мектеп, 1974.- 179 б.
7. Абдуллаева, Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы [Текст] / Л. Абдуллаева.- Ташкент: Фан, 1979.- 150 с.
8. Абдурахманов, И. Полисемия и антонимия прилагательных протяженности в современном узбекском языке [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук / И. Абдурахманов. – Ташкент, 1973. – 23с.
9. Азнаурова, Э.С. Слово как объект лингвистической стилистики [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Э.С. Азнаурова. – М., 1974. – 37 с.
10. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика [Текст]. – Бишкек: Б.и., 2009.- 928 б.

11. Апресян, Ю.Д. Лексические антонимы и преобразования с ними [Текст] / Ю.Д. Апресян // Проблемы структурной лингвистики. 1972. – М., 1973. – С.325-345.
12. Арнольд, И.В. Стилистика современного английского языка: Стилистика декодирования [Текст] / И.В. Арнольд. – Л.: Просвещение, 1981. – 295 с.
13. Атаева, Е.А. Лингвистическая природа и стилистические функции оксюморона [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.А. Атаева. – М., 1975. – 29 с.
14. Тил илимине киришүү [Текст] / Т. Ахматов, С. Давлетов, К. Сартбаев, С. Иманалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 172 б.
15. Ахматов, Т. Азыркы кыргыз тили [Текст] / Т. Ахматов, Ж. Мукамбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 175 б.
16. Ахматов, Т. Кыргыз тили: Фонетика, лексика [Текст] / Т. Ахматов, С. Омуралиева. – Фрунзе: Б.и., 1990.
17. Ахметшина, А.Р. Семантика татарских пословиц (в сравнении с русскими и французскими пословицами) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Р. Ахметшина. – Казань, 2000. – 21 с.
18. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: Б-сыз, 2000. – 2-китеп. – 201-б.
19. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: Педагогика, 2001. – 3-китеп. – 171-б.
20. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: Б-сыз, 2004. – 4-китеп. – 147-б.
21. Бабаханова, Л.Г. Структурно-семантические особенности антитезы как стилистического приема [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л.Г. Бабаханова. – М., 1967. – 21 с.

22. Байжанов, Б. Антонимы в туркменском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б. Байжанов. – Ашхабад, 1985. – 18 с.
23. Балаконская, Л.В. Языковые антонимы и контекстно-противопоставляемые слова как средство создания контраста в произведениях А.Вознесенского [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л.В. Балаконская. – Л., 1987. – 17 с.
24. Барлас, Л.Г. Русский язык. Стилистика [Текст] / Л.Г. Барлас. – М.: Просвещение, 1978. – 255 с.
25. Батулина, А.В. Пословично – поговорочные выражения в современном русском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / А.В. Батулина Великий Новгород, 2003. – 211 с.
26. Бочина, Т.Г. Стилистика контраста: Очерки по языку русских пословиц [Текст] / Т.Г. Бочина. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2002. – 196 с.
27. Брагина, А.А. Семантические отношения между синонимами и антонимами [Текст] / А.А. Брагина // Рус. яз. в шк. – 1979. – №5. – С.95-97.
28. Будагов, Р.А. Человек и его язык [Текст] / Р.А. Будагов. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 429 с.
29. Булаховский, Л.А. Введение в языкознание [Текст] / Л.А. Булаховский. – М.: Учпедгиз, 1953. – Ч.2. – 178 с.
30. Бурская, Е.А. Фоносемантический аспект антонимии в русском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.А. Бурская. – М., 1990. – 16 с.
31. Вараксин, Л.А. Однокорневые префиксальные глаголы-антонимы в современном русском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л.А. Вараксин. – Куйбышев, 1970. – 22 с.
32. Виноградов, В.В. Сюжет и стиль [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 192 с.

33. Виноградов, В.В. Проблемы русской стилистики [Текст] / В.В. Виноградов.- М.: Высш. шк., 1981.- 320 с.
34. Введенская, Л.А. Стилистические фигуры, основанные на антонимах [Текст] / Л.А. Введенская // Учен. зап. / Курск. гос. пед. ин-та.- 1966.- Т.25, вып.2: Краткие очерки по русскому языку.- С.128-135.
35. Введенская, Л.А. Синонимические пары антонимов [Текст] / Л.А. Введенская // Рус. яз. в шк.- 1969.- №4.- С.107-109.
36. Винокур, Г.О. О языке художественной литературы [Текст] / Г.О. Винокур.- М.: Высш. шк., 1991.- 448 с.
37. Винокур, Г.О. Филологические исследования [Текст] / Г.О. Винокур.- М.: Наука, 1990.- 452 с.
38. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика [Текст] / В.В. Виноградов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.- 255 с.
39. Виноградов, В.В. О теории художественной речи [Текст] / В.В. Виноградов.- М.: Высш. шк., 1971.- 240 с.
40. Виноградов, В.В. Поэтика русской литературы [Текст]: избр. тр. / В.В. Виноградов.- М.: Наука, 1976.- 511 с.
41. Виноградов, В.В. Наука о языке художественной литературы и ее задачи (на материале русской литературы) [Текст] / В.В. Виноградов // Исследования по славянскому литературоведению и стилистике: докл. сов. ученых на IV Междунар. съезде славистов.- М., 1960.- С.4-45.
42. Гапаров, С. Кыргыз макал-лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү [Текст] / С. Гапаров.- Фрунзе: Мектеп, 1979.- 140 б.
43. Гвоздев, А.Н. Очерки по стилистике русского языка [Текст] / А.Н. Гвоздев.- М.: Просвещение, 1965.- 408 с.

44. Гвоздев, В.В. Место пословиц как структурно-семантических образований в языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / В.В. Гвоздев.- М., 1983.- 220 с.
45. Голуб, И.Б. Стилистика современного русского языка [Текст] / И.Б. Голуб.- М.: Высш. шк., 1986.- 335 с.
46. Голуб, И.Б. Стилистика русского языка [Текст] / И.Б. Голуб.- М.: Айрис-Пресс, 2010.- 448 с.
47. Гей, Н.К. Художественность литературы: Поэтика. Стил [Текст] / Н.К. Гей. –М.: Наука, 1975.- 471 с.
48. Гельблу, Я.И. К истории возникновения антонимичных отношений [Текст] / Я.И. Гельблу // Учен.зап. / Башкир. гос. ун-т. Сер. филол. наук.- 1969.- Вып.28, №11/15.- С.72-87.
49. Гельблу, Я.И. Антонимичные пары [Текст] / Я.И. Гельблу // Учен.зап. / Башкир. ун-т. Сер. филол. наук.- 1964.- Вып.15, №6.- С.161-164.
50. Гельблу, Я.И. Антонимия и антитеза [Текст] / Я.И. Гельблу // Учен.зап. / Башкир. ун-т. Сер. филол. наук.- 1964.- Вып.15, №6.- С.153-159.
51. Григорьев, В.П. О единицах художественной речи [Текст] / В.П. Григорьев // Поэтика и стилистика русской литературы: Памяти акад. В.В.Виноградова.- Л., 1971.- С.384-392.
52. Давлетов, С. Азыркы кыргыз тили: Морфология [Текст] / С. Давлетов.- Фрунзе: Мектеп, 1980.- 235 б.
53. Давлетов, С. Антонимдер жөнүндө [Текст] / С. Давлетов // Мугалимдер газ.- 1960.- 26-февр.
54. Давлетов, С. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]: пед. окуу жайлар үчүн / С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, С. Турусбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1968.- Бөлүм 1.- 267 б.
55. Дандис, А.О. О структуре пословицы [Текст] / А.О. Дандис // Паремнологический сборник: Пословица, загадка (структура, смысл, текст).- М., 1978.- С.13-34.

56. Диброва, Е.И., Донченко Ю. Поэтические структуры антонимии [Текст] / Е.И. Диброва, Ю. Донченко.- М.: СпортАкадемПресс, 2000.- 182 с.
57. Дунканаев, А.Т. Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү [Текст] / А.Т. Дунканаев.- Каракол: Б-сыз, 2010.- 202 б.
58. Дунканаев, А.Т. Макалдын семантикалык структурасына жалпы мүнөздөмө [Текст] / А.Т. Дунканаев // Кыргыз тили жана адабияты.- Каракол, 2007.- №11.
59. Дунканаев, А.Т. Кыргыз макалдарына семантикалык-структуралык. логикалык-грамматикалык илик [Текст]: филол. илим. д-ра ... дис. автореф. / А.Т. Дунканаев.- Каракол, 2011.- 43 б.
60. Ермакова, Н.Ф. Антонимические отношения в именах прилагательных [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.Ф. Ермакова.- М., 1993.-16 с.
61. Жапаров, Ш. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы [Текст] / Ш. Жапаров, Т. Сыдыкова.- Бишкек: Текник, 2013.- 169 б.
62. Закирова, Р.М. Антонимы в татарском языке: лексико-грамматические, семантические и стилистические особенности употребления [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Р.М. Закирова.- Казань, 2001.- 193 с.
63. Звягинцев, В.А. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков [Текст] / В.А. Звягинцев.- М.: Учпедгиз, 1956.- 458 с.
64. Исабеков, Б.О. Лексическая антонимия в современном узбекском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б.О. Исабеков. - Ташкент, 1973.- 56 с.
65. Ильясова, Р.С. Антонимия в современном чеченском языке в сопоставлении с русским языком [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Р.С. Ильясова. - Грозный, 2013.- 154 с.
66. Иванова, В.А. Антонимия в системе языка [Текст] / В.А. Иванова.- Кишинев: Штиинца, 1982.- 285 с.
67. Иванова, В.А. Антонимия и синонимия [Текст] / В.А. Иванова // Актуальные проблемы лексикологии и грамматики русского языка: межвуз. сб.- Кишинев, 1977.- С.33-49.
68. Калонтаров, Я.И. Таджикские пословицы и поговорки в аналогии с русскими [Текст] / Я.И. Калонтаров.- Душанбе: Ирфон, 1965.- 535 с.
69. Киреев, А.А. Об антонимах [Текст] / А.А. Киреев // Рус. яз. в шк.- 1954.- №3.- С 83-86.
70. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред.: Э Абдулдаев, Д. Исаев.- Фрунзе: Мектеп, 1984.- 1-т.- 622 б.
71. Комиссаров, В.Н. Проблема определения антонима [Текст] / В.Н. Комиссаров // Вопр. языкознания.- 1957.- №2.- С. 56-61.
72. Кононов, А.Н. О семантике слов кара и ак в тюркской географической терминологии [Текст] / А.Н. Кононов // Изв. Отд-ния обществ. наук АН ТаджССР. - 1954.- №.5.- С.83-85.
73. Козлова, В.Ю. Антонимия в поэзии И.А.Бунина [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.Ю. Козлова.- М., 1992.- 17 с.
74. Кожина, М.Н. Стилистика русского языка [Текст] / М.Н. Кожина.- М.: Просвещение, 1977.- 223 с.
75. Кожина, М.Н. Стилистика русского языка [Текст]: учеб. / М.Н. Кожина, Л.Р. Дускаева, В.А. Салимовский. - М.: ФЛИНТА: Наука, 2008.- 464 с.
76. Кусова, М.Л. Отрицательная глагольная антонимия в функционально-семантическом аспекте [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.Л. Кусова.- Свердловск, 1987.- 17 с.

77. Крикманн, А.А. Опыт объяснения некоторых семантических механизмов пословицы [Текст] / А.А. Крикманн // Паремнологические исследования: сб. ст.- М., 1984.- С.127-148.
78. Колшанский, Г.В. Контекстная семантика [Текст] / Г.В. Колшанский. -М.: Наука, 1980.- 154 с.
79. Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү [Текст] / жооп. ред. Б. Усубалиев. - Фрунзе: Илим, 1988.- 236 б.
80. Лотман, Ю.М. Структура художественного текста [Текст] / Ю.М. Лотман.- М.: Искусство, 1970.- 384 с.
81. Лотман, Ю.М. Анализ поэтического текста: Структура стиха [Текст] / Ю.М. Лотман.- Л.: Просвещение, 1972.- 271 с.
82. Лыткина, О.И. Словообразовательные парадигмы производных антонимов в разных частях речи в современном русском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / О.И. Лыткина.- М., 2001.- 251 с.
83. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология [Текст] / Ж. Мамытов.- Бишкек: «ЖЭКА» ЛТД, 1999.- 256 б.
84. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили: Лексикология [Текст] / Ж. Мамытов, З. Кулумбаева.- Фрунзе: Мектеп, 1971.- 110 б.
85. Матвиевская, Л.А. Стилистическое использование антонимов (на материале произведений М.Ю.Лермонтова) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л.А. Матвиевская.- М., 1978.- 26 с.
86. Молонова, Л.Б. Антонимы в бурятском языке: лексико-грамматический аспект: в сопоставлении с антонимами русского языка [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Л.Б. Молонова.- Улан-Удэ, 2008.- 161 с.
87. Морозова, В.М. Антонимия имен существительных в современном русском языке [Текст]: автореф. дис. ...

- канд. филол. наук / В.М. Морозова.- Куйбышев, 1974. - 24 с.
88. Морозова, Т.С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т.С. Морозова.- М., 1980.- 19 с.
89. Мусаев, С.Ж. Текст: прагматика, структура [Текст] / С.Ж. Мусаев.-Бишкек: Б.и., 2000.- 206 б.
90. Мусин, Ж. Антонимы в казахском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ж. Мусин.- Алма-Ата, 1970.- 31 с.
91. Муташева, Г.Р. Антонимы и антонимические отношения в лексике и фразеологии кумыкского и русского языка [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г.Р. Муташева.- Махачкала, 2010.- 173 с.
92. Макал – лакаптар [Текст] / жыйнаган К. Нускаев.- Бишкек: Бийиктик, 2002.- 104 б.
93. Новиков, Л.А. Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположности в лексике) [Текст] / Л.А. Новиков.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973.- 290 с.
94. Новиков, А.И. Семантика текста и ее формализация [Текст] / А.И. Новиков.- М.: Наука, 1983.- 214 с.
95. Ормонбекова, А. Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө [Текст] / А. Ормонбекова.- Бишкек: Б-сыз, 2010.- 362 б.
96. Очерки по стилистике художественной речи [Текст].- М.: Наука, 1979.- 254 с.
97. Одинцов, В.В. Стилистика текста [Текст] / В.В. Одинцов.- М.: Наука, 1980.- 263 б.
98. Өмүралиева, А.Ө. Кыргыз макалдарынын тексттик табияты (тексттик этнолингвистикалык аспект) [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. / А.Ө. Өмүралиева.- Бишкек, 1999.- 22 б.

99. Пардаев, А.С. Антонимия в современном русском языке [Текст] / А.С. Пардаев. – Ташкент: Укитувчи, 1988. – 93 с.
100. Пардаев, А.С. Отраженная антонимия в русском языке [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А.С. Пардаев. – Баку, 1991. – 58с.
101. Пермяков, Г.Л. Основы структурной паремиологии [Текст] / Г.Л. Пермяков. – М.: Наука, 1988. – 235 с.
102. Розенталь, Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М.: Просвещение, 1976. – 543 с.
103. Рысалиев, К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү [Текст] / К. Рысалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1965. – 200 б.
104. Розенталь, Д.Э. Современный русский язык [Текст] / Д.Э. Розенталь, И.Б. Голуб, М.А. Теленкова. – М.: Айрис Пресс, 2002. – 448 с.
105. Сазанова, В.А. Антонимы как средство выражения контраста в языке и художественной речи [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / В.А. Сазанова. – Красноярск, 2011. – 165 с.
106. Семантика и структура слова [Текст]: сб. науч. тр. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1984. – 163 с.
107. Семантика и структура предложения: Лексическая и синтаксическая семантика [Текст]. – Уфа: Башкир. гос. ун-т, 1978. – 143 с.
108. Семантика и стилистика грамматических категорий русского языка [Текст]: сб. науч. тр. – Днепропетровск: Днепропетр. гос. ун-т, 1989. – 144 с.
109. Семантико-стилистические исследования слова и предложения [Текст]: межвуз. сб. науч. ст. – Барнаул: Алт. гос. ун-т, 1990. – 143 с.

110. Семантико-стилистические исследования текста предложения [Текст]: межвуз. сб. науч. тр. – Л.: ЛГПИ, 1980. – 126 с.
111. Токоев, Т.Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивд синтаксистик конструкциялар. – Бишкек: Б-сыз, 2000. – 209-б.
112. Томашевский, Б.В. Стих и язык [Текст] / Б.В. Томашевский. – М.; Л.: Гослитиздат, 1959. – 471 с.
113. Усубалиев, Б.Ш. Антонимы в киргизском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б.Ш. Усубалиев. – Фрунзе, 1982. – 23 с.
114. Усубалиев, Б. Антонимдер жана аларды окутуу [Текст] / Б. Усубалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 144-б.
115. Усубалиев, Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик [Текст] / Б. Усубалиев. – Бишкек: Б-сыз, 1994. – 20 б.
116. Усубалиев, Б. Кыргыз филологиясы жана филологдо [Текст] / Б. Усубалиев. – Бишкек: Б-сыз, 2007. – 411 б.
117. Хасбулатова, З.А. Антонимы в кумыкском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / З.А. Хасбулатова. – Махачкала, 2010. – 162 с.
118. Хабибов, Л.Г. Структурно-семантические особенности антонимов в татарском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Л.Г. Хабибов. – Уфа, 1984. – 251 с.
119. Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү [Текст]: мектеп окутуучулары үчүн / түз.: Ж. Шериев, А. Муратов; башкы ред. А. Карыпкулов. – Бишкек: КЭН, 1994. – 160 б.
120. Эргешова, С.Б. Паремиялардагы антонимдик концепттердин менталдык мазмуну [Текст] / С.Б. Эргешова. – Бишкек: Б-сыз, 2012. – 152 б.

МАЗМУНУ

СӨЗ БАШЫ.....	3
1-БӨЛҮМ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ЖАНА КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНДАГЫ АНТОНИМДЕРДИН ИЗИЛДЕНИШИ.....	6
1.1. Антонимдерди изилдөө маселесинин коюлушу	6
1.2. Тил илиминде антонимдердин изилдениши.....	7
1.3. Кыргыз тили илиминде макалдардагы антонимдердин изилдениши.....	20
2-БӨЛҮМ МАКАЛДАРДАГЫ АНТОНИМДЕР, АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА КОЛДОНУЛУШ ЫКТАРЫ	32
2.1. Макалдардагы антонимдердин семантика-стилистикалык табиятын изилдөөнүн максат милдеттери	32
2.2. Макалдардагы антонимдердин синтаксистик-семантикалык мүнөзү.....	38
2.3. Макалдардагы нагыз антонимдер, алардын стилистикасы..	50
2.4. Макалдардагы толук эмес антонимдер, алардын стилистикасы	64
2.5. Макалдардагы контексттик антонимдер, алардын стилистикасы	74
2.6. Макалдардагы антитеза кубулушу	83
3-БӨЛҮМ МАКАЛДАРДАГЫ АНТОНИМДЕРДИН СЕМАНТИКАЛЫК-СТИЛИСТИКАЛЫК ФАКТОРЛОРУ	94
3.1. Макалдардагы антонимдердин фонетикалык стилистикасы	94
3.1.1. Тыбыштык окшош формадагы антонимдердин стилистикасы	101
3.1.2. Антонимдердеги ыргак жана уйкаштык	111
3.2. Макалдардагы антонимдердин лексика-семантикалык стилистикасы	121
3.3. Макалдардагы бирдей уңгулуу антонимдердин стилистикасы	129
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР	147

Исраилова Динара Аскаралиевна

КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНДАГЫ АНТОНИМДЕРДИН СЕМАНТИКА-СТИЛИСТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ

Корректор: Базаралиева Г.К.

Өлчөмү 60x84/16, көлөмү 10 п. л.
офсет. кагаз, Нускасы 500 экз.

Типография «ЖИ Сарыбаев Т. Т. »
Дареги: 720049, Бишкек ш., Раззаков к, 49
Тел.: (+996 312) 62-67-76
e-mail: talant550@gmail. kg

Исмаилова Динара Аскаралиевна
1975-жылы Ош шаарында
төрөлгөн.

1991-жылы Жалал-Абад облусунун
Сузак районундагы №25 орто мектепти
аяктап, ошол эле жылы Ош мамлекеттик
университетинин филология
факультетине биринчи курска кирип, аны
1996-жылы ийгиликтүү аяктаган. 1996-
жылы ОшМУнун тарых факультетинин
сырттан окуу бөлүмү боюнча методист
болуп иштей баштаган.

2005-2009-жылдары ошол эле университеттин
факультеттер аралык Кыргыз тилинин практикалык курсу
кафедрасында окутуучу болуп эмгектенет.

2011-2014-жылдары КРУИАнын Илимий билим берүү
программалар борборунда Магистратура, аспирантура жана
докторантура бөлүмүндө бөлүм башчы болуп эмгектенген.

2016-жылдан тартып КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунда ага илимий кызматкер болуп
иштеп келе жатат.

2009-жылы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик
тилин өнүктүрүүгө жана кадыр-баркын көтөрүүгө кошкон
салымы үчүн Ош облустук мамлекеттик тилди өнүктүрүү
комиссиясынын жана фондусунун Ардак грамотасы менен
сыйланган.

2015-жылдын 18-декабрында “Кыргыз макалдарындагы
антонимдердин семантика-стилистикалык табияты” деген
темада кандидаттык диссертациясын коргогон.

Эки уулдун энеси.